สโมธานเทศนา

ของ

พระศาสนโศภน (แจ่ม จตฺตสลฺโล)

วัดมกุฎกษัตริยาราม

พิมพ์แจกในการทำบุญอายุ ๕ รอบ

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ถนนบำรุงเมือง พระนคร

สโมธานเทศนา

พระมหาวิจิตร จิตฺตโสภี
มหาธาตุวิทยาลัย
๒๓/๖/๒๔๗๘

ของ

พระศาสนโศภน (แจ่ม จตฺตสลฺโล)

วัดมกุฎกษัตริยาราม

พิมพ์แจกในการทำบุญอายุ ๕ รอบ

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ถนนบำรุงเมือง พระนคร

พระศาสนโสภณ

คำนำ

เทศนาทั้งหลายในเล่มนี้ บางกัณฑ์ได้เคยพิมพ์แล้วเบ็นเล่มเล็กเล่มน้อย บางกัณฑ์ยังไม่เคยพิมพ์เลย บัดนี้ ถึงคราวแล้วที่จะรวบรวมพิมพ์ให้เบ็นเล่มใหญ่ เบ็นเล่มที่ ๒ ต่อนิทรรศนเทศนา ให้ชื่อหนังสือนี้ว่า สโมธานเทศนา พิมพ์แจกเบ็นที่ระลึก ในกาลที่ข้าพเจ้าเจริญวัยครบห้ารอบบริบูรณ์ ในวันเพ็ญวิสาขบุณณมีนักขัตฤกษ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ ทั้งทางจันทรคติแลสุริยคติทั้งสองประการ ข้าพเจ้า ยินดีให้ส่วนบุญที่ได้ทำแล้วนั้น ๆ แก่ท่านทั้งหลายทั่วไป โดยบัตติทานคาถาดังนี้

อิมสฺส ปุญฺญกมฺมสฺส มยา กตสฺส สพฺพโส
ชีวนฺตา เจว เปตา จ มยฺหํ คุณูปการิโน
สห สพฺเพหิ สตฺเตหิ ภาคี โหนฺตุ นิรนฺตรํ
อิทานิ สพฺพสตฺตานํ ทินฺนํ ปุญฺญํ มยา กตํ
นิทฺทุกฺขา โหนฺตุ นิสฺโสกา นิโรคา นิพฺภยา สทา
วฑฺฒนฺตุ จตุธมฺเมหิ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ
อตฺตโน อตฺตโน ฐาน- ยุตฺเตเนว สมิชฺฌตุ
เตสํ เตสํ ปิ สพฺเพสํ สพฺพา กุสลปตฺถนาติ ฯ

ขอท่านทั้งหลาย ผู้มีอุปการคุณแก่ข้าพเจ้า กับทั้งสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่ยังเป็นอยู่ก็ดี ที่ล่วงไปแล้วก็ดี จงเป็นผู้มีส่วนบุญที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้วนี้ โดยประการทั้งปวงไม่ว่างเว้น บุญที่ข้าพเจ้าได้ทำแล้วณบัดนี้ ให้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ๆ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้นิราศทุกข์ นิราศโศก นิราศโรค นิราศภัย ทุกเมื่อ จงเจริญด้วยธรรมสี่ประการ คือ อายุ วรรณ สุขะ พละ ขอความปรารถนาที่เป็นกุศลทั้งปวง ของท่านทั้งหลายทั้งปวงนั้น ๆ จงสำเร็จ โดยควรแก่ฐานวิสัยของตน ๆ เทอญ ฯ

พระศาสนโศภน

สารบาญ

วิสาขเทศนา กัณฑ์พิเศษ

วิสาขปุณฺณมายํ โย ชาโต อนฺติมชาติยา
ปตฺโต จ อภิสมฺโพธึ อโถปิ ปรินิพฺพุโต
โส จ โข มชฺฌิเม ชาโต ขตฺติโย โหติ โคตโม
ปพฺพชิ สกฺยกุลาว สมฺมา ปโยคโคจโร
สมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ อนุตฺตโร อนุตฺตรํ
โส การุญฺญํ ปิ สตฺเตสุ ปฏิจฺจ กรุณายโก
สทฺธมฺมํ ติวิธํ โลเก สมฺมเทว ปวตฺตยิ
พุทฺธกิจฺจมฺปิ ปูเรตฺวา นิพฺพุโตว ตถาคโต
ตสฺเสวพฺภุคฺคโต กิตฺติ- สทฺโท อิติปิ โสทินา
อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปโท
สุคโต โลกวิทูว ปุริสทมฺมสารถิ
สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธปิ ภควา อิติ ฯ

วันนี้เป็นวันวิสาขบุรณมีดิถีเพ็ญ พระจันทร์เต็มดวงเสวยฤกษ์วิสาข ในทางพระพุทธศาสนานิยมว่าเป็นมหามงคลสมัย เพราะเป็นวันที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระบรมศาสดาเอกในโลกได้ประสูติและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทั้งสามสมัยกาลนี้ ร่วมกันในวันวิสาขบุรณมี เหตุนี้ ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา เมื่อถึงวันวิสาขบุรณมี ควรพร้อมเพรียงกัน

มาประชุมในเจดีย์สถานอันสมควรนั้น ๆ แล้ว กระทำสักการบูชา ด้วยเครื่องสักการะต่าง ๆ มีดอกไม้ธูปเทียนเป็นต้น ระลึกถึง คุณของพระพุทธเจ้า ตามกำลังของตน ๆ ก็จะเป็นมิ่งมงคล ไม่เสีย ทีที่มีชีพมาจนถึงวันนี้ ฯ

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระองค์ได้เสด็จบังเกิดขึ้นแล้ว ใน พระนครกบิลพัสดุ์ อันตั้งอยู่ในมัชฌิมประเทศ นับแต่สยามประเทศ นี้ไปอยู่ทิศตะวันตก อันเป็นที่อยู่ของหมู่ชนชาวอริยกะ ว่าโดย พระชาติ พระองค์เป็นกษัตริย์ศักยราช ว่าโดยสกุล พระองค์เป็น โคตมสกุล พระนามเดิมว่าสิทธัตถะ เรียกว่าอังคีรสบ้าง พระชนก ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุทโธทนมหาราช พระชนนีทรงพระนาม ว่า มายา เรียกว่าสิริมหามายาบ้าง พระเทวีทรงพระนาม ว่า ยโสธรา เรียกว่าพิมพาบ้าง พระโอรสทรงพระนามว่า ราหุล พระองค์ได้เสวยสุขสมบัติในฆราวาสวิสัยอยู่ยี่สิบเก้าปี ทรง เบื่อหน่ายในความเป็นฆราวาส จึงได้น้อมฉันทอัธยาศัยในบรรพชา เพศ ครั้นได้โอกาสก็เสด็จออกบรรพชาจากศักยสกุล ทรงม้าชื่อ กัณฐกะ มีนายฉันน์ตามเสด็จไปด้วย ครั้นถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา รับสั่งให้นายฉันน์นำม้าพระที่นั่งกลับ ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศเป็นบรรพชิตในที่นั้น เมื่อพระองค์ทรงเพศเป็นบรรพชิต แล้ว จึงเสด็จเข้าไปอาศัยอาฬารดาบสกาลามโคตร์ อุททกดาบส รามบุตร์ ซึ่งเป็นคณาจารย์ใหญ่ประชุมชนนับถือมากในครั้งนั้น

ได้ทรงศึกษาในลัทธิของคณาจารย์ทั้งสอง จนชำชองชำนิชำนาญแล้ว ทรงเห็นว่าไม่เป็นหนทางที่จะตรัสรู้ได้ จึงทรงลาพระดาบสทั้งสองไปทางมคธชนบท ถึงอุรุเวลาประเทศ ได้เสด็จประทับทรงกระทำความเพียรอยู่ในที่นั้นโดยประการต่าง ๆ ในวันที่ได้ตรัสรู้ได้ทรงเจริญอานาปานสติ ตั้งจิตต์ในสติปัฏฐาน ยังโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการ ให้บังเกิดขึ้น ก็ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดยิ่ง สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเป็นยอดของบุคคล ในวันวิสาขบุรณมี ณควงไม้อัสสัตถพฤกษโพธิมณฑล เสด็จประทับอยู่ในที่นั้นจนครบเจ็ดวันแล้ว เสด็จไปประทับยังควงไม้อชปาลนิโครธ (ต้นไทร) แล้วเสด็จไปประทับณควงไม้มุจจลินท์ (ไม้จิก) แล้วเสด็จไปประทับยังควงไม้ราชายตนพฤกษ์ (ไม้เกต) แล้วเสด็จไปประทับยังควงไม้อชปาลนิโครธอีก ทรงรำพึงถึงธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้วนั้นว่า เป็นคัมภีรภาพลึกซึ้ง ยากที่บุคคลจะรู้ตามเสด็จได้ แต่อาศัยพระกรุณาที่เป็นไปในหมู่สัตว์ จึงได้ทรงเลือกหาเวไนยสัตว์ผู้ที่สมควรจะรับพระปฐมธัมมเทศนา ทรงเห็นพระเบญจวัคคีย์ภิกษุทั้งห้า ควรจะรับเทศนาก่อน จึงได้เสด็จสัญจรไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน อันเป็นที่อยู่ของพระเบญจวัคคีย์นั้น แล้วทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตรปฐมเทศนา และอนัตตลักขณสูตรทุติยเทศนา ให้พระเบญจวัคคีย์สำเร็จพระอรหัตตผลแล้ว ทรงส่งพระอรหันต์เบญจวัคคีย์นั้น ไปประกาศพระศาสนา ส่วนพระองค์

ได้เสด็จไปยังอุรุเวลาประเทศ ได้ทรงสั่งสอนยสกุลบุตร์ พร้อมด้วยสหายห้าสิบสี่คน และภัทวัคคิยกุมารสามสิบคน และพวกชฎิลพันสามคน มีอุรุเวลกัสสป นทีกัสสป คยากัสสป เป็นประธาน ให้ได้สำเร็จมรรคผลโดยควรแก่อุปนิสสัยแล้ว เสด็จไปโปรดพระเจ้าพิมพิสาร พร้อมด้วยราชบริพาร ให้ได้สำเร็จและเลื่อมใสตามสมควร พระเจ้าพิมพิสารทรงเลื่อมใสถวายเวฬุวัน พระองค์ทรงรับแล้วเสด็จประทับอยู่ในเวฬุวันนั้น ในกาลนั้น สารีบุตรปริพาชก กับโมคคัลลานปริพาชก สองสหายพาบริวารมาเฝ้าพระองค์ทรงเทศนาสั่งสอน ให้ปริพาชกทั้งสองพร้อมด้วยบริวารได้สำเร็จมรรคผลตามสมควรแก่อุปนิสสัย ทรงบัญญัติธรรมวินัยยังสัทธรรมสามประการ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ให้เป็นไปแล้วในโลกโดยชอบ ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ไพบูลย์ จนพระชนมายุแปดสิบพรรษา จึ่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณเมืองกุสินารา ในวันวิสาขบุรณมี นับแต่ปรินิพพานสมัยมาจนบัดนี้ได้ ๒๔๗๗ ปีแล้ว แต่พระคุณความดียังไม่เสื่อมสูญ พระเกียรติศัพท์อันงามของพระองค์ยังเฟื่องฟุ้งเป็นไปโดยเอนกประการว่า **อิติปิ โส ภควา** เป็นอาทิ ฯ

ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พระองค์เป็น **อรหํ** คือเป็นผู้ไกลจากกิเลสบาปกรรมทั้งปวง ตลอดทั้งวาสนา เป็นผู้หักสังสารจักร์ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เป็นผู้ควร

แนะนำสั่งสอนสัตว์ และเป็นผู้ควรรับความเคารพนับถือสักการบูชา เป็นผู้ไม่มีข้อลึลับ คือความเสียหายที่จะพึงส้อนเร้นไม่ให้คนอื่นรู้ **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเอง คือตรัสรู้ของจริงสี่อย่าง ได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยลำพังพระองค์ **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ คือเป็นผู้บรรลุวิชชาด้วย เป็นผู้รู้จักทางเครื่องบรรลุวิชชานั้นด้วย พระองค์ทรงทราบทั้งเหตุทั้งผล โดยประการทั้งปวง **สุคโต** เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว คือเสด็จไปในที่ใด ๆ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่หมู่สัตว์ในที่นั้น ๆ อนึ่งตั้งแต่เสด็จออกบรรพชาจนตราบเท่าปรินิพพาน โดยอาการอันดีทุกอย่าง ไม่มีปางไหนที่บัณฑิตจะพึงยกขึ้นขอดข้อนได้ในภายหลัง **โลกวิทู** เป็นผู้รู้แจ้งโลก คือทรงรู้จักถิ่นฐานบ้านเมืองทางภูมิศาสตร์โดยปรุโปร่ง ซึ่งจัดเป็นโอกาสโลก และทรงรู้จักอัธยาศัยของคนต่างถิ่นต่างชั้นทุกจำพวก ซึ่งจัดเป็นสัตวโลก และทรงเห็นเหตุอันปรุงแต่งสัตว์คนเหล่านั้นพร้อมทั้งถิ่นฐาน ให้ยิ่งหรือหย่อนเป็นอย่างไร จนหายตื่นเต้นตระหนกตกใจในอารมณ์ที่น่ารักน่าชังทั้งปวงซึ่งจัดเป็นสังขารโลก **ปุริสทมฺมสารถิ** เป็นสารถีของบุรุษควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า คือพระองค์ฉลาดในวิธีที่จะฝึกหัดซึ่งบุคคลผู้สมควรให้ได้รับความเรียบร้อยสงบระงับ ดังสารถีผู้ฉลาดฝึกหัดกุญชรอัสดรฉะนั้น แต่พระองค์เป็นผู้ล้ำเลิศยิ่งกว่าสารถีทั้งปวง โดยมิต้องใช้อำนาจอาชญา แม้เมื่อฝึกหัดผู้ใดให้เรียบร้อย

ถงกระแสแล้ว ผู้นั้นไม่กลับอาละวาดอย่างสัตว์พาหนะที่สารถีฝึก จึงเป็นยอดเยี่ยมแห่งสารถี **สตฺถา เทวมนุสฺสานํ** พระองค์เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ พระองค์เป็นศาสดาของบุคคลได้ทุกชั้น ตลอดถึงสมมติเทวดา และสามารถเป็นศาสดาของเทพเจ้าได้ทุกชั้น ตลอดถึงพรหมกายิกา เพราะหน้าที่ศาสดาของพระองค์บริบูรณ์ไม่บกพร่อง **พุทฺโธ** พระองค์เป็นผู้เบิกบานแล้วเต็มที่ เพราะได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจยังสาวกให้เป็นพะยานแห่งไญยธรรม พระคุณบทว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ประสงค์ความว่า ได้ตรัสรู้แล้ว แต่ยังมิได้ทรงสั่งสอนผู้อื่น พระคุณบทว่า **พุทฺโธ** ประสงค์ตั้งแต่ได้โปรดพระเบญจวัคคีย์ **ภควา** เป็นผู้มีภาค คือเป็นผู้มีส่วนแห่งธรรมเป็นผู้มีโชคโฉลกดีโดยลำดับ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดา มีพระเกียรติคุณอันงามฟุ้งเฟื่องเป็นไปฉะนี้ พระคุณสมบัติเหล่านี้ ย่นลงเป็นสามประการ คือพระปรีชาญาณอันลึกแหลมล้ำสามัญสัตว์ เรียกว่าพระปัญญาคุณ และความบริสุทธิ์หมดจดจากสรรพกิเลสน้อยใหญ่โดยประการทั้งปวง เรียกว่าพระปาริสุทธิคุณ และพระกรุณาการุณย์อันใหญ่หลวงไม่มีสิ้นสุดในหมู่สัตว์ เรียกว่าพระกรุณาคุณ รวมเป็นพระคุณสมบัติสามประการฉะนี้ เมื่อสรุปโดยสังเขปได้พระคุณสมบัติเป็นสองประการ คือ อัตตหิตคุณ พระคุณที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลฉะเพาะพระองค์ ได้แก่พระปัญญาคุณกับพระปาริสุทธิคุณหนึ่ง ปรหิตคุณ พระคุณที่เป็น

ประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ได้แก่พระกรุณาคุณหนึ่ง สิริพระคุณโดยสังเขปเป็นสองประการฉะนี้ ฯ

เมื่อจะย่นพระคุณทั้งหลายทั้งปวงลงเป็นหนึ่งก็ได้ คือพระองค์เป็นเอกบุคคล ตามที่พระสารีบุตรเถระ กล่าวสรรเสริญพระองค์ว่าเป็น เอโก ดังนี้ มีอธิบายเป็นลำดับไป เอกศัพท์พระคุณบทนี้ แปลเป็นสามอย่าง คือ เอกะ แปลว่า หนึ่ง เอกะ แปลว่า เดียว เอกะ แปลทับศัพท์ว่า เอก หนึ่ง โดยอธิบายว่า พระองค์เป็นหนึ่ง ไม่มีใครเทียมเท่าเสมอเป็นสอง พระองค์เป็นขัตติยมหาสาล นับว่าเป็นกษัตริย์ชั้นที่หนึ่ง เป็นโอรสที่หนึ่ง แห่งพระเจ้าสุทโธทนมหาราช พระองค์บริบูรณ์ด้วยศฤงคารบริวารไม่มีบกพร่องนับเป็นที่หนึ่ง เมื่อเสด็จออกบรรพชาแสวงหาสันติวรบท ก็ทรงประกอบความเพียรอันแรงกล้า ริมต่อกาลกิริยานับเป็นที่หนึ่ง อสิตดาบสผู้รอบรู้ในมหาปุริสลักษณะ ก็ได้ยกนิ้วหนึ่งขึ้นทำนายว่า พระองค์เป็นหนึ่ง โดยอธิบายว่า เมื่อครองฆราวาสจักเป็นพระเจ้าบรมจักรพรรดิ์ เสด็จออกบรรพชาจักได้เป็นพระศาสดาองค์หนึ่งในโลก ข้อซึ่งพระองค์เป็นหนึ่งก็เพราะพระองค์เป็น อัครบุคคลเชฏฐบุคคล เสฏฐบุคคลแห่งโลก อัครบุคคลพึงสาธกด้วยอัคคัปปสาทสูตร์ เชฏฐบุคคลพึงสาธกด้วยอุปมาที่พระองค์ทรงแสดงแก่เวรัญชพราหมณ์ ควรยกไก่ที่ทำลายกะเปาะฟองออกก่อนว่าเป็นเชฏฐา เสฏฐบุคคล ก็เพราะพระองค์เป็นพระศาสดาจารย์ทาง

พระนิพพาน ไม่มีศาสดาอื่นสั่งสอนได้ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงเป็นหนึ่ง ๆ เอกะที่แปลว่าเดียวนั้น โดยอธิบายว่า พระองค์เป็นผู้ ๆ เดียว ในเวลาที่จะได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระเบญจวัคคีย์ได้หลีกหนีพระองค์ไปเสียที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ปล่อยให้พระองค์เสด็จประทับอยู่แต่พระองค์เดียว พระองค์ได้ทรงเจริญอานาปานสติ กระทำพระทัยให้เป็นดวงเดียว ซึ่งจัดว่าเป็นฌานชั้นที่สี่ เมื่อพระองค์มีพระทัยเป็นดวงเดียว ก็เกิดพระปรีชาเห็นตามความเป็นจริง ละกิเลสใหญ่น้อยโดยไม่เหลือ พระคันถรจนาจารย์กล่าวสรรเสริญพระคุณข้อนี้ว่า **เอกนฺตวีตราโค เอกนฺตวีตโทโส เอกนฺตวีตโมโห** พระองค์มีราคะ โทสะ โมหะหมดไปโดยส่วนเดียว ไม่มีส่วนใหม่เกิดขึ้นแทน เพราะฉะนั้นพระองค์จึงเป็นวิสุทธิขันธสันดาน อนึ่งข้อซึ่งพระองค์เป็นผู้เดียวพึงสาธกด้วยพระพุทธภาสิตว่า **ตณฺหา ทุติโย ปุริโส** บุรุษบุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อนสองดังนี้ เป็นอาทิ ตัณหาซึ่งเป็นเพื่อนสองของบุคคลเล่า พระองค์ก็ได้ทรงละเสียแล้ว แต่ครั้งปฐมโพธิกาล ถึงกับรับสั่งเย้ยตัณหาโดยประการต่าง ๆ เพราะฉะนั้นพระองค์จึงเป็นผู้ ๆ เดียว ๆ เอกะ ที่คงศัพท์ว่า เอกนั้นโดยอธิบายว่า พระองค์ได้ดำเนินในธรรมอันเอกแล้ว ได้บรรลุคุณอันเอก ก็ธรรมอันเอกนั้น คือ อัปปมาทธรรม โดยพระพุทธภาสิตว่า **นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมํ สมนุปสฺสามิ** ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรม

อันเอกอื่นเหมือนความไม่ประมาท ซึ่งเป็นเหตุให้กุศลที่ยังไม่เกิด ๆ ขึ้น ที่เกิดแล้ว เจริญ ดังนี้เป็นต้น ความไม่ประมาทนี้เป็นยอดกุศลธรรม เพราะเป็นที่ชุมนุมแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ดังพระพุทธภาสิตว่า **เยเกจิ กุสลาธมฺมา** กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กุศลธรรมเหล่านั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูลดังนี้ เป็นต้น ความไม่ประมาทนี้สมบูรณ์ในพระองค์ เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณบรรลุพระนิพพานอันเป็นคุณอย่างสูงสุด พระองค์ได้ดำเนินในธรรมอันเอกแล้ว ได้บรรลุคุณอันเอกฉะนี้ พระองค์จึงเป็นเอก ดังบุคคลประกอบในกิจการใด ๆ ก็มีชื่อเสียงตามกิจการนั้น ๆ สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงพระคุณเป็นเอโกมีอรรถาธิบายฉะนี้

พระพุทธเจ้าทรงพระคุณความงามความดีอันเป็นไปฉะนี้ ครั้นดิถีวิสาขบุรณมีมาถึง ซึ่งนับว่าเป็นวัน ประสูติ ตรัสรู้ ปรินิพ-พาน สมควรแท้ที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนา จะพรักพร้อมกันมากระทำสักการบูชาในเจดียสถานนั้น ๆ ระลึกถึงพระพุทธคุณดังแสดงมาฉะนี้แล ฯ

เอตฺตาวตา มุนินฺทสฺส ปวตฺติคุณเทสนา
กาลานุรูปโตเยว สงฺขิตฺเตเนว นิฏฺฐิตา
อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสํฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

ตสฺส ปูชาทิการเน   พุทฺธสาสนิกา ชนา
โสตฺถินา สุขิตา โหนฺตุ   อโรคา นิรุปทฺทวา
ธมฺเมน อิจฺฉิตํ ยํ ยํ   ตํ ตํ ขิปฺปํ สมิชฺฌตุ
นิจฺจํ กลฺยาณสงฺกปฺปา   วิสาขปุณฺณมี ยถา ฯ

พระธรรมเทศนาแสดงพระประวัติ และพระคุณสมบัติแห่งสมเด็จพระมุนินทรศาสดาจารย์ โดยย่อพอสมควรแก่กาล จบเพียงเท่านี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้ธรรมอันอุดมแล้ว ยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้ตามเสด็จ ตื่นจากกิเลสนิทรา อันนี้ จัดเป็นรัตนตรัย ด้วยการทำกิจมีบูชาเป็นอาทิ แด่พระรัตนตรัยนั้นในวันวิสาขบูชา ขอเหล่าพุทธศาสนิกชน ผู้มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย จงเกษมสำราญ โดยสวัสดิภาพ ไร้โรคาพาธนิราศจากอุปัททวันตราย สิ่งใด ๆ มีประสงค์จำนงหมายโดยชอบธรรม ขอสิ่งนั้น ๆ จงพลันสำเร็จทุกประการ ขอความดำริอันดีงามจงสมบูรณ์เป็นนิจนิรันดร ดุจดวงจันทรในวันเพ็ญวิสาขบุรณมีฉะนี้แล ฯ

พรหมเทศนา

พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ
กตญฺชลี อนฺธิวรํ อยาจถ
สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมฺปิมํ ปชนฺติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงเนื้อความในพรหมคาถา ซึ่งเป็นคาถาสำหรับอาราธนาเทศน์เป็นลำดับไป ดำเนินความว่า เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ แรกสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ทรงรำพึงถึงพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ว่าเป็นคัมภีรภาพลึกซึ้ง อันหมู่สัตว์ผู้หมกมุ่นมากไปด้วยอาลัยอาวรณ์ยากนักที่จะรู้ตามเห็นตามได้ แต่นั้นก็ทรงท้อถอยพระทัย ในการที่จะทรงเทศนาสั่งสอนสัตว์ ฯ ฝ่ายท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นใหญ่ในโลกทราบปริวิตกแห่งสมเด็จพระศาสดาจารย์เจ้าเช่นนั้น จึงอันตรธานจากพรหมโลกมาเฝ้าพระองค์ ทูลขอพรอันประเสริฐ คือขอให้พระองค์ทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์ อ้างว่าสัตว์ทั้งหลายที่เป็นอัปปรชักขชาติ คือเป็นผู้มีกิเลสน้อยเบาบางมีอยู่ ดังดอกบัวอันคอยรับรัศมีแห่งพระอาทิตย์อุทัย จะพึงบานได้มีอยู่มาก ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงพระกรุณาแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์เถิด ฯ พระองค์ก็ทรงรับอาราธนา แต่นั้นก็ทรงแสวงหาเวไนยสัตว์ผู้ควรจะรับปฐมเทศนา ทรงเห็นเบญจวัคคีย์ฤาษีทั้งห้า จึงได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

อันเป็นที่อยู่ของท่านเหล่านั้นแล้วตรัสเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร์ ประกาศที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ว่าเป็นทางอันบรรพชิตไม่ควรประพฤติ แล้วทรงแสดงทางที่ควรประพฤติ คืออริยมรรคอันเป็นทางกลาง แล้วทรงแสดงอริยสัจจ์สี่ แล้วประกาศความรู้ความเห็นของพระองค์ อันเป็นไปในอริยสัจจ์นั้น ๆ พร้อมด้วยปริวัฏฏ์ ๓ อาการ ๑๒ อันเป็นอกุปปธรรม เกิดขึ้นแก่พระองค์ ไม่กลับกลาย ให้พระโกณฑัญญเถระเกิดดวงตาเห็นธรรมตามเสด็จเป็นพยานแห่งไญยธรรมแล้ว ภายหลังได้ทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร์ให้พระเบญจวัคคีย์สำเร็จโสฬสกิจเป็นพระอรหันต์ครบทั้งห้า แต่นั้นเสด็จเที่ยวจาริกทรงสั่งสอนสัตว์จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ฯ

พระโบราณจารย์อาศัยเหตุนี้ เมื่อจะอาราธนาเทศน์จึงกล่าวคาถานี้ว่า **พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ** เป็นต้น มีเนื้อความดังแสดงมาแล้ว ฯ ต่อนี้จะแสดงเรื่องพรหมเป็นลำดับไป คำที่เรียกว่าพรหมนั้น แปลว่าประเสริฐ ถ้าเป็นชื่อของคน ก็เป็นคนประเสริฐ ถ้าเป็นชื่อของธรรม ก็เป็นธรรมประเสริฐ ผู้ที่จะเป็นพรหม เพราะมีธรรมที่เป็นพรหม ธรรมที่จะเป็นพรหมนั้น ได้แก่พรหมจริยวิรัติ ซึ่งเป็นองค์ศีลอุโบสถประการหนึ่ง ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ซึ่งเรียกว่าพรหมวิหารประการหนึ่ง ได้แก่ฌานทั้งสองคือรูปฌาน และอรูปฌานประการหนึ่ง ฯ

การเว้นจากเมถุนธรรมพร้อมด้วยเจตนา ดังผู้ที่สมาทานอุโบสถในวันธรรมสวนะ จึงเป็นพรหมจรรย์ ถ้าหาเจตนามิได้ ไม่จัดเป็นพรหมจรรย์ อพรหมจริยกิจนี้ยกพวกพรหมเสียแล้ว นอกนั้นย่อมมีทั่วไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมเป็นธรรมดาของสัตว์ แต่เป็นธรรมดาที่ฝืนได้ ไม่ใช่ธรรมดาที่ฝืนไม่ได้ ผู้ใดฝืนได้ ผู้นั้นเป็นผู้ประเสริฐ เป็นพรหมประการหนึ่ง ฯ

พรหมวิหารประการที่สอง ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นั้นมีอธิบายเป็นลำดับไป ความตั้งใจให้เขาเป็นสุข เรียกว่าเมตตา ความตั้งใจให้เขาพ้นทุกข์พ้นร้อน เรียกว่ากรุณา ความพลอยยินดีด้วย เรียกว่ามุทิตา ความวางเฉยเป็นกลาง เรียกว่าอุเบกขา ฯ เช่นมีบ่อขวางทางอยู่ เอาใจช่วยไม่ให้เขาตกบ่อ จัดเป็นเมตตา ครั้นเขาตกบ่อ เอาใจช่วยให้เขาขึ้นได้ จัดเป็นกรุณา เมื่อเขาขึ้นได้ก็พลอยยินดีด้วย จัดเป็นมุทิตา เมื่อเมตตา กรุณา มุทิตาไม่ไหว ปล่อยตามยถากรรม จัดเป็นอุเบกขา ธรรมสี่อย่างนี้เรียกว่าพรหมวิหาร เป็นที่อยู่ของพวกพรหม ฯ

พรหมวิหารสี่อย่างนี้ บุคคลจะเลือกถือให้มั่นคงแต่อย่างเดียวไม่ได้ เพราะเมื่อไม่เป็นไปตามความตั้งใจ จะกลับกลายเป็นทุกข์โทษแก่ตัวไป ควรต้องถือทั้งสี่อย่าง แล้วแต่จะเหมาะ คราวใดควรจะเมตตา ก็วางสีหน้าเมตตา คราวใดควรจะกรุณา ก็วางสีหน้ากรุณา คราวใดควรจะมุทิตา ก็วางสีหน้ามุทิตา คราวใดควรจะอุเบกขา ก็

วางสี่หน้าอุเบกขา รวมเป็นพรหมสี่หน้าด้วยประการฉะนี้ ฯ หน้าทั้งสี่นี้จะทำคราวเดียวพร้อมกันไม่ได้ แท้จริงพรหมวิหารทั้งสี่อย่างนี้ ควรจับอุเบกขาเป็นหลัก คือเจริญเมตตาไม่ไหว ต้องหันหน้าเข้าอุเบกขา เจริญกรุณาไม่ไหว ต้องหันหน้าเข้าอุเบกขา เจริญมุทิตาไม่ไหว ต้องหันหน้าเข้าอุเบกขา อย่างนี้จึงจะสบายใจ ฯ

วิธีเจริญจัดเป็นสองอย่าง คือโอทิสสผรณา แผ่ไปโดยเจาะจงอย่างหนึ่ง อโนทิสสผรณา แผ่ไปโดยไม่เจาะจงอย่างหนึ่ง ฯ โอทิสสผรณานั้น เช่นมารดาบิดาแผ่ไปฉะเพาะแต่ในบุตรธิดาของตน ท่านผู้ใหญ่แผ่ไปฉะเพาะแต่ในที่ตนปกครองหรือแผ่ไปแต่ในฉะเพาะสัตว์ฉะเพาะมนุษย์ฉะเพาะเทวดา ดังนี้เป็นต้น จัดเป็นโอทิสสผรณา ฯ โอทิสสผรณานี้ มีกำลังแรง แต่แคบไป ยังต้องเป็นผู้มีความหวาดต่อจำพวกที่ตนไม่ได้แผ่ไป สู้อโนทิสสผรณา แผ่ไปโดยไม่เจาะจงไม่ได้ อโนทิสสผรณานี้ จัดเป็นอัปปมัญญาภาวนามีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ เป็นพรหมวิหารในพระพุทธศาสนา ฯ

เมตตานั้น เจริญอย่างนี้ว่า **สพฺเพ สตฺตา** สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง **อเวรา โหนฺตุ** จงเป็นผู้ไม่มีเวรกันเถิด **อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ** จงเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกันเถิด **อนีฆา โหนฺตุ** จงเป็นผู้ไม่มีทุกข์เถิด **สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** จงเป็นผู้มีสุขรักษาตนเถิด ฯ

กรุณานั้น เจริญอย่างนี้ว่า **สพฺเพ สตฺตา** สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง **ทุกฺขา ปมุจฺจนฺตุ** จงพ้นจากทุกข์เถิด ฯ

มุทิตานั้น เจริญอย่างนี้ว่า **สพฺเพ สตฺตา** สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงมา **ลทฺธสมฺปตฺติโต วิคจฺฉนฺตุ** จงอย่าไปปราศจากสมบัติอันตนได้แล้วเถิด ฯ

อุเบกขานั้น เจริญอย่างนี้ว่า **สพฺเพ สตฺตา** สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง **กมฺมสฺสกา** เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน **กมฺมทายาทา** เป็นผู้รับผลของกรรม **กมฺมโยนี** เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด **กมฺมพนฺธู** เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ **กมฺมปฏิสรณา** เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย **ยํ กมฺมํ กริสฺสนฺติ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา** จักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว **ตสฺส ทายาทา ภวิสฺสนฺติ** จักเป็นผู้รับผลของกรรมที่ตนทำนั้น ดังนี้ ฯ

เมตตา เป็นปฏิปักษ์แก่พยาบาท ความมุ่งร้ายเขา กรุณาเป็นปฏิปักษ์แก่วิหิงสา ความซ้ำเติมเขา มุทิตา เป็นปฏิปักษ์แก่อรติ ความไม่ยินดีด้วย อุเบกขา เป็นปฏิปักษ์แก่ปฏิฆะ ความคับใจ ฯ พยาบาท วิหิงสา อรติ ปฏิฆะ เป็นกิเลสฝ่ายโทสะ เป็นเครื่องร้อนใจ เมื่อเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ให้มีขึ้น กิเลสเหล่านี้ก็ไม่มากวนใจให้เร่าร้อน ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงอานิสงส์ของผู้มีเมตตาจิตต์ไว้ดังนี้ว่า ๑ **สุขํ สุปติ** หลับก็สบาย ๒ **สุขํ ปฏิพุชฺฌติ** ตื่นก็สบาย ๓ **น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ** ไม่ฝันลามก ๔ **มนุสฺสานํ ปิโย โหติ** เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕ **อมนุสฺสานํ ปิโย**

โหติ เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ๖ เทวตา รกฺขนฺติ เทวดาย่อมอภิบาลรักษา ๗ นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ ไฟหรือยาพิษหรือศัสตราก็ดี ไม่ทำอันตรายแก่ผู้มีเมตตาจิตต์ ๘ ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ จิตต์ของผู้เจริญเมตตาตั้งมั่นเป็นสมาธิเร็ว ๙ มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ สีหน้าย่อมผ่องใสงดงาม ๑๐ อสมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ เป็นผู้มีสติไม่หลงตาย ๑๑ อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ เมื่อยังไม่สำเร็จมรรคผลเป็นธรรมอย่างยิ่งในปัจจุบัน ย่อมบังเกิดในพรหมโลก เมตตามีอานิสงส์คุณ ๑๑ ประการดังแสดงมาฉะนี้ เมื่อเจริญยังไม่สำเร็จเป็นฌาน เป็นแต่ตทังคปหานภูมิกามาวจร ก็เป็นอันลดความเกิดในพรหมโลก คงแต่ ๑๐ ประการตามควร ฯ พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่าเมตตามีอานิสงส์ฉันใด แม้ถึงกรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็มีอานิสงส์ฉันนั้น อันนี้เป็นอธิบายเรื่องพรหมวิหาร ๔ ประการ ฯ

ฌานทั้งสองนั้น มีอธิบายว่า ความเพ่งรูปที่ปราศจากโทษเป็นอารมณ์ เพื่อเกียจกันนิวรณ์ทั้งห้า มิให้เกิดขึ้นครอบงำดวงจิตต์ เรียกว่ารูปฌาน ฯ นิวรณ์ห้านั้นเป็นธรรมเครื่องกันจิตต์มิให้เป็นฌาน ได้แก่กามฉันท์ ความพอใจในกาม พยาบาทความปองร้าย ถีนมิทธะ ความที่จิตต์หดหู่และเคลิบเคลิ้ม อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งส้านและความรำคาญใจ วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยไม่ตกลงได้ เมื่อเพ่งรูปที่ปราศจากโทษเป็นอารมณ์ จิตต์มีธุระในเรื่อง ๑ วิตักกะ

คือตริก และวิจาระ คือพิจารณา ปีติ คือความกระหยิ่ม สุข ความสบาย เอกัคคตา คือจิตต์เป็นดวงเดียวอยู่ในความเพ่งนั้น ก็ไม่เป็นโอกาสแห่งนิวรณ์ เรียกปฐมฌาน ฯ เมื่อเพ่งยิ่งขึ้น วิตก วิจารหายไป เรียกทุติยฌาน ฯ เมื่อเพ่งยิ่งขึ้น ปีติหายไป เรียก ตติยฌาน ฯ เมื่อเพ่งยิ่งขึ้น สุขหายไป จิตต์เฉยเป็นดวงเดียว เรียก จตุตถฌาน ฯ อันนี้เป็นอธิบายในรูปฌาน ฯ

ความเพ่งนามไม่เกี่ยวด้วยรูป เรียกอรูปฌาน ฯ อรูปฌานจัด เป็นสี่ตามที่เพ่ง มาเพ่งว่างเปล่าเป็นอารมณ์กระทำในใจว่า **อนนฺโต-กาโส** ว่างเปล่าไม่มีที่สุด ปล่อยวางสัญญาในรูปต่าง ๆ เสียทั้งสิ้น เรียกอากาสานัญจายตนะฌานเป็นอรูปฌานที่หนึ่ง ฯ เมื่อเจริญยิ่งขึ้น ไปละสัญญาว่างเปล่าเสีย กำหนดวิญญาณ คือจิตต์ของตนเป็น อารมณ์ กระทำบริกรรมว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ** วิญญาณหาที่สุด มิได้ เรียกวิญญาณัญจายตนะฌาน เป็นอรูปฌานที่สอง ฯ เมื่อ เจริญยิ่งขึ้นต่อไปละความกำหนดวิญญาณเสีย ถือเอาความไม่มีอะไร แม้สักน้อยหนึ่งเป็นอารมณ์ กระทำบริกรรมว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** น้อย หนึ่งไม่มีเป็นอารมณ์ เรียกอากิญจัญญายตนะฌาน เป็นอรูปฌาน ที่สาม ฯ เมื่อเจริญยิ่งขึ้นต่อไป ละความกำหนดว่าไม่มีอะไรเป็น อารมณ์ เป็นผู้มีสัญญาความรู้สึกตัว ก็มิใช่ เป็นผู้หาสัญญามิได้ ก็มิใช่ กระทำบริกรรมว่า **สนฺตเมตํ ปณีตเมตํ** อารมณ์อย่างนี้

ละเอียดประณีตนัก เรียกเนวสัญญานาสัญญายตนะฌาน เป็นอรูปฌานที่สี่ อันเป็นที่สุดของฌาน ฯ

คำว่าพรหม ได้แก่อพรหมจริยวิรัติประการหนึ่ง พรหมวิหารประการหนึ่ง ฌานประการหนึ่ง มีเนื้อความดังแสดงมาฉะนี้ ฯ แต่ข้อที่ว่าพรหมมาเชื้อเชิญพระบรมศาสดาให้ทรงแสดงธรรม หมายเอาพระกรุณาพรหม เพราะทรงระลึกถึงความตั้งพระทัยมาแต่เดิมว่าจะรื้อสัตว์ขนสัตว์ มีแก่พระองค์ตั้งแต่เป็นพระโพธิสัตว์มาเตือนพระทัยให้ทรงพระมหากรุณา เพราะฉะนั้น จึงได้กลับพระทัยทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์ มีเรื่องในเบื้องต้นอันแสดงมาแล้ว อันนี้เป็นอธิบายพรหมคาถา ฯ

นโมการเทศนา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสาติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงเนื้อความในเรื่อง นโม อันเป็นพิธีเบื้องต้นของสาธุชนผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายคฤหัสถ์และบรรพชิต กับสรณคมน์เป็นลำดับไป ดำเนินความว่าคฤหัสถ์ผู้ปรารภจะบำเพ็ญทานรักษาศีลเจริญภาวนา เปล่งวาจานมัสการว่า **นโม** ก่อนแล้วจึงกระทำกิจอันนั้น ๆ ฝ่ายบรรพชิตเมื่อเริ่มจะกระทำสังฆกิจกรรมต่าง ๆ มีบรรพชาอุปสมบทเป็นต้น หรือเริ่มการทำสักการบูชา ก็กล่าวคำนมัสการว่า **นโม** เป็นต้นก่อน แล้วจึงกระทำกิจนั้น ๆ ฯ **นโม** นั้นชั้นเดิมเป็นคำอุทาน เปล่งออกด้วยความเบิกบานเลื่อมใสหลากใจในพระพุทธคุณนั้น ๆ หรือผู้นั้น ๆ มามีความเลื่อมใสอยู่แล้ว ครั้นกระทบเหตุที่ทำให้ตระหนกตกใจ แล้วจึงกล่าวอุทานว่า **นโม** เป็นต้นบ้าง ดังในสักกปัญหสูตร์ และธรรมเจดียสูตร์ และพรหมายุสูตร์ และธนัญชานีสูตร์ ฯ ในสักกปัญหสูตร์นั้นมีเนื้อความสังเขปว่า ครั้งเมื่อพระศาสดาประทับอยู่ณะถ้ำอินทศาลคูหาภูเขาเวทยิกบรรพต ท้าวโกษีย์พร้อมด้วยเทวบริวารเสด็จมาเฝ้าทูลถามปัญหา พระองค์ก็ทรงวิสัชนาให้ท้าวเธอสิ้นสงสัย ท้าวโกษีย์ก็ทรงโสมนัสยินดี จึงเปล่งอุทานว่า **นโม** เป็นต้น ฯ ในธรรมเจดียสูตร์นั้น มีความสังเขปว่าพระเจ้าปัสเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า กล่าวธรรมเจดียปริยาย แสดงความเลื่อมใสแล้วเปล่งอุทานว่า **นโม** เป็นต้น ฯ

ในพรหมายุสูตรนั้นมีความสังเขปว่า พราหมณคณาจารย์ผู้หนึ่งนามว่า พรหมายุ เป็นผู้มีอายุ ๑๒๐ ปี อยู่ณะเมืองมิถิลา ได้ฟังกิตติศัพท์สรรเสริญพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว จึงส่งอุตตรมาณพศิษย์ผู้ใหญ่ให้ไปสืบดูให้รู้ว่า พระองค์จะทรงพระคุณธรรมเป็นองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงดังคำที่เล่าลือนั้นหรือหาไม่ อุตตรมาณพไปเฝ้าพิจารณาพระมหาบุรุษลักษณะในพระกายได้เห็นครบ ๓๐ ทัศตามอย่างในลักษณะมนต์แล้ว เฝ้าสกดรอยดูพระอิริยาบถอยู่ ๗ เดือนแล้วกลับมาบอกเล่าพระคุณกถาให้พรหมายุพราหมณ์ฟัง พรหมายุพราหมณ์เกิดความเลื่อมใส ลุกจากอาสนะแล้ว ทำผ้าห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ยกอัญชลีประณม ผันพักตร์ต่อทิศที่พระองค์เสด็จประทับอยู่ เปล่งอุทานว่า **นโม** เป็นต้น ฯ ในธนัญชานีสูตรนั้นมีความสังเขปว่า นางธนัญชานีพราหมณีผู้โสดาบันอริยสาวิกาพราหมณ์ผู้สามีขอให้งดคำนมัสการว่า **นโม** นั้นเสีย เมื่อวันเลี้ยงพราหมณ์ นางธนัญชานียกภาชนะใส่เข้าปายาสมาพลาดลงเป็นการตกใจ จึงเปล่งอุทานว่า **นโม** เป็นต้น ฯ นี่เป็นเรื่องราวที่มาของ **นโม** ฯ ก็ **นโม** นี้ทั้งผู้ใหญ่และเด็กก็ได้กำหนดจำไว้ได้แล้วโดยมาก แต่ที่ทราบเนื้อความแล้ว ก็แล้วไป ที่ยังไม่ทราบ ก็ควรที่จะทราบ ไม่ควรจะว่าเพ้อเจ้อพึมพำไปแต่ปาก ฯ **นโม** นั้นแปลอย่างวิธีรักษาศัพท์ว่า **นโม** อันว่าความนอบน้อม **เม** แห่งข้าพเจ้า **อตฺถุ** จงมี **ตสฺส ภควโต** แด่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น **อรหโต** ผู้เป็น

อรหันต์ **สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ผู้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้าดังนี้ ๆ แปลเป็นความไทยให้ชัดว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นอรหันต์ ผู้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ทรงพระคุณอันล้นพ้น จึงเป็นผู้ควรที่เทวดามนุษย์อมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงจะกระทำความนอบน้อม พระคุณนั้นจะพรรณนาไปเท่าใดคงไม่หมดสิ้น จะแสดงฉะเพาะพระคุณที่เป็นประธานในพระคุณทั้งปวงอันมาใน **นโม** นั้น ๒ ประการ คือ อรหัตตคุณอย่าง ๑ สัมมาสัมพุทธคุณอย่าง ๑ ๆ พระอรหัตตคุณนั้น คือพระองค์เป็นผู้ไกล ผู้ควรข้อซึ่งว่าพระองค์เป็นผู้ไกลนั้น คือไกลจากมลทิน ๓ ประการ ไกลจากอาสวะ ๓ ประการ ไกลจากวิปลาศ ๓ ประการ ไกลจากอนุสัย ๓ ประการ ไกลจากอคติ ๔ ประการ ไกลจากคันถกิเลส ๔ ประการ ไกลจากโอฆะ ๔ ประการ ไกลจากโยคะ ๔ ประการ ไกลจากอุปาทาน ๔ ประการ ไกลจากมัจฉริยะ ๕ ประการ ไกลจากนิวรณ์ ๕ ประการ ไกลจากอนุสัย ๗ ประการ ไกลจากโลกธรรม ๘ ประการ ไกลจากมลทิน ๙ ประการ ไกลจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ไกลจากสังโยชน์ ๑๐ ประการ ไกลจากกิเลส ๑๐ ประการ ไกลจากมิจฉัตตะ ๑๐ ประการ ไกลจากอกุศลจิตตุบาท ๑๐ ประการ ไกลจากตัณหา ๑๐๘ ประการ ไกลจากกิเลส ๑๕๐๐ ประการ ๆ กิเลสทั้งหลายเหล่านี้ ไม่มีในพระองค์ พระองค์ละกิเลสเหล่านี้เสียด้วยสมุจเฉทปหาน คือ อริยมรรค และละเสีย

ด้วยปฏิบัติสัทธิปหาน คืออริยผล และละเสียด้วยนิสสรณปหาน คือ นิพพาน ฯ อนึ่งพระองค์ไกลแล้วจากวาสนาทั้ง ๒ ประการ คือ กายประโยค วจีประโยค คือความคุ้นเคยกายและวาจาในก่อน ๆ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นผู้ไกล ฯ ที่ว่าเป็นผู้ควรนั้น คือพระองค์ เป็นผู้ควรที่เทวดามนุษย์อมนุษย์ทั้งปวง จะนอบน้อมถวายนมัสการ กระทำสักการบูชาด้วยอามิสและธรรม ๒ ประการ เพราะบูชาที่เป็นไปในพระองค์ย่อมเป็นของมีผลอันไพศาล ดังนายสุมนมาลาการ บูชาด้วยดอกมะลิ และจุเพกสาฎกพราหมณ์ถวายผ้าสาฎก ได้รับผลในทิฏฐธรรม มีชื่อเสียงโด่งดังในพุทธกาลนี้ การบูชาในสมัยเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วก็มีอานิสงส์คุณปานกัน บัณฑิตได้ประพันธ์แสดงไว้ดังนี้ว่า **ติฏฺฐนฺเต นิพฺพุเต จาปิ สมํ จิตฺตํ สมํ ผลํ** เมื่อพระพุทธเจ้ายังดำรงอยู่ หรือเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วก็ดี จิตต์ของผู้บูชาเสมอกันเหมือนกัน ผลก็มีเสมอกันเหมือนกัน ดังนี้ นี่เป็นส่วนอามิสบูชา ฯ ธรรมบูชานั้นได้แก่การประพฤติปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระองค์ ก็คำสอนที่เป็นส่วนปฏิบัตินั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ความสำรวมระวังกายวาจา เรียกว่าศีล ความสำรวมระวังจิตต์ เรียกว่า สมาธิ ความสำรวมระวังทิฏฐิ เรียกว่าปัญญา การมาปฏิบัติสิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เรียกธรรมบูชา หรือปฏิบัติบูชา ฯ บูชาอย่างนี้นับว่าเป็นบูชาอย่างยิ่ง เพราะได้ทรงแสดงแด่พระอานนท์ในปรินิพพานสมัยว่า **โย โข อานนฺท**

ดูก่อนอานนท์ ผู้ใดเป็นภิกษุ ภิกษุณีก็ดี เป็นอุบาสกและอุบาสิกาก็ดี มาประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ผู้นั้นชื่อว่าบูชาเราด้วยบูชาอย่างยิ่ง ดังนี้ บูชาอย่างนี้ชื่อว่าเป็นบูชาอย่างยิ่งนั้น เพราะมีผลยิ่งกว่าอามิสบูชา จะทำผู้บูชาให้ยิ่งถึงขีดที่สุด คือ พระนิพพาน การบูชาในพระองค์ มีอานิสงส์คุณเช่นนี้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นผู้ควรที่เทวดาและมนุษย์อมนุษย์ทั้งปวงจะนอบน้อม ถวายนมัสการ กระทำสักการบูชา ฯ อนึ่งพระองค์เป็นผู้ควรแล้ว เพื่อจะบัญญัติพระธรรมวินัยสั่งสอนบริษัท เพราะพระองค์เป็นผู้ไกลจากกิเลส ธรรมและวินัยที่พระองค์ทรงบัญญัติ ทรงแล้วด้วยความเป็นผู้ไม่มีกิเลส เพราะฉะนั้นพระองค์จึงเป็นผู้ควร มีเนื้อความสังเขปดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

สัมมาสัมพุทธคุณนั้น คือพระองค์เป็นผู้ตรัสรู้แล้วเองชอบ อธิบายว่าพระองค์ไม่มีครูอาจารย์ ในทางพระโพธิญาณ ได้ตรัสรู้โดยลำพังพระองค์เอง ความตรัสรู้ของพระองค์ ไม่วิปริตจากความเป็นจริงไป ธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ก็เป็นธรรมอันจริงจึงชื่อว่า ตรัสรู้แล้วเองชอบ ฯ ธรรมที่จริงนั้น ได้แก่ ทุกข์ ๑ สมุทัย ๑ นิโรธ ๑ มรรค ๑ จึงเรียกว่าอริยสัจจ์ ก็ธรรมซึ่งได้นามบัญญัติเรียกว่าอริยสัจจ์ฯนี้ แปลว่าของจริงของพระอริยเจ้าของจริงไปจากข้าศึก ของจริงยังความเป็นอริยะให้สำเร็จ ของจริงอันประเสริฐที่แปลว่าของจริงแห่งพระอริยเจ้านั้น โดยเนื้อความว่า พระอริยเจ้าทั้งหลายเป็นเจ้าของอริยสัจจ์ ผู้ซึ่งจะเป็นพระอริยเจ้า ต้องรู้เห็น

ของจริงทั้ง ๔ นี้ก่อน หาเป็นอริยเจ้าก่อนรู้เห็นไม่ พระอริยเจ้าเหล่าสาวกทั้งหลาย แม้ได้เป็นเจ้าของอริยสัจจ์ โดยที่ตรัสรู้ก็จริงถึงกระนั้นก็ชื่อว่ารู้ตามเสด็จ หาใช่เจ้าของไม่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแล ชื่อว่าเป็นเจ้าของอริยสัจจ์ เพราะฉะนั้นท่านจึงได้กล่าวว่า สามุกฺกํสิกา เทศนาอริยสัจจ์นี้ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกเปิดได้เอง ๆ ที่แปลว่า ของจริงไปจากข้าศึกนั้น โดยเนื้อความว่า สรรพกิเลสสามกธรรมทั้งหลาย เรียกว่าข้าศึกในที่นี้ ผู้ซึ่งมารู้อริยสัจจ์ ๔ แล้ว ข้าศึกเหล่านี้ย่อมไม่มี แต่ผู้ที่รู้ตามที่หลังวาสนาละไม่ได้ ละได้แต่ผู้ซึ่งรู้ก่อน ๆ ที่แปลว่า ของจริงยังความเป็นอริยเจ้าให้สำเร็จนั้น โดยเนื้อความว่า เมื่อผู้ใดมารู้ด้วยปัญญาว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พร้อมด้วยปริวัฏฏ์ ๓ อาการ ๑๒ ก็ทำให้ผู้นั้นสำเร็จเป็นพระอริยเจ้า ๆ ที่แปลว่าของจริงอันประเสริฐนั้น โดยเนื้อความว่าเป็นของจริงแท้ ๆ คือทุกข์ก็ทุกข์จริง เหตุให้เกิดทุกข์ก็เกิดจริง ความดับทุกข์ก็ดับจริง ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ก็เป็นข้อปฏิบัติที่จริง อริยสัจจ์มีอรรถาธิบายฉะนี้ ๆ สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานขนฺธา ทุกฺขา ในทุกขอริยสัจจ์นั้น กล่าวโดยย่อแล้ว ก็ได้แก่อุปาทาน การที่เข้าไปยึดเบญจขันธ์ก็จะให้เป็นไปตามความปรารถนาของตน ครั้นเบญจขันธ์ไม่เป็นไปตามความประสงค์ก็เกิดเดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ อุปาทานอันเป็นเหตุของทุกข์นั้น เป็นผลมาแต่ตัณหา สม

ด้วยพระบาลีว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ** อุปาทานย่อมมีพร้อมเพราะตัณหาเป็นเหตุเป็นปัจจัยดังนี้ ๆ ตัณหานั้น ได้แก่ความทะยานอยากต่าง ๆ ความทะยานอยากนั้นจัดเป็น ๓ คือ ทะยานอยากในสิ่งที่พอใจซึ่งตนยังไม่ได้ เรียกว่ากามตัณหาอย่าง ๑ ครั้นได้มาแล้วอยากให้มีเป็นคงที่อยู่อย่างนั้นไม่ให้เสื่อมซุดเป็นอันตราย เรียกว่าภวตัณหาอย่าง ๑ ครั้นสิ่งที่มีแล้วนั้นมาพิบัติอันตรธานไป ทะยานอยากจะให้ได้กลับคืนมา เรียกว่าวิภวตัณหา ความทะยานอยากทั้ง ๓ ประการนี้ แต่ละอย่าง ๆ เป็นเหตุแห่งทุกข์ เมื่อจะดับทุกข์ก็ต้องดับความทะยานอยากอันเป็นมูลเหตุ ทุกข์จึงจะดับสนิท เรียกว่านิโรธ ข้อปฏิบัติที่จะดับตัณหานั้น เรียกว่า มรรค แปลว่าทางดำเนินไปนิพพาน และแปลว่าควรแสวงให้มีในสันดาน และแปลว่าฆ่าตัณหา มรรคนั้นเมื่อกล่าวโดยย่อแล้วก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อเรียงลำดับกันเป็น ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการโดยถ่องแท้ ไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ จึงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๆ พระองค์เป็นผู้อัศจรรย์ด้วยพระอรหัตตคุณ และสัมมาสัมพุทธคุณฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นผู้ควรนอบน้อม ๆ กิริยาที่นอบน้อมต่อพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จัดตามกรรมทวารเป็น ๓ คือกาย ๑ วาจา ๑ ใจ ๑ การที่ประณมหัตถ์นมัสการกราบไหว้ด้วยเบ็ญจางคประดิษฐ์ ชื่อว่า

นอบน้อมด้วยกาย การกล่าววาจาพรรณนาพระคุณนั้น ๆ เรียกว่า นอบน้อมด้วยวาจา ใจมาระลึกถึงพระคุณนั้น ๆ เกิดประสาทเลื่อมใส เรียกว่านอบน้อมด้วยใจ ๆ อีกประการหนึ่ง การมาเว้นจากกาย ทุจจริต ๓ ประการ ก็ชื่อว่านอบน้อมด้วยกาย วาจาที่มาเว้นเสียจากวจี ทุจจริต ๔ ประการ ก็ชื่อว่านอบน้อมด้วยวาจา ใจที่มาเว้นเสียจาก มโนทุจจริต ๓ ประการ ก็ชื่อว่านอบน้อมด้วยใจ ๆ บุคคลผู้ใดมา เว้นจากทุจจริตกายวาจาใจได้ในเวลาใด เวลานั้นชื่อว่าทำการนอบ น้อม เมื่อมาเว้นเสมอก็ชื่อว่าทำการนอบน้อมเสมอ บัณฑิตผู้จะ ทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ควรพึมพำเพ้อเจ้อไป แต่ปากเปล่า ๆ ควรทำใจให้เลื่อมใสในอรหัตตคุณและสัมมาสัมพุทธ คุณดังแสดงมา ก็จะเป็นสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล อิฏฐวิบุลยผลสถาพร แก่ตนแล ฯ

ต่อนี้จะได้แสดงเรื่อง สรณคมน์ โดยพระบาลีว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** เป็นอาทิ อันเป็นกิจที่ ๒ แห่ง **นโม** เป็นลำดับไป สรณคมน์ นั้น แปลว่าความถึงพระรัตนตรัยเป็นที่ระลึก ได้แก่การเลื่อมใสแล้ว เปล่งวาจาออกมาว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า ว่าเป็นที่ระลึก **ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ** ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมว่า เป็นที่ระลึก **สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ** ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์ว่าเป็นที่ ระลึก **ทุติยมฺปิ** แม้วาระที่ ๒ ฯ ล ฯ **ตติยมฺปิ** แม้วาระที่ ๓ ฯ ล ฯ

ดังนี้แล เรียกว่าสรณคมน์ ท่านผู้รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย เรียกว่าพระพุทธเจ้า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่าพระธรรม หมู่ชนที่ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ปฏิบัติตามธรรม เรียกว่าพระสงฆ์ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓ ประการนี้ เรียกว่ารัตนะ แปลว่าแก้ว หมายความว่าเป็นของดีวิเศษอันประเสริฐ ก็การเปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัยนั้น มีพิธีต่าง ๆ ครั้งแรกพุทธกาล ย่อมเปล่งฉะนี้ว่า อหํ ภนฺเต ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณํ คตํ แปลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย พระธรรมด้วย พระสงฆ์ด้วย ว่าเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสกอุบาสิกา ผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้ไป แต่บัดนี้ได้แสดงอย่างนี้ว่า อหํ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าด้วย พระธรรมด้วย พระสงฆ์ด้วย ว่าเป็นสรณะ อุปาสกตฺตํ เทเสสึ ภิกฺขุสงฺฆสฺส สมฺมุขา ได้แสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา ต่อหน้าพระภิกษุสงฆ์ เอตํ เม สรณํ เขมํ ข้อนี้เป็นสรณะอันเกษมของข้าพเจ้า เอตํ สรณ-มุตฺตมํ ข้อนี้เป็นสรณะอันอุดมของข้าพเจ้า เอตํ สรณมาคมฺม ข้าพเจ้าอาศัยอันนี้เป็นสรณะแล้ว สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจเย พึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ยถาพลํ จเรยฺยาหํ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ ข้าพเจ้า

พึงประพฤติตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามสติกำลัง **ทุกฺข- นิสฺสรณสฺเสว ภาคี อสฺสํ อนาคเต** พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความออกไปจากทุกข์ทีเดียว ในอนาคตดังนี้ ๆ ก็วิธีที่กล่าวว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** เป็นต้น ดังแสดงแล้วนี้ ปฏิบัติตามนัยที่ทรงอนุญาต แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้จะไปประกาศพระศาสนาในทิศต่าง ๆ แลทรงอนุญาตให้บรรพชาแก่สามเณร มีสามเณรราหุลเป็นต้น แลทรงแสดงองค์ของอุบาสกแลอุบาสิกา ในที่ต่าง ๆ มีมหานามสูตร์เป็นต้น อาศัยเหตุนี้ ควรแบ่งสรณคมน์เป็น ๓ คือ สรณคมน์ของภิกษุอย่างหนึ่ง ของสามเณรอย่างหนึ่ง ของอุบาสกอุบาสิกาอย่างหนึ่ง การบวชด้วยสรณคมน์ของภิกษุนั้น ภายหลังเลิกใช้ เปลี่ยนเป็นญัติจตุตถกรรมวาจา ยังคงอยู่แต่สรณคมน์ของสามเณร แลอุบาสกอุบาสิกา ผู้ที่จะสำเร็จบรรพชาเป็นสามเณร ต้องถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ในวาระที่ว่า **สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ** สรณคมน์ของสามเณรเนื่องด้วยศีล ถ้าศีลขาด สรณคมน์ก็ขาด ต้องกลับขอสรณคมน์ใหม่ ส่วนสรณคมน์ของคฤหัสถ์ในบาลีว่าด้วยสรณคมน์ก็ทรงแสดงเบญจศีลติดกับสรณคมน์ทุกแห่ง แต่คฤหัสถ์ผู้ล่วงเบญจศีล ไม่มีแก้ว่าจะขาดอย่างสามเณรหรือไม่ แสดงไปโดยนัยอื่นว่า สรณคมน์แห่งคฤหัสถ์จะขาดสองประการ คือนับถือสิ่งอื่นหรือผู้อื่นยิ่งกว่าพระรัตนตรัยอย่างหนึ่ง ทำกาลกิริยาตายอย่างหนึ่ง องค์สองประการนี้ ไม่เกี่ยวด้วยการล่วงเบญจศีล

สันนิษฐานว่า ศีลแห่งคฤหัสถชนขาดก็เป็นไปส่วนศีล ไม่ทำลายสรณคมน์ให้ขาด อย่างสรณคมน์แห่งสามเณร เมื่อแบ่งสรณคมน์ทั่วไปเป็นสอง คือ โลกิยสรณคมน์ ๑ โลกุตตรสรณคมน์ ๑ สรณคมน์ของโลกิยชน ซึ่งกลับกลอกแปรผันไม่มั่นคงเป็นหนึ่งแน่จัดเป็นโลกิยสรณคมน์ สรณคมน์ของอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันน์ ขึ้นไปจัดเป็นโลกุตตรสรณคมน์ โลกิยสรณคมน์ที่จะขาด ก็เพราะไม่มีสัทธากับปัญญา จะตั้งอยู่ได้ก็เพราะถึงพร้อมด้วยสัทธากับปัญญา ส่วนโลกุตตรสรณคมน์ เป็นของไม่กลับกลอกคืนคลาย เพราะถึงพร้อมด้วยสัทธากับปัญญา บุคคลผู้ใด ไม่ได้กระทำอนันตริยกรรมอย่างพระเทวทัตต์ และพระเจ้าอชาตสัตรุ เป็นผู้ถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะแล้ว ผู้นั้นย่อมไม่ไปสู่ทุคติ มีพุทธภาสิตแสดงไว้ว่า **เยเกจิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส** ชนทั้งหลาย เหล่าใด เหล่าหนึ่งถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่ระลึก **น เต คมิสฺสนฺติ อปายภูมึ** ชนเหล่านั้นย่อมไม่ไปอบายภูมิ **ปหาย มานุสํ เทหํ เทวกายํ ปริปูเรสฺสนฺติ** ละกายเป็นของมนุษย์เสียแล้ว จักยังกายทิพย์ให้บริบูรณ์ดังนี้ ๆ เมื่อมายังสัทธากับปัญญา อันเป็นเบื้องต้นของสรณคมน์ให้บริบูรณ์แล้วจะอาจล่วงสังสารทุกข์เสียได้ สัทธานั้นพึงกำหนดตามพุทธภาสิตในอนุตตริยสูตร์ดังนี้ว่า **โย จ โข ภิกฺขเว ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา อนุสฺสรติ** ดูก่อนภิกษุทั้งหลายผู้ใดแลมาระลึกถึงตถาคตหรือสาวกของตถาคต มีความเชื่อตั้งมั่น มีความรัก

ตั้งมั่น ถึงโดยส่วนเดียว เลื่อมใสยิ่งแล้ว ความตามระลึกอันนี้เป็นของผู้นั้น เป็นความระลึกอย่างยิ่งกว่าความระลึกทั้งหลาย เพราะเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงโสกปริเทวนาการ เพื่อความล่วงลับแห่งทุกขโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เครื่องนำสัตว์ออกไป เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้งดังนี้ ฯ ส่วนปัญญานั้นพึงสาธกด้วยพุทธภาสิตคาถาว่า **โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต** ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้าด้วย พระธรรมด้วย พระสงฆ์ด้วย ว่าเป็นสรณะแล้ว **จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ** มาเห็นอริยสัจจ์ทั้งสี่ด้วยปัญญาอันชอบ **ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ** คือทุกข์และตัณหาเป็นแดนเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ คือสมุทัย **ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมํ** และความก้าวล่วงแห่งทุกข์ คือนิโรธ **อริยญฺจฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ** และมรรคมีองค์ ๘ อันไปจากข้าศึก **ทุกฺขูปสมคามินํ** ให้ถึงพระนิพพานเป็นที่เข้าไประงับทุกข์ **เอตํ โข สรณํ เขมํ** นี่แลเป็นสรณะอันเกษม **เอตํ สรณมุตฺตมํ** นี่เป็นสรณะอันอุดมของผู้นั้น **เอตํ สรณมาคมฺม** ผู้นั้นอาศัยอันนี้เป็นสรณะแล้ว **สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ** ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ดังนี้ ฯ สัทธากับปัญญา เป็นคุณหนุนสรณคมน์ให้มีกำลัง ทำผู้ถึงพระรัตนตรัยให้พ้นสังสารทุกข์ได้ โดยนัยพุทธภาสิต ดังแสดงมา สาธุชนผู้ถือพระพุทธศาสนา พึงทราบอรรถาธิบายแห่งสรณคมน์ดังได้แสดงมา พึงปลูกสัทธากับปัญญาให้มั่นคง ในคุณพระพุทธ

พระธรรม พระสงฆ์ ก็จะได้ประสพอิฏฐวิบุลยผลตามธัมมานุธัมม-
ปฏิบัตินั้นทุกสิ่งทุกประการ ดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

สวนานิสงสเทศนา

เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก........นิพฺพินฺทติ นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ วิราคา วิมุจฺจติ วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมีติ ญาณํ โหติ ขีณา ชาติ วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงอานิสงส์ของการฟังธรรมเป็นลำดับไป ดำเนินความว่า สตฺถา องค์สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้าได้ทรงแสดงอานิสงส์แห่งการฟังธรรมไว้ ๕ ประการ ดังนี้ว่า

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสํสา ธมฺมสฺสวเน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของการฟังธรรมเหล่านี้ ๕ ประการ กตเม ปญฺจ อานิสงส์ ๕ เป็นไฉน อสฺสุตํ สุณาติ ผู้ฟังย่อมได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยฟัง ๑ ฯ สุตํ ปริโยทปติ สิ่งใดที่ได้ฟังแล้ว เมื่อฟังอีกย่อมจะเข้าใจในสิ่งนั้นชัดเจนขึ้น ดังพระยสกุลบุตร ได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์เดียวกันสองคราว คราวแรกได้สำเร็จพระโสดาบัตติผล คราวหลังฟังที่สมเด็จพระศาสดาทรงแสดงแก่เศรษฐีผู้บิดาที่ติดตามมา ได้สำเร็จพระอรหัตตผล ๑ ฯ กงฺขํ วิหนติ ย่อมจะบันเทาความสงสัยเสียได้โดยตรงบ้าง โดยเทียบเคียงบ้าง ๑ ฯ ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรติ ย่อมทำความเห็นของตนให้ตรงต่อคลองธรรมที่ถูกต้อง ๑ ฯ จิตฺตมสฺส ปสีทติ จิตต์ของผู้ฟังย่อมผ่องใส เพราะส่งใจไปในธรรม ไม่เป็นโอกาสแห่งเครื่องมัวหมองจะพึงเข้ามาในขณะฟังธรรม ๑ ฯ อิเม โข ภิกฺขเว

ปญฺจานิสํสา ธมฺมสฺสวเน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของการฟังธรรม ๕ ประการฉะนี้แล ฯ

บัณฑิตพุทธศาสนิกชนผู้เห็นอำนาจประโยชน์เช่นนี้เป็นต้น จึงพอใจในธรรมสวนะกิจ แม้สมเด็จพระธรรมสามิศรบรมศาสดาจารย์ผู้สามารถอาจหาญ รอบรู้เป็นพระสัพพัญญูเจ้า กระนั้นพระองค์ยังทรงฟังเทศน์ พระโบราณาจารย์เห็นเป็นการอัศจรรย์ ควรเป็นแบบอย่าง จึงสังเขปเนื้อความนั้นประพันธ์เป็นคาถาสำหรับสังวัธยาย เพื่อป้องกันภยันตรายสำเร็จสวัสดิมงคล ดังนี้ว่า

เอกทา ธมฺมราชาปิ เคลญฺเญนาภิปีฬิโต
จุนฺทตฺเถเรน ตญฺเญว ภณา เปตฺวาน สาทรํ
สมฺโมทิตฺวา จ อาพาธา ตมฺหา วุฏฺฐาสิ ฐานโส ฯ

ความว่า คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้เป็นธรรมราชา ทรงพระประชวร โปรดให้พระจุนทเถระแสดงธรรมโดยเอื้อเฟื้อ ทรงบันเทิงพระทัย หายประชวรในขณะนั้น ดังนี้ ฯ **เอเตน สจฺจวชฺเชน โสตฺถิ เต โหตุ สพฺพทา** (ข้อนี้เป็นความจริง) ด้วยการกล่าวจริงนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่านทุกเมื่อดังนี้ ฯ

เมื่อจะแสดงอานิสงส์แห่งการฟังธรรมของอริยสาวกนักฟังอันมีในที่สุดแห่งพระสูตรต่าง ๆ อย่างสูงสุดดังนี้ว่า **เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก** อริยสาวกผู้สดับแล้วเห็นอย่างนี้ **นิพฺพินฺทติ**

ย่อมเบื่อหน่าย เกิดนิพพิทาญาณ **นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ** เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี **วิราคา วิมุจฺจติ** เพราะไม่ยินดี จิตต์ก็วิมุตติหลุดพ้น ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน เกิดวิมุตติญาณรู้ตัวว่าพ้นแล้ว สิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ หมดกรณียกิจ ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า **นิพฺพิทา** ความเบื่อหน่ายนั้นจัดเป็น ๒ อย่าง คือ เบื่อหน่ายโดยธรรมดาอย่างหนึ่ง เบื่อหน่ายเกิดจากปัญญาอย่างหนึ่ง ฯ เบื่อหน่ายโดยธรรมดานั้น คือ เลือกเบื่อ สิ่งใดที่ไม่ชอบ ก็เบื่อในสิ่งนั้น สิ่งใดที่ชอบก็ไม่เบื่อในสิ่งนั้น หรือเบื่อตามกาลเวลา เช่นตั้งอยู่ในวัยนั้น ๆ เบื่อหน่ายในสิ่งผิดวัย สิ่งที่ถูกวัยไม่เบื่อหน่าย หรือเบื่อหน่ายในเวลาที่อิ่ม ไม่เบื่อในเวลาที่หิว เช่นนี้เป็นต้น จัดเป็นเบื่อหน่ายโดยธรรมดา เบื่อหน่ายเช่นนี้ย่อมมีทั่วไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งปวง ฯ เบื่อหน่ายที่เกิดจากปัญญานั้น คือไม่เลือกเบื่อหน่าย เบื่อหน่ายทั้งสิ้น และไม่ฉะเพาะกาลเวลา ย่อมเป็นไปในกาลทั้งปวง เพราะมาเห็นตามสภาวธรรม ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยพุทธภาสิตคาถาว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ** เป็นต้น ความว่า เมื่อใดบุคคลมาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ อันนั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจด ดังนี้ ฯ แท้จริง ขึ้นชื่อว่าทุกข์ ย่อมเป็นที่เบื่อหน่ายด้วยกันทั้งสิ้น แต่ความเข้าใจผิด สำคัญทุกข์เป็นสุข ถึงเจตนาของบุคคลก็ยินดีสุข แต่กลายเป็นยินดีทุกข์

เพราะไม่รู้จักทุกข์ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ในอภินันทนสูตรดังนี้ว่า ผู้ใดรักรูป ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ (เพราะรูปเป็นทุกข์) ผู้ใดรักทุกข์ ผู้นั้นย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ ผู้ใดรักเวทนา ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ (เพราะเวทนาเป็นทุกข์) ผู้ใดรักทุกข์ ผู้นั้นย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ ผู้ใดรักสัญญา ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ (เพราะสัญญาเป็นทุกข์) ผู้ใดรักทุกข์ ผู้นั้นย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ ผู้ใดรักสังขาร ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ (เพราะสังขารเป็นทุกข์) ผู้ใดรักทุกข์ ผู้นั้นย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ ผู้ใดรักวิญญาณ ผู้นั้นชื่อว่ารักทุกข์ (เพราะวิญญาณเป็นทุกข์) ผู้ใดรักทุกข์ ผู้นั้นย่อมไม่พ้นทุกข์ ดังนี้ ฯ ในโลกธรรมสูตรทรงแสดงทั้งส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ว่าเป็นทุกข์ อิฏฐารมณ์เป็นที่ชอบใจ อนิฏฐารมณ์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุคคล ฯ ชอบอิฏฐารมณ์ ก็ชื่อว่าชอบทุกข์นั่นเอง เมื่อชอบทุกข์ก็ชื่อว่าไม่เบื่อหน่ายในทุกข์ ผู้มาเห็นด้วยปัญญาว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ทั้งปวง ทั้งที่เข้าใจสำคัญถูกและผิดดังแสดงมา เพราะฉะนั้นเป็นอันหมดปัญหาข้อที่ว่า เบื่อหน่ายในทุกข์ ฯ อาการเบื่อหน่ายดังนี้แล เรียกว่าเบื่อหน่ายเกิดจากปัญญา จัดเป็นนิพพิทาญาณ ฯ

วิราคะในระหว่างนิพพิทาญาณ หมายเอาอริยมรรค คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค ฯ แต่ในอัคคัปปสาทสูตรหมายความกว้าง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็น

ไวพจน์ของวิราคะสิ้น คือ **มทนิมฺมทโน** ธรรมยังความเมาให้สร่าง ๆ **ปิปาสวินโย** ความนำเสียซึ่งความกระหาย ๆ **อาลยสมุคฺฆาโต** ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ๆ **วฏฺฏุปจฺเฉโท** ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ ๆ **ตณฺหกฺขโย** ความสิ้นแห่งตัณหา ๆ **นิโรโธ** ความดับ ๆ **นิพฺพานํ** ธรรมชาติหาเครื่องเสียดแทงมิได้ ๆ

วิมุตติจัดเป็น ๕ อย่าง คือ ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่การระงับอกุศลเจตสิกได้เป็นคราว ๆ วิขัมภนวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้ ได้แก่การระงับกิเลสกามและอกุศลธรรมด้วยกำลังฌาน สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่การระงับกิเลสด้วยอริยมรรค ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบราบ ได้แก่อริยผล นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย ได้แก่นิพพาน ๆ วิมุตติ ๕ ประการนี้ ย่นลงเป็น ๒ คือ กุปปวิมุตติ วิมุตติที่กำเริบได้ พ้นแล้วกลับไม่พ้น อย่าง ๑ อกุปปวิมุตติ วิมุตติที่ไม่กำเริบ พ้นแล้วเป็นอันพ้น วิมุตติ ๒ ในเบื้องต้นจัดเป็นกุปปวิมุตติ วิมุตติ ๓ ในเบื้องปลาย จัดเป็นอกุปปวิมุตติ ๆ กุปปวิมุตติ เป็นโลกิยวิมุตติ อกุปปวิมุตติ เป็นโลกุตตรวิมุตติ ๆ อานิสงส์สูงสุดของการฟังธรรม เป็นไปเพื่อ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ มีเนื้อความดังแสดงมาฉะนี้ ๆ

อานิสงส์นั้น ๆ จะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟัง ก็ต้องอาศัยฟังด้วยดี ดังพระพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า **สุสฺสูสํ ลภเต ปญฺญํ** บุคคล

ฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญา ดังนี้ ฯ ข้อที่ว่าฟังด้วยดี หมายความว่า ตั้งใจฟัง ไม่ใช่สักแต่ว่าฟังพอเป็นกิริยาบุญ ดังที่เรียกกันว่าฟังเทศน์เอาบุญ แล้วกำหนดจำเอาไปใคร่ครวญพิจารณา สิ่งใดเห็นเป็นโทษก็ละสิ่งนั้น สิ่งใดเห็นเป็นคุณ ก็เจริญสิ่งนั้น คือหมายความปฏิบัติด้วย การปฏิบัติธรรม ก็ยังมีประเภทเป็น ๓ คือ อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย ธัมมาธิปไตย ผู้ปฏิบัติธรรม ปรารภจะยกตนข่มท่านแล้วปฏิบัติธรรม นี้เป็นอัตตาธิปไตย ส่วนเสีย ฯ บุคคลปรารภตนว่า บัดนี้เราก็เจริญวัย อายุก็ใกล้ต่อความตายอยู่ทุกขณะ ถ้าปุบปับมัจจุราชมาเอาตัวไปเสียก่อน ก็จะเสียทีที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนาแล้วรีบปฏิบัติธรรม นี้เป็นอัตตาธิปไตย ส่วนดี ฯ บุคคลปรารภสัตวโลก คือคนอื่นว่า ถ้าเราปฏิบัติธรรม ใครเขาเห็นก็จะพึงสรรเสริญ เชื่อถือเรา นี้เป็นโลกาธิปไตย ส่วนเสีย ฯ บุคคลมาปรารภผู้อื่นว่า เขาก็เป็นคน ทำไมเขาประพฤติปฏิบัติได้ เราก็เป็นคนต้องปฏิบัติให้ได้เหมือนเขา นี้เป็นโลกาธิปไตย ส่วนดี ฯ อัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย ๒ อย่างนี้ มีทั้งส่วนเสียส่วนดี ฯ ส่วนธัมมาธิปไตย หาเป็นเช่นนั้นไม่ มีแต่ดีโดยส่วนเดียว บุคคลไม่ปรารภเช่นกล่าวแล้ว ปรารภธรรมเป็นใหญ่ว่า **ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี** ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม **ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ** ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้ **ธมฺโม กุโล้กปตนาตทธาริธารี** ธรรมย่อมทรงบุคคลผู้ทรงธรรม

ไม่ให้ตกไปในโลกที่ชั่ว ดังนี้เป็นต้น แล้วประพฤติธรรม นี้เป็น ธัมมาธิปไตย ประพฤติธรรมเป็นอัตตาธิปไตย โลกาธิปไตย ส่วนเสีย ก็ต้องเรียกว่าประพฤติธรรมเหมือนกัน แต่ยังไม่ชื่อว่า สุปฏิบัติ เว้นส่วนเสียตรงกันข้าม จึงจะเป็นสุปฏิบัติ เพราะฉะนั้นจึง มีคำว่า ธัมมานุธัมมปฏิบัตติ แปลว่าประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ดังเงินบาทหนึ่งต้องสี่สลึงเต็ม หย่อนหรือเกินกว่าสี่สลึง เป็นเงินเก๊ ฯ

ตั้งใจฟังธรรม แล้วกำหนดจำไปใคร่ครวญพิจารณา แล้ว ปฏิบัติธรรมเป็นสุปฏิบัติ ธัมมานุธัมมปฏิบัติฉะนี้ จึงสำเร็จอานิสงส์ ของการฟังธรรม แม้ยังไม่สำเร็จมรรค ผล พระนิพพาน ใน ปัจจุบัน ซึ่งนับว่าเป็นอานิสงส์อย่างสูงสุด ก็ยังได้รับความชุ่มชื่น ใจในระหว่าง ๆ ไม่ต้องเดือดร้อนเพราะอธรรม อธรรมใช่ว่าจะทำ ความเดือดร้อนในปัจจุบันเท่านั้นหามิได้ ยังจะต้องไปอยู่กับพวก เดือดร้อนข้างหน้าอีก มีพระพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า **อธมฺโม นิรยํ เนติ** อธรรมย่อมนำไปสู่นรก **อิธ ตปฺปติ เปจฺจ ตปฺปติ** เขาเดือดร้อนอยู่ในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้ว เขาจะเดือดร้อนอีก ดังนี้ ฯ ส่วนธรรมย่อมตรงกันข้ามกับอธรรม มีพระพุทธภาสิตรับรองไว้ ดังนี้ว่า **ธมฺมจารี สุขํ เสติ** ผู้ประพฤติธรรมเป็นปกติ หมายความ ว่าประพฤติธรรมสม่ำเสมอ ย่อมอยู่เป็นสุข **อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ** ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ฯ

อันจรรยาความประพฤติของคน ย่อมจะตามติดตัวไป ผลก็ตาม

จรรยานั้น เรื่องนี้อาจเทียบให้เห็นได้ในปัจจุบัน เช่นวันนี้ทำความเดือดร้อน หรือความเย็นใจ ได้รับผลในวันนี้แล้ว ยังติดต่อไปในวันพรุ่งนี้อีก ชาตินี้เดือดร้อนหรือเย็นใจ ก็ต้องติดตามไปในชาติหน้าอย่างเดียวกันฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมถึงจะยังไม่สำเร็จเด็ดขาด เป็นปุถุชนอย่างเดียวกันกับผู้ที่ไม่ปฏิบัติธรรม อย่างไรก็มีภาษีกว่าผู้ไม่ปฏิบัติธรรม อิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมท่วมทับหัวใจไม่เต็มที่ ย่อมมีวิธีแบ่งมากเป็นน้อย น้อยเป็นไม่มี ส่วนผู้ไม่ปฏิบัติธรรม ย่อมครอบงำได้เต็มที่ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ในโลกธรรมสูตร์ว่า **อสฺสุตวโต ภิกฺขเว** เป็นต้น ใจความว่า ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ คือ ลาภ ไม่ใช่ลาภ ยศ ไม่ใช่ยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สดับด้วย แก่ผู้ได้สดับด้วย **ตตฺร ภิกฺขเว โก วิเสโส** ภิกษุทั้งหลาย บุคคลสองจำพวกนั้น จะแปลกประหลาดต่างกันอย่างไร **อสฺสุตวโต ภิกฺขเว** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อโลกธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สดับ เขาหารู้ตามเป็นจริงอย่างนี้ไม่ว่า โลกธรรมนี้ไม่เที่ยง นำทุกข์มาให้ มีอันแปรปรวนไปไม่คงที่ แต่นั้นโลกธรรมก็ครอบงำจิตต์เขา เขาย่อมยินดีต่อส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ยินร้ายต่อส่วนที่เป็นอนิฏฐารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้เขาย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ

สุตวโต จ ภิกฺขเว ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโลกธรรมเกิดขึ้นผู้ได้สดับ เขาย่อมรู้ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า โลกธรรมนี้

ไม่เที่ยง นำทุกข์มาให้ มีอันแปรปรวนไปไม่คงที่ แต่นั้นโลกธรรมหาครอบงำจิตต์ของเขาได้ไม่ เขาย่อมไม่ยินดีส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ไม่ยินร้ายส่วนที่เป็นอนิฏฐารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาย่อมจะพ้นทุกข์ ผู้ได้สดับ กับผู้ไม่ได้สดับ ต่างกันอย่างนี้ ฯ

ผู้หวังปฏิบัติธรรม ไม่ควรหวั่นหวาดต่อถ้อยคำของผู้ไม่ประพฤติธรรม และไม่ควรรังเกียจใคร เหมือนเด็กรังเกียจการล้างชาม ใครปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติก็ช่างเขา เราปฏิบัติไว้ก็แล้วกัน และไม่ต้องรอรับคำสั่งของใคร เราสั่งตัวของเราเอง เราไม่ใช่เป็นลูกจ้างทำการงานอย่างกุลี ต้องรอฟังคำสั่งของนายก่อนจึงทำได้ มีพระพุทธภาสิตเครื่องตักเตือนไว้ดังนี้ว่า **อตฺตนา โจทยตฺตานํ** บุคคลพึงตักเตือนตนด้วยตน คือสั่งสอนแนะนำตัวของตัวเอง ดังนี้ เมื่อยังเป็นทารก อยู่ในความปกครองของมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ก็ได้อาศัยท่านผู้ใหญ่เหล่านั้น ตักเตือนแนะนำสั่งสอน บัดนี้พ้นวิสัยจากความเป็นทารกแล้ว ทั้งผู้ใหญ่เหล่านั้นก็หมดไป ๆ จะไปคอยใครที่ไหนอีกเล่า แม้พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดาคอยเทศนาสั่งสอนสัตว์ ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานเสียแล้ว เพราะฉะนั้นจึงต้องสั่งสอนตัวเอง การที่จะสั่งสอนตนเองให้ถูกต้องได้ ก็ต้องอาศัยการสดับดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

ทานมุขเทศนา

อคฺคิหุตฺตํ มุขา ยญฺญา สาวิตฺติ ฉนฺทโส มุขํ
ราชา มุขํ มนุสฺสานํ นทีนํ สาคโร มุขํ
นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ
ปุญฺญมากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขนฺติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงในเรื่องทานพอสมควร ดำเนินความว่า ทาน การให้นี้เป็นสิ่งสำคัญมาก ความเป็นไปของโลกต้องอาศัยทานแท้ ทารกที่เกิดมาจะรอดจนโตใหญ่ได้ ก็ต้องอาศัยการให้ของผู้ใหญ่มีมารดาบิดา เป็นต้น จัดเป็นอุปการะ เมื่อท่านผู้ใหญ่มีมารดาบิดาเป็นต้นทุพพลภาพลง ก็ต้องอาศัยการให้ของผู้น้อย จัดเป็นปฏิการะ อุปการะและปฏิการะนี้ ย่อมเป็นไปในหมู่มนุษย์ที่ดี ๆ ในหมู่สัตว์มันก็คาบข้าวมาเผื่อคาบเหยื่อมาป้อน ทำอุปการะให้ทานแก่ลูกของมัน ในเวลาที่ยังไม่สามารถจะหาเลี้ยงตัวได้ เมื่อโตใหญ่สามารถแล้ว มันก็ปล่อยตามยถากรรม สัตว์มันเลวกว่ามนุษย์ก็เพราะไม่มีการให้ตอบแทนเป็นปฏิการะอย่างมนุษย์ มันดีกว่ามนุษย์บางคน เลี้ยงลูกพอสามารถหากินเองได้แล้วก็ปล่อย ส่วนมนุษย์บางคน ที่ไม่คิดตั้งเนื้อตั้งตัว มารดาบิดาต้องเลี้ยงไปจนตายจากกัน ฯ ศาสนาทั่วโลกที่ยังทรงอยู่ได้ ก็เพราะอาศัยความให้ของผู้นับถือ ถ้าไม่มีผู้ให้แล้ว ก็ทรงตัวอยู่ไม่ได้ ถึงพระพุทธศาสนาก็เป็นเช่นนั้น ที่เป็นมาได้จนบัดนี้ ก็เพราะอาศัย

ผู้มีสัทธาให้สืบ ๆ กันมา ถ้าไม่มีผู้สัทธาให้จะมีใครบวชสืบอายุพระพุทธศาสนาเล่า ทานอำนวยผลโดยตรง คือให้เป็นคนมั่งคั่งไม่อดอยากยากจนขัดสนในอนาคตกาล จิตต์ของผู้ทำทานย่อมมีเมตตากรุณย์แก่ผู้อื่น จิตต์ที่ประกอบด้วยเมตตากรุณย์นั้น เมื่อกายนี้แตกทำลาย ก็ไปบังเกิดในที่ดีมั่งมีศรีสุข นิสสัยเก่าตามติดมา ให้เป็นผู้พอใจในการบริจาคอีก บางคนเกิดในตระกูลมั่งคั่งสมบูรณ์ แต่ตระหนี่ขี้เหนียว ไม่ยินดีในทานก็มี ข้อนี้ความเกิดในตระกูลมั่งคั่งของผู้นั้น เห็นจะไม่ได้มาจากทานคงมาจากคุณธรรมข้ออื่น เช่น ศีล ก็มีอานิสงส์ให้มั่งมีได้เหมือนกัน ดังอานิสงส์ศีลว่า **สีเลน โภคสมฺปทา** ความมั่งมีโภคะเพราะศีลดังนี้ ๆ ทานถือเอาเนื้อความว่าให้ ย่อมกินความตลอดถึง ศีล ถึง ภาวนา ผู้มีศีลชื่อว่าเป็นผู้ให้ความไม่มีภัยไม่มีเวรในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้ไม่มีศีลก็ชื่อว่าเก็บภัยเวรไว้ในตัวตรงกันข้าม จิตต์ประกอบด้วยเมตตากรุณย์นั้น ก็ชื่อว่าเป็นภาวนา หรือมานึกถึงความบริจาคของตน ที่ได้กระทำแล้ว ๆ มา ก็เป็น จาคานุสสติ ทานกินความตลอดถึงศีล ถึงภาวนาได้ฉะนี้ ๆ คนทำทานชื่อว่าทำบุญ ก็เพราะชำระใจ ให้ปราศจากตระหนี่ ได้รับผลคือความสบายใจ ในขณะทำบ้าง ในขณะที่ทำแล้วบ้าง เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสแก่พระภิกษุว่า **มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ ภายิตฺถ** เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญ เป็นชื่อของความสุข ดังนี้ ฯ คนทำทานชื่อว่าไม่กลัวต่อบุญ คนไม่ทำทานชื่อว่ากลัวต่อบุญ คนกลัวบุญไม่ทำทาน มักจะหาเรื่องคัดค้านติเตียนทานไปต่าง ๆ ว่าทานไม่ใช่ทางพระนิพพาน ทางพระนิพพานคือมรรคแปด ทานไม่มีในองค์มรรคนั้น ๆ การคัดค้านเช่นนี้ก็ชอบกลน่าคิด ส่วนผู้ยินดีในทาน ก็มีทางบริหารแก้ปัญหาข้อนี้ได้ คือสัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ เพียรชอบมีสองอย่าง คือเพียรละบาปอย่างหนึ่ง เพียรทำบุญอย่างหนึ่ง เพียรละมัจฉริยะกระทำทาน จะไม่ยอมให้เป็นสัมมาวายามะหรือ ฯ อนึ่งตามในอริยสัจจ์ ทรงสอนให้ละตัณหา เรียกว่าทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ตัณหามาแต่ไหน ตัณหามาแต่เวทนา สมด้วยพระบาลีว่า **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา** คือเวทนาให้เกิดตัณหา ตัณหาให้เกิดอุปาทาน คนหิวข้าว ก็ชื่อว่าเสวยทุกขเวทนา ต้องทุรนทุรายต่าง ๆ ตัณหาก็เกิดขึ้น เมื่อได้บริโภคอิ่มหนำสำราญแล้ว ทุกขเวทนาอันนั้นก็สงบ เมื่อเวทนาสงบ ตัณหาก็สงบ พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้ก็เพราะเสวยพระกระยาหารของนางสุชาดาก่อน มีเรื่องอีกเรื่องหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปจะแสดงธรรมสอนคนเลี้ยงโคผู้หนึ่ง เวลานั้นโคของเขาหาย เขาเที่ยวติดตามหาโคจนอ่อนใจ หิวข้าวเป็นกำลัง พระพุทธเจ้าเสด็จไป เขายินดีอยากฟังธรรม พระองค์ไม่ทรงแสดงก่อน รับสั่งช่วยให้เขารับประทานอาหารเสียก่อน จึง

ค่อยฟังธรรม ครั้นผู้นั้นได้บริโภคแล้ว ฟังธรรมก็ได้สำเร็จ เพราะเวทนาสงบ ตัณหาก็สงบ ฯ ทานไม่เป็นทางพระนิพพานโดยตรงก็จริง แต่ต้องอาศัยทานบารมีเป็นพื้น พระอัญญาโกณฑัญญะเถรผู้เป็นปฐมสาวก ท่านกล่าวว่าเพราะอาศัยทานบารมีเป็นหัวหน้า ฯ

ผู้มีสัทธา เชื่อชัดต่อกรรมผลจริง ๆ ย่อมกล้าหาญชาญชัยทำทานจริง ๆ ไม่ท้อถอย อย่างอนาถบิณฑิกเศรษฐีทำทานจนกรอบเกรียมก็ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ จนเทวดาผู้รักษาซุ้มประตูมาห้ามปราม ก็ไม่ฟัง กลับขับไล่เทวดานั้นเสีย อริยสาวกอย่างอนาถบิณฑิกเศรษฐี ย่อมกล้าหาญชาญชัยไม่กลัวหมด เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมสุคตจึงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุไม่ให้เข้าไปรบกวนตระกูลเช่นนั้น ในปาฏิเทสนียสิกขาบท และมีวินัยห้ามการวิญญัติต่าง ๆ ในบุคคลผู้ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่ปวารณา และสอนให้ภิกษุรู้จักประมาณในการขอ เหมือนบุคคลผู้เก็บผลมะเดื่อบริโภคเลือกเอาแต่ผลที่แก่สุก ผลดิบผลเล็กก็งดเว้นฉะนั้น ฯ มีนิทานอันเป็นเบื้องต้นแห่งสัญญาจิกสิกขาบทว่า ภิกษุเข้าไปรบกวนตระกูล ขอทัพพสัมภาระบ้าง ยืมโคกระบือมาใช้บ้าง ในการสร้างกุฎีวิหาร จนโคกระบือเห็นภิกษุเหล่านั้นเข้าบ้าน ก็แตกตื่นหนีเข้าป่า พระบรมศาสดาทรงอาศัยเหตุอันนี้ จึงทรงบัญญัติสัญญาจิกสิกขาบทในสังฆาทิเสส ฯ ภิกษุผู้รู้จักประมาณ ขอร้องฉะเพาะแต่ผู้ที่เป็นญาติ เป็นปวารณาเมื่อจะขอสิ่งใดก็เกรงว่าจะเป็นที่ยินดีของผู้ให้ ไม่ทำให้ผู้ให้หนักอก

หนักใจ มีเมตตากรุณย์แก่เจ้าของ ทำความรู้สึกว่า ทรัพย์อันเขาแสวงหามาได้แล้วด้วยความลำบากยากเย็น แบ่งประโยชน์ความสุขอันจะเกิดจากทรัพย์สมบัติอันนั้นให้ ฯ มีเรื่องเก่าอยู่เรื่องหนึ่งว่า ตระกูลหนึ่ง มีภิกษุเข้าไปคอยรับบิณฑบาต ได้ยินมารดาร้องสั่งลูกว่า จงเอาอาหารอย่างนั้นตักบาตร์ ลูกจึงถามมารดาว่า เมื่อเอาอาหารอย่างนั้นตักบาตร์แล้ว แม่จะกินอะไรเล่า มารดาจึงตอบว่า อะไร ๆ แม่ก็กินได้ ภิกษุผู้ยืนคอยรับบิณฑบาตอยู่นั้น เมื่อได้ยินเช่นนั้น ก็มีความสลดใจ รับบิณฑบาตนั้นไปแล้ว ก็ตักเตือนสั่งสอนตนเองให้มีอุตสาหะบำเพ็ญสมณะธรรม จนได้สำเร็จในเวลานั้น นี่เป็นตัวอย่างที่ดีของภิกษุสามเณร ฯ เกณฑ์แต่จะให้เขาให้ เขาให้แล้ว ไม่ทำทานที่เขาให้ ๆ มีผล ดังคำติเตียนว่า กินข้าวของชาวบ้าน ทำงานของตัว คำติเตียนนี้ ได้แก่ผู้ที่บวชเข้าแล้ว เรียนวิชาที่จะสึกไปหาทรัพย์ ในเวลาที่เป็นฆราวาส ผู้ที่เห็นภิกษุจำพวกนี้ จึงไม่เลื่อมใส เรียกว่ากินข้าวของชาวบ้านทำงานของตัว ทำให้ผู้ที่กินข้าวของชาวบ้าน ทำงานของพระศาสนา พลอยเสื่อมเสียไปด้วย เพราะฉะนั้นท่านจึงสรรเสริญทานที่เป็นไปในปูชนียบุคคล ผู้ควรบูชาว่าประเสริฐ แท้จริงทานที่จะมีผลอันดี ต้องถึงพร้อมด้วยสมบัติทั้งสาม คือ วัตถุสมบัติ เจตนาสมบัติ ปูชนียสมบัติ วัตถุที่บริจาค เป็นของอันตนหามาได้แล้วโดยชอบธรรม เรียกวัตถุ

สมบัติ จิตต์ของผู้ให้ก่อนแต่จะให้หรือกำลังให้อยู่ หรือให้ไปแล้ว ก็ผ่องแผ้วโสมนัสปรีดา ไม่มีมัจฉริยโทษ จัดเป็นเจตนาสมบัติ ผู้รับทานเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติดี เป็นผู้มีศีลมีธรรม จัดเป็นปูชนียสมบัติ ทานถึงพร้อมด้วยวัตถุสมบัติ เจตนาสมบัติ ปูชนียสมบัติ ดังแสดงมานี้ นับเป็นทานอันดีมีผลอันไพศาล ดังหว่านพืชในนาที่ไม่มีหญ้า ย่อมมีผลอันดี แต่กระนั้นก็ยังสู้ทานที่เป็นไปแล้วในสงฆ์ไม่ได้ เพราะให้แก่ผู้เดียว ก็ชื่อว่าให้ด้วยกันทั้งหมด ส่วนเจตนาของผู้ให้ ก็เป็นเจตนาที่ดี ไม่ได้มุ่งหมายต่อความตอบแทน เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสแก่พระอานนท์ในทักษิณาวิภังคสูตร์ มีใจความว่า ดูก่อนอานนท์ เราสรรเสริญทักษิณาทานที่เป็นไปแล้วในสงฆ์ว่า มีผลอานิสงส์จะนับประมาณมิได้ เราไม่กล่าวทานที่ฉะเพาะบุคคล ว่ามีผลมากกว่าทักษิณาทานที่เป็นไปแล้วในสงฆ์ โดยประการใดประการหนึ่งเลย และทรงสรรเสริญสงฆ์ว่า **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** สงฆ์เป็นเขตต์บุญของโลก ไม่มีเขตต์บุญอื่นยิ่งขึ้นไปกว่า ข้อนี้มีเกณิยานุโมทนาคาถาเป็นเครื่องรับรองดังนี้ว่า **อคฺคิหุตฺตํ มุขา ยญฺญา** ยัญทั้งหลายมีการบูชาเพลิงเป็นหัวหน้า **สาวิตฺติ ฉนฺทโส มุขํ** สาวิตริฉันท์เป็นยอดของฉันทศาสตร์ **ราชา มุขํ มนุสฺสานํ** พระเจ้าประเทศราชเป็นนายกของมนุษยนิกร **นทีนํ สาคโร มุขํ** สมุทรสาครเป็นประธานของแม่น้ำทั้งปวง **นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท**

ดวงจันทร์เป็นประมุขของดวงดาวนักษัตรฤกษ์ในอากาศ **อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ** ดวงภาณุมาศเป็นใหญ่กว่าบรรดาของที่มีแสงร้อนทั้งหลาย ฉันใด **ปุญฺญมากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ** สงฆ์แลย่อมเป็นใหญ่สำหรับทายกผู้หวังบุญ บำเพ็ญทาน ฉันนั้น ฯ มีอรรถาธิบายเป็นลำดับไป พราหมณ์ผู้บูชายัญ ย่อมนับถือเพลิงว่าเป็นสิ่งสำคัญ ก่อเพลิงขึ้นก่อนแล้วจึงจะกระทำยัญญวิธี มีเทน้ำมันเนยลงในกองเพลิง เป็นต้น มหาชนซึ่งมีธรรมเนียมเนื่องมาแต่พราหมณ์ จึงได้นิยมตามธรรมเนียมนั้นมา ในเวลาจะทำสักการบูชาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ใช้การจุดไฟเป็นประเพณีเช่นทุกวันนี้ แม้ถึงเป็นเวลากลางวัน ไม่ต้องการแสงสว่าง ถึงอย่างนั้นก็ยังจุดเทียนบูชาพระสถูปปฏิมานั้น ๆ เหตุฉะนี้ ยัญทั้งหลายจึงชื่อว่ามีการบูชาเพลิงเป็นหัวหน้า ฯ อนึ่งพราหมณ์ทั้งหลายย่อมนับถือสาวิตริฉันท์ อันมีมาในไตรเพท ว่าเป็นมนต์พิเศษสำหรับสวดนมัสการพระอาทิตย์ทั้งเช้า เย็น ไม่มีฉันท์อื่นจะเทียมถึง เหตุฉะนี้ สาวิตริฉันท์จึงได้ชื่อว่าเป็นยอดของฉันทศาสตร์ ฯ อนึ่งพระเจ้าประเทศราช ย่อมเป็นที่พึ่งของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยเป็นผู้ป้องกันภยันตรายแต่ทิศน้อยใหญ่ และทำนุบำรุงให้เป็นสุขทั่วกัน เหตุฉะนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นนายกของมนุษยนิกร ฯ สมุทรสาครคือท้องทะเลย่อมใหญ่กว่าชลาลัยคือประเทศที่มีน้ำขังบรรดามี เหตุฉะนี้จึงได้ชื่อว่าเป็นประธานแห่งแม่น้ำทั้งปวง ฯ อนึ่งดวงดาวในท้องฟ้าอันส่อง

แสงในราตรี ไม่มีดวงดาวไหนจะใหญ่เทียมถึงดวงจันทร์ โดยสัณฐานและรัศมี เหตุฉะนี้ ดวงจันทร์จึงได้ชื่อว่า เป็นมุขของดวงดาวนักษัตรฤกษ์ในอากาศ ฯ อนึ่งดวงภาณุมาศแม้อยู่ห่างไกลจากโลกนี้เป็นอันมาก ก็ยังอาจส่องให้โลกสว่างในกลางวันทำกิจอันจะต้องพึ่งแสงร้อนให้สำเร็จได้ทั่วประเทศที่ส่องไปถึง จึงได้ชื่อว่าเป็นใหญ่กว่าบรรดาของที่มีแสงร้อนทั้งหลาย ข้ออุปมานี้ ฉันใด สงฆ์คือ สมณะมณฑลที่เป็นประธานในศาสนาคือหมู่พระอริยสาวกกับทั้งพระศาสดา เรียกว่าพระอริยสงฆ์จำพวกหนึ่ง หมู่ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป เมื่อประชุมกันมีอำนาจจัดกิจพระศาสนาให้สำเร็จได้ เรียกสมมติสงฆ์จำพวกหนึ่ง ทานที่ทายกถวายในสงฆ์นี้ให้สำเร็จประโยชน์แก่ปฏิคาหกทั่วไป เป็นเครื่องเจริญปีติปราโมทย์ของทายกผู้บริจาคในเวลาที่ระลึกถึง เหตุฉะนี้ พระสงฆ์จึงได้ชื่อว่าเป็นใหญ่สำหรับทายกผู้หวังบุญบำเพ็ญทาน ข้ออุปไมยก็ฉันนั้น ฯ

ศีลเทศนา

สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา

สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเยติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงเรื่องศีล พอสมควรแก่เวลา ดำเนินความว่า มนุษย์ผู้เกิดมาในโลกนี้ มีรูปพรรณสัณฐานที่เลือกตามใจหวังไม่ได้ แล้วแต่เหตุจะตกแต่งมาให้เป็นผู้มีรูปงามบ้าง เลวทรามบ้าง ต่าง ๆ กัน ผู้ใดมีรูปงาม ก็เป็นที่นิยมชมชื่นของผู้ที่ได้เห็น เป็นดุจดอกไม้มีสีสัณฐานงาม ๆ ผู้ใดมีรูปเลวทราม ก็ไม่เป็นที่ชวนดูของผู้แลเห็น เช่นกับดอกไม้มีสีสัณฐานไม่งาม รูปงามมีประโยชน์เพียงชมเล่น ไม่มีคุณอะไรนัก ถ้าดอกไม้มีสีสัณฐานก็งาม ทั้งกลิ่นก็หอม ย่อมเป็นที่พอใจรักใคร่ของประชุมชน ถ้ามีแต่สีและสัณฐานงาม แต่หากลิ่นหอมมิได้ จะสู้ดอกไม้ซึ่งมีกลิ่นหอม แม้มีสัณฐานไม่งามก็ไม่ได้ ถ้ามีกลิ่นเหม็นก็ยิ่งซ้ำร้าย ถึงจะมีสัณฐานงาม ก็ไม่เป็นที่ปรารถนาของใคร ๆ ข้อนั้นฉันใด คนผู้มีรูปร่างงดงาม มีน้ำใจดี ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของประชุมชน ถึงจะมีรูปร่างงาม แต่ปราศจากคุณธรรมในน้ำใจ จะสู้คนที่ประกอบด้วยคุณธรรม แม้มีรูปร่างเลวทรามก็ไม่ได้ ถ้ามีน้ำใจร้ายกาจ ก็ยิ่งซ้ำร้าย ไม่มีใครพอใจจะสมาคม ถึงจะมีรูปร่างงามสักปานใด ก็ช่วยแก้ไขไม่ได้ ข้อนี้มีอุปมัยฉันนั้น ฯ แลรูปพรรณสัณฐานเป็นมาอย่างใด ก็ต้องเป็นไปอย่างนั้น จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงไม่ได้

ส่วนน้ำใจนั้น ก็มักเป็นไปตามพื้นเดิม ถึงอย่างนั้นก็ยังมีทางที่แก้ไขให้ดีได้ด้วยความตั้งใจอันดี เปรียบเหมือนดอกไม้ที่เขาประพรมด้วยของหอมอื่น ก็อาจส่งกลิ่นหอมให้สำเร็จประโยชน์ได้ แต่ธรรมดาน้ำใจนั้น มักผันแปรไม่แน่นอนมั่นคงลงได้ นักปราชญ์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ผู้สั่งสอนคนให้ตั้งอยู่ในคุณธรรม จึงได้กำหนดวางแบบแผนแห่งความประพฤติไว้เป็นหลักฐาน การตั้งใจประพฤติตามบัญญัตินั้น ชื่อว่าศีล ศีลนั้นเป็นบันทัดสำหรับให้คนประพฤติความดีได้คงที่ เปรียบเหมือนผู้แรกจะเขียนหนังสือ ต้องอาศัยเส้นบันทัดเป็นหลักเขียนไปตามนั้น หนังสือที่เขียนจึงจะมีบันทัดตรง ถ้าหาไม่ ตัวก็จะคดขึ้นคดลงดังงูเลื้อย เมื่อชำนาญแล้วก็เขียนไปได้ไม่ต้องมีบันทัด ฉันใด คนแรกจะประพฤติความดี ไม่ได้ถืออะไรเป็นหลักใจไม่มั่นคง อาจเอนเอียงลงหาทุจจริตได้ฉันนั้น ฯ

ความเบียดเบียนกันในโลก ซึ่งเป็นไปโดยทางกายทวาร ย่นลงเป็น ๓ ประการ คือเบียดเบียนชีวิตร่างกายประการหนึ่ง เบียดเบียนทรัพย์สมบัติประการหนึ่ง เบียดเบียนประเวณี คือทำเชื้อสายของผู้อื่นให้ผิดลำดับสับสนประการหนึ่ง และความประพฤติเสียด้วยวาจา มีมุสาวาท คือกล่าวคำเท็จเป็นที่ตั้ง คนจะประพฤติดังนั้น ก็เพราะความประมาท และความประมาทนั้น ไม่มีมูลอื่นจะสำคัญยิ่งกว่าดื่มน้ำเมา ซึ่งทำให้คิดวิปริตลงทันที เหตุนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน เล็งเห็นการดังนี้ จึงบัญญัติ

ศีลมีองค์ ๕ คือ:-

๑ ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตให้ตกล่วงไป

๒ อทินฺนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ด้วยเจตนาเป็นขะโมย

๓ กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณี เว้นจากความประพฤติผิดในกาม

๔ มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากการกล่าวเท็จ

๕ สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัย

บรรดาสัตว์ไม่เลือกว่ามนุษย์ก็ดี ดิรัจฉานก็ดี ต่างรักชีวิตของตัว กลัวแต่การต้องทำร้าย และกลัวแต่ความตายสิ้นด้วยกัน ไม่อยากให้ใครทำร้ายต่อร่างกายและทำลายชีวิตของตัวเลย เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติศีลองค์ที่หนึ่ง คือห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์ทั้งมนุษย์และดิรัจฉานทั่วไปหมด และการฆ่านั้น แม้ถึงไม่ทำเอง เป็นแต่ใช้ให้ผู้อื่นทำ ก็ย่อมเป็นไปเพื่ออันตรายแก่ชีวิตของสัตว์ และมีโทษแก่ผู้ใช้ด้วย ท่านจึงห้ามทั้งทำเองทั้งใช้ให้ผู้อื่นทำ ฯ

อนึ่งหมู่มนุษย์ กำหนดถือสิ่งใดว่าของตน หรือปกครองรักษาพัสดุสิ่งใดอยู่ ก็ไม่พอใจจะให้ใครมาถือเอาพัสดุนั้น ที่ตนมิได้ยกให้โดยอาการแห่งขะโมยแต่อย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉะนั้น ท่านจึง

บัญญัติศีลองค์ที่สอง คือห้ามไม่ให้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ด้วยอาการแห่งขะโมย ไม่เลือกว่าจะเปนสิ่งชะนิดไร ดีก็ตาม เลวก็ตาม มีราคาก็ตาม หาราคามิได้ก็ตาม และการถือเอาด้วยอาการเช่นนั้น แม้ไม่ทำเอง เปนแต่ใช้ให้ผู้อื่นทำ ก็เปนไปเพื่ออันตรายแก่เจ้าของทรัพย์ และมีโทษแก่ผู้ใช้ด้วยเหมือนกัน ท่านจึงห้ามทั้งทำเองทั้งใช้ผู้อื่น ฯ

อนึ่งหมู่มนุษย์ ย่อมนับเชื้อสายของตัวว่า นั่นลูก นั่นหลาน นั่นเหลน เปนต้น ไม่ประสงค์ให้เชื้อสายของผู้อื่นเข้าระคนอยู่ด้วย เมื่อชายไปลอบสมสู่ด้วยภริยาของผู้อื่นก็ดี หญิงนอกใจสามีลอบอยู่ร่วมกับชายอื่นก็ดี ข้อนี้เปนเหตุให้เกิดบุตรทำเชื้อสายของเขาให้สับสน ได้ชื่อว่าลักประเวณี เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติศีลองค์ที่สาม คือห้ามไม่ให้ประพฤติผิดในกามทั้งชายทั้งหญิง และกามนั้น มีโทษฉะเพาะแก่ผู้ทำ ท่านจึงกำหนดห้ามฉะเพาะตัว ๆ ส่วนผู้ยั่วให้เขาทำ มีโทษแผนกหนึ่ง จึงไม่นับเข้าในองค์ศีลนี้ ฯ

อนึ่งคำเท็จที่พูดเพื่อหักประโยชน์ของผู้อื่น หาผลให้ตนก็ตาม พูดสัปปลับก็ตาม ก็ชื่อว่าคำเท็จ และคำเท็จที่น้อย เปนปัจจัยแห่งคำเท็จที่ใหญ่โดยลำดับ คือผู้ใดเคยพูดสับปรับจนเคยตัวแล้ว ก็มีจิตต์กล้าให้กล่าวคำเท็จที่ชั่วอย่างใหญ่ได้ ไม่มีอะไรเปนประกันคนผู้กล่าวเท็จ ว่าจะเปนคนประพฤติตรงได้ ทั้งให้โทษแก่ผู้หลงตาม เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติศีลองค์ที่สี่ คือห้ามไม่ให้พูดเท็จ ไม่

เลือกว่าชะนิดใดชะนิดหนึ่ง และการพูดเท็จนั้น มีโทษฉะเพาะแก่ผู้พูด ท่านจึงห้ามฉะเพาะตัว ๆ ส่วนผู้ยุให้เขาพูดมีโทษแผนกหนึ่ง จึงมิได้นับในที่นี้ ฯ

อนึ่งน้ำเมานั้น จะเป็นสุรา คือของที่กลั่นก็ตาม จะเป็นเมรัย คือของที่ดองก็ตาม ย่อมทำให้ผู้ดื่มมึนเมาเสียสติอารมณ์ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงบัญญัติศีลองค์ครบห้า คือห้ามไม่ให้ดื่มน้ำเมา ทั้งที่เป็นสุราทั้งที่เป็นเมรัย และการดื่มนั้น ให้โทษฉะเพาะแก่ผู้ดื่ม ท่านจึงห้ามฉะเพาะตัว ๆ ส่วนผู้ชักชวนมีโทษแผนกหนึ่ง จึงมิได้นับเข้าในที่นี้ ฯ

ความตั้งอยู่ในศีลนั้น ย่อมสำเร็จด้วยความตั้งใจ แต่ไม่มั่นคงลงเป็นหนึ่งเหมือนได้ลั่นวาจาปฏิญญาณว่า จะงดเว้นจากข้อนั้น ๆ เหตุดังนั้น ท่านจึงบัญญัติให้สมาทาน คือรับศีล เป็นประเพณีสืบมาฯ

องค์ศีล ๕ ประการนี้ ท่านบัญญัติขึ้นโดยถูกต้องตามคลองธรรม ด้วยความคิดจะให้เป็นประโยชน์แก่กันและกัน จึงได้ชื่อว่าเป็นบัญญัติอันชอบ เป็นคำสอนมีอยู่ในศาสนาที่ดี ฯ

ผู้ตั้งอยู่ในศีล ๕ ประการ ได้ชื่อว่ามีมารยาทสอาด เว้นจากการก่อเวรแก่ตนและผู้อื่น และได้ให้อภัย คือความไม่ต้องหวาดกลัวแก่สัตว์อื่น ประพฤติเป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย เป็นอันรักษาอัธยาศัยอันงาม ผู้หวังความสุขสำราญแก่ตน ควรตั้งอยู่ในศีล ๕ ประการนี้ เพราะเป็นวิธีหัดใจให้ดำเนินในคุณธรรมและธรรม

ของผู้แสวงหาความสุขสำราญแก่ตน ต้องคิดให้ผู้อื่นได้รับความสุขสำราญเช่นนั้นบ้าง สุขสำราญนั้น จึงจะปราศจากโทษ และตั้งอยู่ยืนยาว ฯ

ศีล ๕ ประการนี้ เป็นข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ชื่อว่านิตยศีล พุทธศาสนิกชนควรรักษาเป็นนิตย์ และบุคคลจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ถือศาสนา ก็เพราะตั้งอยู่ในคำสอนของศาสนา เพราะเหตุฉะนั้นพุทธศาสนิกชนผู้ปฏิญญาณตนว่า นับถือคำสอนของพระพุทธเจ้าควรตั้งตนให้เข้าอยู่ในเขตต์แห่งศีล ๕ ประการนี้เป็นนิตยกาล ฯ

ผู้ใดรักษาศีล ศีลก็รักษาผู้นั้นไม่ให้เดือดร้อน ไม่ต้องรับโทษทุกข์เพราะทุศีล คนที่ได้รับโทษทุกข์ในเรือนจำ หรือถูกประหารชีวิต คนเหล่านั้นล้วนไม่มีศีลทั้งสิ้น คนรักษาศีลดีแล้ว นึกถึงตนว่าเป็นผู้มีศีล ก็ชุ่มชื่นใจ ไม่ว้าเหว่อนาถา แม้จะแตกตายไปด้วยความเป็นผู้มีศีล ก็ไปในที่ดี เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงอานิสงส์ของศีลว่า **สีเลน สุคตึ ยนฺติ** บุคคลจะไปสู่สุคติ ก็เพราะศีล ฯ คนรักษาศีล แม้จะแร้นแค้นตกยากก็คงมีคนเมตตาการุณย์ เมื่อเป็นผู้มั่งคั่ง ทรัพย์สมบัติก็มั่นคงเจริญไม่เป็นอันตราย ตายแล้ว ก็คงไปเกิดในที่ดี ไม่แร้นแค้นอนาถา เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอานิสงส์ของศีลว่า **สีเลน โภคสมฺปทา** บุคคลจะถึงพร้อมด้วยโภคะก็เพราะศีล ฯ ศีลเป็นภาคพื้นที่จะทำใจให้สงบระงับ ผู้ปฏิบัติธรรมต้องมีศีลเป็นหลัก จึงจะเจริญในธรรม เมื่อมาระลึกถึงศีลของตน

เป็นสีลานุสสติ ก็เป็นไปเพื่อความสงบระงับ ดับความเดือดร้อนใจ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงได้แสดงอานิสงส์ของศีลว่า **สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ** บุคคลจะถึงความดับกิเลส ก็เพราะศีล ฯ **ตสฺมา สีลํ วิโสธเย** เพราะเหตุนั้น ผู้หวังความดีแก่ตน ควรทำศีลของตนให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ตามโอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าดังแสดงมาฉะนี้แล ฯ

อภิณหปัจจเวกขณเทศนา

ชราธมฺโมมฺหิ ชรํ อนตีโต พฺยาธิธมฺโมมฺหิ พฺยาธึ อนตีโต มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโต สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว กมฺมสฺสโกมฺหิ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพนฺธุ กมฺมปฏิสรโณ ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามีติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงในอภิณหปัจจเวกขณ์ ๕ ประการ ที่สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ประทานไว้ให้สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิต พิจารณาเนืองนิจทุก ๆ วันว่า ชราธมฺโมมฺหิ ชรํ อนตีโต เรามีความแก่เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๑ พฺยาธิธมฺโมมฺหิ พฺยาธึ อนตีโต เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๑ มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโต เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๑ สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว เราจะต้องละเว้นเป็นต่างจากของรักของชอบใจทั้งปวง ๑ กมฺมสฺสโกมฺหิ เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน กมฺมทายาโท เป็นผู้รับผลของกรรม กมฺมโยนิ เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด กมฺมพนฺธุ เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ กมฺมปฏิสรโณ เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ เราจักเป็นผู้รับผลของกรรม

นั้น ๆ ๑ รวมเป็น ๕ ประการ มีอธิบายเป็นลำดับไป ๆ

ความที่ร่างกายแปรไปเรียกว่า ชรา ชรามี ๒ อย่าง คือ ปฏิจฉันนชรา ๑ อัปปฏิจฉันนชรา ๑ แก่ขึ้น เรียกว่าปฏิจฉันนชรา แก่ลง เรียกว่า อัปปฏิจฉันนชรา ๆ ผู้ถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา นับว่าแก่ขึ้นโดยลำดับ คลอดออกมาเรียกว่าเด็ก เด็กแก่เรียกว่า หนุ่มสาว ตอนนี้เป็นปฏิจฉันนชรา แปลว่าชราปกปิด ๆ ครั้น หนุ่มสาวแก่จนผมหงอก ฟันหลุด เนื้อหนังเหี่ยวแห้ง ตามัว หูตึง เป็นต้น ตอนนี้ เป็นอัปปฏิจฉันนชรา แปลว่าชราเปิดเผย ไม่ปกปิด ๆ แก่ขึ้นเป็นที่ชอบใจ แก่ลงเป็นที่ไม่ชอบใจ ความเป็นไปของร่างกายเป็นเหมือนข้ามสะพาน ขึ้นแล้วต่ำลง ผู้ไม่ยอมแก่ ก็แก้ไขไปต่าง ๆ ถึงที่สุดแก้ไม่ไหว แก่ที่ไม่หลงไหล ก็พอทำเนา แก่ที่หลงไหล เป็นที่อิดหนาระอาของผู้อุปถัมภ์ เลี้ยงเด็กง่ายกว่าเลี้ยงคนแก่ ตีด่าว่าได้ คนแก่ทำเช่นนั้นไม่ได้ ได้แต่ปลอบยออย่างเดียว ไม่ชอบใจกลับด่าเอาด้วย เมื่อยังไม่ทุพพลภาพเคยหลอกเด็ก ครั้นทุพพลภาพ ถูกเด็กหลอกบ้าง ๆ แก่ที่มั่งคั่งโภคสมบัติ หรือทรงคุณธรรมความงามความดี พอมีผู้อยากอุปฐากอุปถัมภ์ แก่ที่ไร้ทรัพย์ยากจนขัดสนอนาถา หาคุณธรรมบ่มิได้ ก็ไม่มีใครต้องการปรารถนา ถ้าจะนำคนแก่เช่นนั้นกับเด็กเล็ก ๆ ไปทิ้งไว้ข้างทาง คนแก่คงไม่มีใครต้องการ คนคงเก็บเด็ก ๆ แก่บางคนชอบเอาใจตนเป็นที่ตั้ง เคี่ยวเข็ญเด็กให้

เป็นเหมือนตน ไม่นึกถึงตนเมื่อครั้งยังเป็นเด็กบ้าง เมื่อเขาไม่ทำตาม ก็ทุกขโทมนัสปริเทวนาการไปต่าง ๆ ยกการอาบน้ำร้อนก่อน มาบีดปากไม่ให้เถียง แก่บางคนตั้งตนไม่ถูกวัยกลายเป็นเด็กไปก็มี แก่ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชม คือแก่ที่มีคุณธรรมความงามความดี โดยพระพุทธภาสิต ดังนี้ว่า

ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ อหึสา สญฺโม ทโม
สเว วนฺตมโล ธีโร โส เถโรติ ปวุจฺจติ ฯ

ความว่า สัจจะ ความจริงด้วย ธัมมะ คือเมตตาการุณย์ด้วย อหิงสา ความไม่เบียดเบียนใครด้วย สัญญมะ ความระวังรักษาตนด้วย ทมะ ความฝึกฝนทรมานตนด้วย มีอยู่ในบุคคลใด เราเรียกบุคคลนั้นว่า ผู้ใหญ่ มีปัญญา หามลทินมิได้ ดังนี้ ฯ คนแก่ที่มีธรรมดังแสดงมา น่าสักการบูชานับถือของผู้น้อย ควรเป็นตัวอย่างที่ดีของโลก ที่ไร้คุณธรรมก็ตรงกันข้าม ฯ บุคคลมารำพึงถึงความแก่ของตน เป็นเหตุให้สังเวชสลดใจตัดความมึนเมาว่าเรายังไม่แก่ แล้วตั้งตนสมควรแก่ภาวะของตน แก่อันนั้นก็จะกลายเป็นผลที่ดี แต่ไม่ใช่แต่เพียงแก่เท่านั้นยังจะต้องเจ็บไข้ด้วยเป็นแน่นอน ฯ

พฺยาธิธมฺโมมฺหิ พฺยาธึ อนตีโต เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ การรักษาพยาบาลในเวลาเจ็บไข้ เป็นเรื่องของคนดี แต่การรักษาใจ เป็นหน้าที่ของคน

เจ็บจะต้องรักษาตัวเอง คนอื่นช่วยไม่ได้ ได้แต่แสดงวิธีทางดำเนิน ธรรม ๒ อย่างมีอุปการะมากนักในเวลาเจ็บไข้ คือ ขันติ กับสติ ขันตินั้น ได้แก่ความอดทนต่อความอยาก ไม่บริโภคของแสลง อย่างหนึ่ง ได้แก่ความอดทนต่อโทสะ ไม่ลุอำนาจต่อความโกรธ อย่างหนึ่ง ได้แก่ความอดทนต่อทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ๆ การอดทนทั้งสามอย่างนี้ ต้องอาศัยสติด้วย สติก็ต้องอาศัยขันติ ถ้อยทีอาศัยกัน คนที่ไม่อดทนต่อความอยาก บริโภคของแสลงในเวลาเจ็บไข้ ทำให้โรคกำเริบถึงตายก็มี คนเจ็บลุอำนาจต่อความโกรธ ทำให้โรคกำเริบซุดโทรมเร็ว บางทีตาลโทสะตายกำลังโกรธก็มี ถ้ามาอดทนได้ ก็มีคุณตรงกันข้าม คนอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องในการรักษาพยาบาลไม่สู้สำคัญ คนรักษาพยาบาลสำคัญมาก เพราะใกล้ชิดคลุกคลีกันอยู่เสมอ ความจริงน่าขอบใจสงสารคนรักษาพยาบาล เขาเหน็ดเหนื่อยทุกข์ยากเพราะเรามาก โดยหวังดีต่อ ควรได้รับอภัยยกเว้นบ้าง ถ้าเราเจ็บไข้ในที่ไม่มีใครรักษาพยาบาลจะสังเวชตัวไม่น้อย ๆ ธรรมดาเจ็บไข้ไม่ว่าใครที่ไหนหมด ต้องเสวยทุกขเวทนามากบ้าง น้อยบ้าง ควรมีสติกำหนดพิจารณาทุกขเวทนานี้ว่าไม่เที่ยง คือไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับ ดังดวงประทีปที่ชัชวาลย์อยู่ ของเก่าหมดไปของใหม่เข้ามาแทน ถ้าของใหม่แทนไม่ทัน หรือไม่มีจะแทนดวงประทีปนั้นก็ดับ การเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อ

เวทนาเป็นเช่นนี้ จะฝ่าฝืนให้เป็นไปตามใจ ไม่สมประสงค์ก็เดือดร้อน เพิ่มทุกข์ขึ้นอีก คือแต่เดิมทุกข์กาย ต้องเพิ่มทุกข์ใจ ที่ฝืนสภาวะขึ้นอีก เป็นสองทุกข์ ความจริงฝืนไม่ได้ ถ้าฝืนได้ ใครจะเสวยทุกขเวทนา ที่ฝืนได้เป็นด้วยเหมาะกับคราวจะเป็น เวทนาเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฉะนี้ เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงปล่อยตามเรื่อง แยกกายเป็นส่วนหนึ่ง ใจเป็นส่วนหนึ่ง กายใจอาศัยกันก็จริง แต่แยกกันได้ พึงเห็นตัวอย่างผู้ที่เพลิดเพลินในการเล่นการดู ลืมกิน ลืมนอน ลืมร้อน ลืมเย็น เป็นต้น ได้ถอดใจไปอยู่ในสิ่งที่ตนชอบ ผู้ที่เพลิดเพลินในธรรม ก็ลืมทุกขเวทนาได้เหมือนกัน และดีกว่าด้วย เพราะเป็นไปในสิ่งที่ดี หน้าที่ของใจเป็นแต่รู้สึก เมื่อใจสงบถึงกับเฉยเป็นอุเบกขา แต่นั้นทุกขเวทนาที่แรงกล้าก็สงบไปเอง เวลาทุกขเวทนาสงบควรมีสติ อย่าดีใจเพลิดเพลิน ถ้ากลับไม่สงบอีก จะเสียใจตรงกันข้าม ข้อสำคัญของเวทนา อยู่ที่ลมอัสสาสะปัสสาสะ ลมอัสสาสะปัสสาสะแรง เวทนาก็แรง ลมอัสสาสะปัสสาสะอ่อน เวทนาก็อ่อนตามลม ควรทำลมให้อ่อน วิธีทำลมให้อ่อนโดยตรงก็คือ อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก คือ เวลาหายใจเข้าออก รู้ทุกขณะลม วางความรู้สึกลมไว้ที่จมูก หรือหน้าอก อย่าส่งใจให้วิ่งไปวิ่งมาตามลมหายใจเข้าออก จะเหนื่อย และอย่ายุ่งเรื่องหายใจ ร่างกายเขาทำหน้าที่หายใจเอง เป็นแต่ดูลม

รู้สึกลมเข้าออกอยู่เสมอ เมื่อทำไปลมอ่อน ทุกขเวทนาก็สงบ ใจก็สบาย นี้เป็นอานาปานสติล้วน ๆ หรือจะเชิญพระพุทธคุณมาประสมกับอานาปานสติ ก็ยิ่งดี แต่ต้องเลือกพระพุทธคุณที่เป็น ๒ คำ บทพุทโธเหมาะมาก หายใจเข้าว่าพุท หายใจออกว่าโธ อย่างนี้ชื่อว่าเจริญกัมมัฏฐานสองอย่างพร้อมกัน ดังยิงลูกศรลูกเดียว ถูกสัตว์สองตัวฉะนั้น วิธีเช่นนี้เป็นหน้าที่ของผู้เจ็บจะต้องทำเอง คนอื่นช่วยทำให้ไม่ได้ คนอื่นได้แต่เรื่องข้างนอก เราปล่อยเรื่องข้างนอกให้เป็นหน้าที่ของคนอื่น จัดแต่เรื่องข้างในอย่างเดียว ๆ อนึ่ง เวลาดี ๆ ก็พอผัดเพี้ยนได้บ้าง ว่าเมื่อนั่นเมื่อนี่เกิดจึงจะทำจริงทำจัง เวลาเจ็บจะผัดเพี้ยนเช่นนั้นไม่ได้ ถ้าปล่อยให้ทุกขเวทนาแรงกล้า ทำให้สงบยาก ศึกมาถึงตัวแล้วต้องรีบรบ เมื่อรบไม่ชะนะ ถึงจะตาย ก็ชื่อว่าตายดี ไม่เสียทีที่เป็นมนุษย์มาพบพระพุทธศาสนา เป็นอันวางตัวอย่างที่ดีไว้ให้แก่คนภายหลังจะดำเนินตาม การที่เข้าวัดถือศีลฟังธรรมเจริญภาวนา ความต้องการก็เพื่อจะฝึกหัดกายวาจาใจ เวลาตายจะได้ตายดี ถ้าตายไม่ดี ก็เสียทีมาก ทำอะไรผิดอย่างอื่น ๆ พอแก้ตัวทำใหม่ได้ แต่ตายไม่ดี จะแก้ตัวกลับตายใหม่ไม่ได้ ตายแล้ว ก็เป็นอันแล้วกัน ๆ ถ้าไม่ตาย ก็ได้วิชาในเรื่องเจ็บไข้ด้วย คราวหลังเจ็บไข้อีก จะดีขึ้นอีก เจ็บคราวใด ควรให้ได้วิชาในเรื่องเจ็บทุกคราว นอนอยู่ทำไมเปล่า ๆ เวลาดี ๆ มีธุระที่จะต้องทำ

เวลาเจ็บไม่มีธุระแล้วควรทำแท้ ๆ เจ็บนานก็ดี จะได้เตรียมตัวเต็มที่ เจ็บเร็วก็ดี ไม่ต้องลำบากคนอื่น อย่างไหนดีไปหมด ก็ไม่ต้องวุ่นวายเดือดร้อน คนที่เดือดร้อน ก็เพราะประสพสิ่งไม่ดี ถ้าประสพสิ่งที่ดี ก็ไม่เดือดร้อน การวางใจถูกส่วน ไม่ต้องเดือดร้อน วางใจผิดส่วน ต้องเดือดร้อนตรงกันข้าม ๆ ผู้ที่ยังไม่เจ็บไข้ ก็ไม่ควรกระหยิ่มว่าเราเป็นสุขสบาย จะไม่เจ็บไข้อย่างเขา อาจเป็นยิ่งกว่าเขาก็ได้ ทางที่ดีเตรียมตัวไว้ก่อนเป็นต่อ การเจ็บไข้ของเราไม่รู้ว่าจะมาในเวลาไหน จะไปหมายว่าจะฝึกหัดในเวลาเจ็บไข้ไม่ง่ายเลย เช่นหัดรบในเวลาศึกสงคราม สู้หัดไว้ก่อนไม่ได้ เราต้องเจ็บเป็นแน่ ใครช่วยไม่ได้ ทรัพย์สมบัติทั้งหลายทั้งปวงก็ช่วยไม่ได้ ถึงจะมีหมอดีรักษาพยาบาลดีแก้ได้ต่อไปก็ต้องเจ็บอีก ในที่สุดก็ต้องตาย ๆ

มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโต เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ความจริงตั้งแต่เกิดมา รูปนามก็เปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับ รูปตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดาหมดไปแล้ว รูปในบัดนี้เกิดขึ้นใหม่ มีสันตติต่อเนื่องกัน จนไม่รู้สึกตัว นามเล่าก็ผิดจากสภาวะเดิม ๆ ของเก่าหมดไป ของใหม่เข้ามาต่อทั้งนั้น ชื่อว่าตายโดยลำดับแล้ว ขณะใดไม่หายใจเข้าออก ขณะนั้นเรียกว่าตายหมด เราตายโดยลำดับมาแล้ว ยังจะตายโดยไม่หายใจอีก ความตายนี้ไม่มีใครช่วยแก้ไขได้ แล้ว

แต่ช้าหรือเร็วเท่านั้น เหมือนภูเขาสูงกลิ้งหมุนทับสัตว์มารอบทิศ สัตว์ใดอยู่ใกล้ก็ตายก่อน สัตว์ใดอยู่ไกลก็ตายทีหลัง บุคคลมาระลึกถึงความตาย แล้วมืออ่อนเท้าอ่อน นั่งนอนคอยความตายอยู่ มรณสติเช่นนี้ ผิดประสงค์ในทางพระพุทธศาสนา ในทางพระพุทธศาสนา ประสงค์เอามรณสติที่ทำให้เป็นผู้หมั่นขยัน รีบกระทำกิจที่ควรกระทำ มีพระพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า **อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ โก ชญฺญา มรณํ สุเว** ใครเล่าจะรู้ความตายว่าจะมีมาต่อวันพรุ่งนี้ อาจมีในวันนี้ก็ได้ ควรรีบกระทำความเพียรเสียแต่บัดนี้ ดังนี้ ๆ ถ้านึกถึงความตายของเราไม่เห็น เพราะเรายังไม่ตายหมด ก็จงนึกถึงความตายของผู้อื่นก่อน ที่เราได้เคยเห็นเคยรู้จักทั้งเด็ก ปานกลาง ผู้ใหญ่ มากมายไม่มีกำหนด **สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ** คนทั้งหมดนั้น ย่อมไปสู่อำนาจแห่งความตาย ไม่มีหลงเหลืออยู่ได้เลยสักคนเดียว เคยเห็นเคยคุยกันหมายว่าจะยังไม่ตาย กลับไปตายเสียก็มี ความตายนี้ไม่มีกำหนดหมายจริง ๆ คนที่ล่วงลับไป เป็นพยานของเราอยู่เช่นนี้ เราจะอยู่ค้ำฟ้าไม่ตายอย่างไรได้ **อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ** เราต้องตายเป็นแท้ ไม่ต้องสงสัย นึกเช่นนี้ยังไม่พอ ก็ควรไปหาพยานที่ป่าช้า ดูความตายของคนนั้น ๆ แล้วรำพึงถึงตนว่า **อยมฺปิ โข กาโย** แม้กายนี้แล **เอวํ ธมฺโม** มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา **เอวํ ภาวี** เป็นอย่างนั้น **เอวํ อนตีโต** ไม่ล่วงพ้นอย่างนั้นไปได้ ๆ ผู้ที่

ตายไปแล้วนั้น ๆ ล้วนพากันทอดทิ้งทรากกะเพวระไว้เหมือนเปนปฏิกูล ไม่มีใครอยากดม คนที่รักก็กลายเปนเกลียด ไม่อยากจับต้อง เลิกสมมติว่าเปนคน สมมติใหม่ว่าเปนผี เปนที่กลัวของผู้ที่ยัง ไม่ตาย ๆ ต่อไปขึ้นพอง น้ำเลือดน้ำหนองเลอะเทอะ หน้าตา รูปร่างพิลึก น่าเกลียดน่ากลัว แล้วค่อย ๆ โทรมไป เหลือ แต่กระดูกระคนด้วยเนื้อหนังเน่า นานเข้าก็พรากออกจากกัน ถูก ไฟเผาเนื้อหนังที่เน่าก็เปนอันตรธานไปตามอากาศธาตุ กระดูกก็ ละเอียดหมดอาโปธาตุเดิม เปนเถ้าถ่านปฐวีธาตุ เปนอันหมด เรื่องของเกิดไปชาติหนึ่ง ๆ

สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว เมื่อตายแล้ว ก็ต้องพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่เปนที่รักที่พอใจ ทั้งปวง เวลายังไม่ตาย มั่นหมายว่าของเรา ตายแล้วเปนของ เขาหมด ต่อไปเขาก็เปนเช่นเราเหมือนกัน เราฉันใด เขาก็ ฉันนั้น เขาฉันใด เราก็ฉันนั้น ๆ การรู้สึกเช่นนี้ เวลาได้อะไร ใจคอก็ไม่ตื่นเต้นจนลืมตัว ความถือมั่นเข้าใจว่าของเราก็เพลาไม่ รึงรัดเต็มที่ เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ ทรงสอนให้พิจารณาเนืองนิจทุก ๆ วันว่า เราจะต้องละเว้นเปนต่าง จากของรักของชอบใจทั้งปวง ๆ แต่ความกระทำดีกระทำชั่วซึ่งเรียก ว่ากรรม หาพลัดพรากจากกันไปไม่ ย่อมตามติดไปในอนาคตกาล ดุจเงาตามตนและล้อตามรอยเท้าโคไปฉะนั้น ๆ กรรมที่เราทำนั้น

เราเก็บไว้ที่ใจ เหมือนเมล็ดมะม่วงเก็บต้นมะม่วงไว้ในเมล็ดฉะนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น **กมฺมสฺสโกมฺหิ** มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ๆ กรรมที่เป็นของเรานั้น ไม่ได้อยู่นิ่ง ๆ ย่อมเผล็ดผลดีชั่วตามกรรม ผลนั้นเราจะได้รับเป็นแน่แท้ บางอย่างได้รับโดยตรง บางอย่างได้รับโดยอ้อม บางอย่างได้รับโดยเร็ว บางอย่างได้รับโดยช้า เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น **กมฺมทายาโท** ผู้รับผลของกรรม ชาตินี้ยังไม่ได้รับผล ชาติหน้า ชาติโน้นคงจะได้รับผล เพราะฉะนั้น คนเราเกิดมาจึงไม่เหมือนกัน ถ้าไม่มาแต่กรรมเก่าแล้ว ก็เป็นคนใหม่ด้วยกันทั้งนั้น คนใหม่ด้วยกันทำไมจึงไม่เหมือนกัน แม้จะผิดกันบ้าง ก็คงไม่ไกลกันนัก เช่นบางคนเกิดมามีอายุตั้งร้อยปี บางคนไม่ตลอดวันเช่นนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น **กมฺมโยนิ** มีกรรมเป็นกำเนิด คือเกิดมาแต่กรรม ๆ เกิดใหม่เปลี่ยนรูปร่างแล้ว กรรมเก่าก็ยังแวดล้อมตามติดเป็นประดุจว่าเผ่าพันธุ์พวกพ้องที่รักใคร่กัน ไม่ทิ้งกันฉะนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น **กมฺมพนฺธุ** มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ ๆ กรรมนั้นเรายังอยู่ในโลกเพียงใด ถึงเราไม่อยากจะอาศัย ก็ต้องอาศัย อย่างเกลียดอุจจาระ ก็ต้องอาศัยอุจจาระ ซ้ำเก็บไว้ในท้องฉะนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น **กมฺมปฏิสรโณ** มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ๆ เราจักทำกรรมดีหรือชั่วอย่างไหนไว้ จะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นเป็นแน่นอน ดังคนหว่านพืชชะนิดใดลงไว้ในแผ่นดิน ย่อมจะได้รับผลชะนิดนั้น ๆ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสอนให้สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิต พิจารณาเนืองนิจทุก ๆ วันว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๑ เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๑ เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๑ เราจะต้องละเว้นเป็นต่างจากของรักของชอบใจทั้งปวง ๑ เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว จะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น ๆ ๑ ดังนี้ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังบรรยายมาฉะนี้ ฯ

ติลักขณเทศนา

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงติลักขณคาถา พรรณนาเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลำดับไป อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสามอย่างนี้ มีปกติสำหรับโลก ไม่มีใครปรุงแต่งขึ้น เป็นธัมมธาตุ เครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธัมมฐีติ เครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธัมมนิยาม เครื่องกำหนดหมายของธรรม ฯ ข้อนี้พึงทราบตามพุทธภาสิต ในธรรมนิยามสูตรว่า อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานํ เป็นต้น ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะพระตถาคตเจ้าทั้งหลายจะเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้นความตั้งอยู่คงอยู่ของธรรมนั้น ความเป็นธรรมของธรรมนิยามนั้นว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงดังนี้ ข้อหนึ่ง สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ดังนี้ ข้อหนึ่ง สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อหนึ่ง ฯ ธรรมสามประการนี้ตั้งอยู่คงอยู่ ไม่ยักย้าย ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ พระตถาคตเจ้า

มาตรัสรู้ซึ่ง ธัมมธาตุ ธัมมฐีติ ธัมมนิยาม สามเรื่องนี้แล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติไว้ให้ชัด เปิดเผยจำแนก กระทำให้ตื้น ประกาศให้สัตว์อื่นได้ยิน ได้ฟังว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ดังนี้ ฯ

อนิจจังแปลว่าไม่เที่ยง ทุกขังแปลว่าเป็นทุกข์ อนัตตาแปลว่าไม่ใช่ตน โดยอธิบายว่า สรรพสิ่งที่มีวิญญาณครอง ประกอบด้วยความรู้ ซึ่งเรียกว่าอุปาทินนกสังขาร ได้แก่หมู่สัตว์ที่ยังเป็นอยู่ก็ดี ทั้งสิ่งที่หาวิญญาณครองมิได้ ไม่ประกอบด้วยความรู้ ซึ่งเรียกว่าอนุปาทินนกสังขาร ได้แก่สัตว์ที่ตายแล้ว และต้นไม้แผ่นดินเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าสังขารทั้งหมด สังขารทั้งหมดนี้ไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนในท่ามกลาง มีความแตกสลายในที่สุด ความแปรปรวนส่วนเจริญ ย่อมเป็นที่พึงพอใจปรารถนา ความแปรปรวนส่วนเสื่อมไป ย่อมไม่เป็นที่พึงพอใจปรารถนา จะพอใจปรารถนาหรือไม่พึงพอใจปรารถนาประการใด สังขารทั้งหลายเป็นไปตามเรื่องของสังขาร ไม่เที่ยงคงที่ ฯ

สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นทุกข์นั้น เพราะยากเย็นด้วยการต้องแก้ไขบริหารอยู่เสมอ อุปาทินนกสังขารมี ร้อน เย็น หิว ระหาย ปวดอุจจาระ ปัสสาวะ เปียดเบียนประจำอยู่ และต้องบริหารด้วยการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ นี่เป็นส่วนประจำเสมอ ยังส่วนที่จรมาก็มีมากมายไม่มีที่สุด ฯ แม้อนุปาทินนกสังขาร ก็ต้องบริหารบำรุง

เหมือนกัน เช่นที่อยู่ ที่อาศัย เครื่องใช้สอย เจ้าของต้องเป็นภาระ ถ้าไม่นำพาก็จะพึงเป็นอันตรธาน เพิ่มทุกข์มากเมื่อปลายมือ ๆ อนึ่ง ร้อนใจ เพราะรักบ้าง เพราะโกรธบ้าง เพราะหลงบ้าง รวมอยู่ใน ความปรารถนาไม่สมประสงค์ เป็นทุกข์ด้วยอำนาจอุปาทานจัดเป็น ทุกข์ใจอย่างหนึ่ง เป็นทุกข์ด้วยวิบากจัดเป็นทุกข์กายอย่างหนึ่ง ทุกข์ ทั้งหลายนั้น ๆ บางอย่างก็เปิดเผยเห็นง่าย บางอย่างก็ปกปิดเห็นยาก ทำให้เห็นเป็นสุขตรงกันข้ามก็มี สังขารทั้งหลายเป็นเช่นนี้ จึงชื่อว่า เป็นทุกข์ ๆ สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่มีอำนาจบังคับ บัญชาได้ เกิดขึ้นแล้ว ต้องแปรปรวน ต้องแตกสลายไม่คงที่ และต้อง ประสพทุกข์ ไม่ประสพสุขตามปรารถนา และไม่มีอำนาจที่จะบังคับ บัญชา ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตายได้ บางคราวทำให้เข้าใจผิด ว่า บังคับบัญชาได้ เช่นเวลาดี ๆ ไม่เจ็บไข้ บอกให้ยืนเดินนั่งนอน เป็นต้น ก็เป็นไปตามบังคับ การที่เป็นไปเช่นนั้นได้ ก็เพราะบังคับถูก เรื่อง ถูกราว ถูกคราว ถูกสมัย ถ้าผิดเรื่อง ผิดราว ผิดคราว ผิดสมัย ก็บังคับไม่ได้ เช่นฝนกำลังตก แดดกำลังออก บังคับให้ ฝนตก แดดออก ฝนก็ตก แดดก็ออกตามบังคับได้ ถ้าฝนไม่ตก แดดไม่ออก บังคับให้ฝนตกแดดออก ฝนก็ไม่ตก แดดก็ไม่ออกตาม บังคับ การที่ฝนจะตกหรือไม่ตก แดดจะออกหรือไม่ออก ไม่เกี่ยว ด้วยการบังคับ เป็นไปตามเรื่องราวของเขา สังขารทั้งหลายสับปลับ เหมือนกับยืมของเขามาใช้ เมื่อเจ้าของยังไม่เอาไปใช้ ก็ใช้ได้ เมื่อ

เขาเอาไปแล้ว ก็ใช้ไม่ได้ ไม่มีอำนาจเช่นนี้ จึงเป็นอนัตตา ฯ ถ้าพูดว่า เป็นอนัตตาในเวลาตายแล้ว เห็นง่ายเพราะปรากฏแก่ตา แต่ห่างไป ถ้าพูดว่าเป็นอนัตตาในเวลาเจ็บไข้ เห็นยากหน่อยแต่ใกล้เข้า ถ้าพูดว่าเป็นอนัตตาในเวลาปกติ เห็นยากมาก อนัตตานี้มีประจำสำหรับโลกก็จริง แต่ไม่มีใครเห็นได้ นอกจากพระพุทธเจ้า ฯ อนิจจัง ทุกขัง บุคคลย่อมเห็นเองได้บ้าง เป็นบางคราว อย่างคราวที่ประสพความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ชิ้นโต ๆ มักจะกล่าวอุทานว่า พุทโธ่ ไม่เที่ยงเทียวหนอ เป็นทุกข์เทียวหนอ แต่จะกล่าวว่าเป็นอนัตตาเทียวหนอไม่มีเลย อนัตตาเป็นวิสัยของสุขุมปัญญา เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อจะทรงแสดงอนัตตาโปรดพระเบญจวัคคีย์ จึงทรงแสดงธรรมโดยปริยายอย่างอื่น ๆ ก่อน อบรมอินทรีย์ของพระเบญจ-วัคคีย์ให้แก่ทำพื้นให้ดี จึงทรงแสดงอนัตตาต่อภายหลัง ตามในอนัตตลักขณสูตร์ พระเบญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัตต์ เป็นพระอรหันต์ตามพุทธประสงค์ อนัตตาเป็นวิสัยของปัญญาอย่างคัมภีรภาพเช่นนี้ ฯ ความไม่มีอำนาจเป็นไปดังแสดงมาแล้ว ไม่ใช่ฉะเพาะแต่สังขารอย่างเดียว แม้ในธรรมทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ก็ไม่มีอำนาจเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นธรรมทั้งหลายทั้งปวงจึงเป็นอนัตตาด้วย ฯ

อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างหนึ่ง อนิจจลักขณัง ทุกขลัก-ขณัง อนัตตลักขณัง อย่างหนึ่ง ที่แสดงแล้วแสดงระคนกันไป เพื่อ

ให้เข้าใจง่าย แต่เมื่อจะแยกพูดต่างกัน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็คือตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเอง อนิจจลักขณัง ทุกขลักขณัง อนัตตลักขณัง เป็นเครื่องหมายของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯ อาการที่เป็นไปของสังขารแลธรรมทั้งหลายมีเครื่องกำหนดหมายต่างๆ เครื่องกำหนดหมายนั้น ๆ อาจเห็นด้วยมังสะจักษุ นัยตาเนื้อ ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะเป็นอย่างนี้ ๆ เรียกว่าอนิจจลักขณัง ทุกขลักขณัง อนัตตลักขณัง ฯ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ซึ่งจะพึงเห็นได้ด้วยปัญญาจักษุ ความรู้ด้วยปัญญาเป็นทางใจ จัดเป็นตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯ

ลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งตัวอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วยรวมเรียกว่าไตรลักษณ์ ไตรลักษณ์นี้จัดเป็นสามัญลักษณะ แปลว่ามีลักษณะเสมอเหมือนกัน เพราะเป็นธัมมธาตุ ธัมมฐิติ ธัมมนิยามเหมือนกัน สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่เที่ยงเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา ยกเว้นอสังขตะเสียแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ตามกัน สมด้วยพระบาลีว่า **ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ** สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ **ยํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา** สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ข้ออนัตตาทรงแสดงไปทางอื่นว่า **ยทนตฺตา** สิ่งใดเป็นอนัตตา **ตํเนตํ มม** สิ่งนั้นไม่เป็นของเรา **เนโสหมสฺมิ** เราไม่เป็นนั่น **นเมโส อตฺตา** สิ่งนั้นไม่เป็นตัวของเรา ดังนี้ ฯ คำว่า **เอตํ มม** หมายความว่าเข้าไปยึดถือด้วยตัณหา

คำว่า **เอโสหมสฺมิ** เข้าไปยึดถือด้วยมานะ คำว่า **เอโส เม อตฺตา** เข้าไปยึดถือด้วยทิฏฐิ ไตรลักษณ์มีลักษณะเสมอเหมือนกันอย่างนี้ ฯ อนึ่งความพ้นจากกิเลส ท่านจัดเป็นสามประการคือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อปนิหิตวิโมกข์ ๑ อธิบายว่า พระโยคาวจรมาปรารภอนิจจังก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียก อนิมิตตวิโมกข์ ปรารภทุกขังก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียกอปนิหิตวิโมกข์ ปรารภอนัตตาก่อน แล้วพ้นจากกิเลส ความพ้นของท่านเรียก สุญญตวิโมกข์ รวมความว่า พระไตรลักษณ์เนื่องกันฉะนี้ จึงจัดเป็นสามัญลักษณะมีลักษณะเสมอเหมือนกัน ฯ

พระไตรลักษณ์นี้ท่านแสดงว่า สันตติปิดอนิจจัง บริหารปิดทุกข์ ฆนสัญญาปิดอนัตตา ฯ สันตติ คือ ความสืบต่อเนื่องกัน จนไม่รู้สึก เช่น ของเก่าเสื่อมไป ของใหม่เข้ามาต่อแทน ดังดวงเทียนที่ทรงแสงชัชวาลย์อยู่ ก็เพราะเครื่องอุปกรณ์ติดต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย และไม่มีอันตราย ดวงประทีปจึงได้ทรงอยู่ ถ้าเครื่องอุปกรณ์นั้น ๆ ต่อไม่ติดกันหรือมีอันตราย ดวงประทีปนั้นก็ดับ ฯ และเช่น ขันธ์เก่าเสื่อมไป ขันธ์ใหม่เข้ามาต่อแทน ดังมนุษย์และสัตว์ที่ทรงอยู่ ก็เพราะร่างกายนั้น ๆ เกิดใหม่แทนเก่า ไม่มีอันตราย จึงได้ทรงอยู่ ถ้าใหม่เกิดไม่ทันแทนหรือมีอันตราย มนุษย์และสัตว์ก็ตาย ชื่อว่าขาดสันตติ ตอนขาดสันตตินี้ เห็นไม่เที่ยงชัดเจน เมื่อสันตติยังไม่ขาด ก็ไม่เที่ยงโดยลำดับ ๆ มา แต่เห็นยากหน่อย สันตติปิดอนิจจังฉะนี้ ฯ

เมื่อประสงค์จะเห็นอนิจจัง ต้องพินิจพิจารณาความแปรปรวนของสังขาร นึกถึงปัจจุบันไปอดีต เช่นคนแก่ในบัดนี้ มาแต่เด็กในอดีต นึกถึงปัจจุบันไปอนาคต เช่นเด็กในบัดนี้ จะกลายเป็นคนแก่ในข้างหน้า ดังนี้เป็นตัวอย่าง การพินิจพิจารณาเช่นนี้ อาจเปิดสันตติได้ ฯ

บริหารที่ว่า ปิดทุกข์นั้น ก็คือการบำรุงรักษาร่างกายคอยยักย้ายผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เหล่านี้เป็นต้นปิดทุกข์ เมื่อหิวไม่บริโภคอาหาร ร้อนไม่อาบน้ำหรือพัดวี หนาวไม่ห่มผ้า เมื่อยล้าไม่ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ปวดอุจจาระปัสสาวะไม่ถ่าย จะเห็นได้ว่าร่างกายนี้เป็นทุกข์เทียวหนอ เหล่านี้เป็นส่วนประจำ ยังส่วนที่จรมาอีกมาก เช่น โรค ภัย ไข้เจ็บโดยประการต่าง ๆ อย่างนี้หายไป อย่างใหม่เกิดขึ้นอีก วันหนึ่งต้องแก้ไขหลายทำนอง ไหนยังประกอบไปด้วยอันตรายต่าง ๆ คอยหลบหลีกอยู่เสมอ กระนั้นก็ยังไม่พ้นทุกประการไป คนที่ประกอบกิจการงานด้วยกาย เมื่อกายเหน็ดเหนื่อย ก็เห็นว่ากายเป็นทุกข์ คนที่ประกอบกิจการงานด้วยใจใช้ความคิดอ่าน ก็เห็นว่านามธรรมเป็นทุกข์ ผู้ที่เป็นคฤหัสถ์เห็นบรรพชิตว่า เป็นสุข ฉันแล้วก็จำวัด บรรพชิตก็เห็นคฤหัสถ์ว่าเป็นสุข จะทำอะไรก็ทำได้ตามใจ ไม่ต้องมีวินัย ใครเห็นอย่างไรเป็นสุข ก็ยักย้ายไปเป็นอย่างนั้น ครั้นเกิดไม่สุขก็ยักย้ายเปลี่ยนใหม่ ที่แก้ไขไม่ไหวก็ปล่อยตามเลย มีสุภาสิตอันหนึ่งกล่าวไว้ว่า ยังไม่เคยฟังใครที่ไหนหนา ว่าเกิดมาเป็นสุขสนุกสนาน มีแต่บ่นเรื่องทุกข์ไม่สุขสราญ ทั้งชาวบ้านชาววัดซัดกันนุง ฯ ข้อ

ความที่อธิบายมานี้เป็นอธิบายบริหารบีดทุกข์ ฯ

ที่ว่าฆนสัญญาบีดอนัตตานั้น คือ ความกำหนดหมาย ทั้งแท่ง ทั้งก้อน ทั้งกอง จึงเป็นตัวตน เพราะฉะนั้นท่านจึงว่า ฆนสัญญาบีด อนัตตา เมื่อประสงค์จะเห็นอนัตตา ก็ต้องแยก แท่ง ก้อน กอง นั้นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย พิจารณาไล่เลียงดูว่า ตัวตนอยู่ไหน ดัง พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามพระนาคเสนว่า อะไร เป็นนาคเสน ฉะนั้น อันนี้เป็นอธิบายฆนสัญญาบีดอนัตตา ฯ

การกำหนดพิจารณาสังขารโดยลักษณะสามประการนี้ ก็เพื่อให้เกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย อันเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจด โดย พระพุทธพจน์ภาสิตว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ** เป็นต้น ความว่า เมื่อใดบุคคลมาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา **อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข** เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ **เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา** ความเบื่อหน่าย นี้ เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด ดังนี้ ฯ

นิพพิทา ความเบื่อหน่ายจัดเป็น ๒ อย่าง คือ เบื่อหน่ายโดยธรรมดา ๑ เบื่อหน่ายเกิดจากปัญญา ๑ เบื่อหน่ายโดยธรรมดานั้น คือ เลือกเบื่อหน่าย สิ่งใดไม่ชอบใจก็เบื่อในสิ่งนั้น สิ่งใดที่ชอบใจก็ไม่เบื่อหน่ายในสิ่งนั้น หรือมาเบื่อหน่ายตามกาลเวลา เช่นตั้งอยู่ในวัยนั้น ๆ ก็เบื่อหน่ายในสิ่งที่ผิดวัย สิ่งที่ถูกวัยก็ไม่เบื่อหน่าย หรือเบื่อหน่ายในเวลาที่อิ่ม เวลาหิวไม่เบื่อหน่าย เช่นนี้เป็นต้น จัดเป็น

เบื่อหน่ายโดยธรรมดา มีทั่วไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฯ เบื่อหน่ายที่เกิดจากปัญญานั้น คือ ไม่เลือกเบื่อหน่าย เบื่อหน่ายทั้งสิ้น และไม่ฉะเพาะกาลเวลา ย่อมเป็นไปในกาลทั้งปวง เพราะมาเห็นตามสภาวธรรมว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ฯ

วิสุทธิ ความหมดจดนั้น จัดเป็น ๒ อย่าง คือ หมดจดโดยเอกเทศ ๑ หมดจดโดยสิ้นเชิง ๑ กิเลสหมดไปเป็นอย่าง ๆ พวก ๆ แต่กิเลสอื่นยังมีอยู่ จัดเป็นหมดจดโดยเอกเทศ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงหมดไปไม่มีส่วนเหลือ จัดเป็นหมดจดโดยสิ้นเชิง ฯ หมดจดเป็นเอกเทศเป็นปัจจัยแห่งความหมดจดโดยสิ้นเชิง อันนี้เป็นอธิบายในติลักขณคาถา ฯ

สังคหเทศนา

ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ อตฺถจริยา จ ยา อิธ

สมานตฺตตา จ ธมฺเมสุ ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงสังคหธรรม ๔ ประการ อันเป็นธรรมชอบโลกชอบธรรมทั้งสองอย่าง เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของกันและกัน ผู้ใดได้รับสงเคราะห์ ผู้นั้นก็มีความชื่นบาน นิยมเคารพนับถือผู้สงเคราะห์ ผู้สงเคราะห์เล่า เมื่อได้เห็นผู้อื่นแสดงความเคารพนับถือเช่นนั้น ก็เพิ่มเมตตากรุณายิ่งขึ้น เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของกันและกัน ฉะนั้น ๆ สังคหธรรมนี้ เป็นปฏิปทาของท่านผู้ใหญ่ เช่นมารดาบิดา มีหน้าที่สงเคราะห์บุตรธิดา อาจารย์มีหน้าที่สงเคราะห์ศิษย์ อิสสรชนมีหน้าที่สงเคราะห์ผู้พึ่งบารมี เมื่อได้ทำแล้ว ก็ชื่อว่าได้เป็นบุพพการีบุพพการีของเขา เป็นผู้ควรได้รับปฏิการะตอบแทนของเขา แม้ชนที่ยังเป็นผู้น้อย ไม่เห็นแก่ประโยชน์ตนถ่ายเดียว มีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เฉลี่ยวสุขทุกข์ของญาติมิตต์ตลอดถึงคนอื่น ย่อมเป็นผู้อันคนเป็นอันมากรักใคร่นับถือ ช่วยส่งเสริมให้ถึงความเป็นผู้ใหญ่โดยลำดับ เพราะเหตุฉะนี้ พระพุทธเจ้า จึงได้ประทานสังคหวิธีไว้ดังนี้ว่า **ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ** เป็นต้น ความว่า วิธีเครื่องสงเคราะห์เหล่านี้ ๔ ประการ คือ ทาน การให้ ๑ เปยยวัชชะ กล่าวถ้อยคำอันน่ารักจับใจ ๑ อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์แก่กัน ๑ สมานัตตตา ความเป็นผู้สม่ำเสมอในธรรมนั้น ๆ

ตามสมควร ๑ รวมเป็น ๔ ประการ มีอธิบายเป็นลำดับไป ฯ

ทาน การให้นั้น จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือการให้โดยเจาะจงบุคคลอย่างหนึ่ง การให้โดยสาธารณ์ทั่วไป โดยไม่เจาะจงบุคคลอย่างหนึ่ง เช่นมารดาบิดาให้อาหารเครื่องเล่นเครื่องประดับแก่บุตรธิดาในเวลาเยาว์ ให้ทรัพย์เป็นทุนรอน ให้ถิ่นฐานบ้านเรือนในเมื่อเจริญวัยขึ้นแล้ว เจ้านายสงเคราะห์แก่ข้าไทย ญาติมิตต์แจกเข้าของให้แก่กัน นี้อุทาหรณ์แห่งการให้โดยเจาะจง เป็นส่วนอนุเคราะห์ ฯ บุตรธิดาผู้มีเรือน ให้ทรัพย์เป็นเครื่องเลี้ยง ให้ผ้าสรงน้ำแก่มารดาบิดา ไปทางไกลหาของมาฝาก ข้าไทยและบ่าวให้สิ่งของแก่เจ้านาย เป็นเครื่องแสดงความจงรักภักดี นี้อุทาหรณ์แห่งการให้โดยเจาะจง เป็นส่วนบูชา คือฉลองคุณ ฯ อิสสรชนหรือคนมีทรัพย์ มีใจดีอารีเผื่อแผ่แก่มหาชน สร้างถนน ขุดคลอง ทำสะพาน ปลูกศาลา ปลูกต้นไม้ ขุดสระน้ำ เพื่อเป็นที่พักที่อาศัย ตั้งหรือบำรุงอาโรคยสถาน คือโรงพยาบาลที่รักษาคนไข้ สร้างหรือเกื้อกูลสังฆารามต่าง ๆ ฯ นี้เป็นนิทัศนะแห่งการให้โดยสาธารณ์ ทานย่อมเป็นสังคหอุบายยึดเหนี่ยวใจของคนผู้ได้รับ ให้รักใคร่นับถือ มารดาบิดาไม่สนใจเพื่อจะผูกใจบุตร์ไว้ด้วยให้ทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ ตามเวลา คงไม่เป็นที่รักใคร่นับถือของบุตรธิดาเหมือนได้ใฝ่ใจ เจ้านายผู้เหนียวแน่น จักไม่เป็นที่รักที่นับถือของข้าไทยเหมือนท่านผู้เผื่อแผ่ แม้บุตรธิดาและข้าไทยก็เป็นดุจกัน ต่อเอื้อเฟื้อในการ

ให้ปั่น แสดงน้ำใจให้ผู้ใหญ่เห็น จักเป็นที่รักใคร่ของท่านมาก ท่านผู้บริจาคทรัพย์ทำสาธารณประโยชน์ ย่อมเป็นที่สรรเสริญของมหาชน มีคนชอบมาก ๆ บุคคลผู้มากไปด้วยความตระหนี่เหนียวแน่น กระทำให้เป็นผู้คับแคบแร้นแค้นเหี่ยวแห้ง เหมือนฟ้าฝนแล้งในฤดูคิมหันต์ ยากที่จะควบคุมผูกพันธ์บริษัทบริวารไว้ได้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงมิได้นิยมความตระหนี่ นิยมอยู่แต่พวกเศรษฐีโบราณ ทนแร้นแค้นอดอยาก ยอมตนเป็นนายโส่มเฝ้าทรัพย์ ครั้นแตกดับ ทรัพย์สินก็เป็นอันตรธาน เป็นของคนอื่นหมด เป็นเรื่องชวนให้สังเวช ๆ เพราะเหตุนี้ จึงควรผ่อนปรนเผื่อแผ่เจือจานดูพอควรแก่ฐานะ ไม่ใช่บริจาคสละจนหมดเนื้อหมดตัว นึกถึงความมาและความมีแห่งโภคะก่อนแล้วจึงกระทำ สัปบุรุษบุคคลย่อมผ่อนปรนถือเอาสาระแห่งโภคทรัพย์ ด้วยการให้ผู้อื่นแต่พอดี ทรงตนและทรงผู้อื่นไว้ทั้งสองฝ่าย คือตนเองไม่ต้องกลับขาดแคลนเป็นหนี้สินด้วยการให้ และอุปถัมภ์ผู้ได้รับให้พ้นจากความขาดแคลน พอเป็นทางตั้งตนได้ หรือเป็นเครื่องผูกน้ำใจโดยสามัคคีธรรม ข้อนี้จัดเป็นสังคหวิธีข้อต้น ๆ

เปยยวัชชะ กล่าวถ้อยคำอันน่ารักจับใจนั้น ได้แก่ถ้อยคำที่เป็นสุนทรภาพสุภาสิต เว้นจากวจีทุจจริต เป็นไปเพื่อความสงบระงับ สำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน ดังถ้อยคำของโทณพราหมณ์ ประกาศให้กษัตริย์และเจ้านครนั้น ๆ ให้สงบระงับ

สงคราม ปรองดองกันแบ่งปันพระบรมสารีริกธาตุแห่งสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าโดยวูปสมภาพ ถ้อยคำเช่นนี้เป็นต้น น่ารักจับใจนัก ย่อมยึดเหนี่ยวน้ำใจของผู้ฟังให้เกิดความนิยมนับถือผู้พูด ฯ มารดาบิดาเจรจากับบุตรธิดาด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน คำนั้นย่อมจับใจของบุตรและธิดา ทำให้เกิดความรักความนับถือยิ่งขึ้น บุตรธิดารู้จักพูด มารดาบิดาย่อมรักเอ็นดูมากขึ้น ผู้ใหญ่ฉลาดในปฏิสันถาร กล่าวถ้อยคำโปรยปรายปราสัยแก่ผู้น้อย ย่อมเป็นสง่าราศี ทำตนให้เป็นที่รักที่นับถือของชนเป็นอันมาก เข้าใจพูด อาจยังผู้น้อยให้มีแก่ใจกระทำกิจการงานด้วยความจงรักภักดี วาจาเช่นนี้ พูดในกาลอันสมควร เหมาะแก่บุคคลแล้ว ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ ทั้งในการสมาคม ทั้งในการชักนำ ถ้อยคำเช่นนี้มีโวหารสำหรับเรียกได้หลายอย่างว่า ปิยวาจาบ้าง สัณหวาจาบ้าง สุภาสิตบ้าง สัมมาวาจาบ้าง เป็นต้น จะเรียกอย่างไรก็ตาม คงรวบรวมความโดยอรรถรสว่า ถ้อยคำที่สำเร็จประโยชน์อันดีแก่ตนและผู้อื่น เป็นเปยยวัชชะสิ้น ข้อนี้จัดเป็นสังคหวิธีข้อ ๒ ฯ

อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์แก่กันนั้น ได้แก่เวยยาวัจจกรรม คือช่วยขวนขวายยังกิจนั้นให้สำเร็จ มารดาบิดาช่วยขวนขวายทำธุระให้แก่บุตรธิดา เช่นให้ได้รับการศึกษา ให้ตั้งครอบครัวเคหะสถานบ้านเรือน บุตรธิดาช่วยขวนขวายในกิจการของมารดาบิดา ต่างจะเป็นที่รักของกัน และจะเป็นตัวอย่างอันดีของโลก ฯ อิสสรชน

เอาธุระอย่างนั้นของผู้พึ่งพำนัก ชุบเลี้ยงอุดหนุนให้มียศศักดิ์ชื่อเสียงปรากฏในประชุมชน ย่อมจะเป็นที่รักที่นิยมของเขา ส่วนผู้พึ่งพำนักเล่า ตั้งใจกระทำกิจการงานของท่านให้สำเร็จตามมุ่งหมาย ทำตนให้เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจได้ ย่อมจะเป็นที่รักที่ชอบใจของท่านไม่น้อย ฯ มิตต์สหายต่างช่วยกันขวนขวายกิจธุระของกันและกัน ด้วยกำลังกายบ้าง ด้วยกำลังวาจาบ้าง ด้วยกำลังความคิดบ้าง ด้วยกำลังทรัพย์บ้าง ด้วยกำลังบริวารบ้าง ดังพระพุทธภาสิตว่า **อตฺถมฺหิ ชาตมฺหิ สุขา สหายา** สหายทั้งหลาย เมื่อธุระเกิดขึ้น ย่อมช่วยนำความสุขมาให้ ดังนี้ ทำให้มีไมตรีกันสนิท ฯ แม้ญาติก็เป็นดุจกัน ต่างได้ช่วยธุระกันตามฉันท์ญาติ จึงนับถือกันสนิท แม้มีสายใกล้ชิดโดยกำเนิด แต่ห่างกันโดยกิจการ สู้ญาติผู้เอาธุระกันมิได้ เพราะอย่างนั้น จึงมีพระพุทธภาสิตว่า **วิสฺสาสา ปรมา ญาตี** ผู้คุ้นเคยนับว่าเป็นญาติสนิท ฯ อัตถจริยา ที่กระทำให้เหมาะแก่คราวแก่บุคคล ย่อมอำนวยศุภผล ดังแสดงมา ข้อนี้จัดเป็นสังคหวิธีข้อ ๓ ฯ

สมานัตตตา ความเป็นผู้สม่ำเสมอในธรรมนั้น ๆ เช่นญาติผู้อ่อนโดยวัย แม้เป็นผู้วิเศษกว่า ด้วยอิสสรยศ ด้วยอำนาจ ด้วยโภคทรัพย์ ด้วยบริวาร ก็ทำการอ่อนน้อมแก่ญาติผู้เจริญวัยกว่า แต่ก่อนเคยนับถือมาอย่างไร ภายหลังก็นับถืออย่างนั้น ย่อมรักใคร่แสดงความนับถือตอบ ต่างทำความสามัคคีด้วยกันและกัน

โดยนัยนี้ สกุลวงศ์ย่อมตั้งเป็นปึกแผ่นแน่นหนาเป็นกำลังใหญ่ อันนี้เป็นสมานัตตตาในอปจายนธรรม ฯ ญาติผู้เสมอกันโดยชั้น โดยวัย ก็แสดงความนับถือกันโดยฉันท์ญาติ ญาติผู้ใหญ่มีความเมตตานับถือญาติผู้น้อย ต่างย่อมสนิทสนมกัน ต่างช่วยอุดหนุนสกุลวงศ์ของตนให้เจริญ ความสามัคคีแห่งญาติ ย่อมยังสุขให้เกิดทั่วไป ฯ มิตต์ต่อมิตต์เคยสนิทสนมกันมาอย่างไร ก็คงนับถือสนิทสนมกันตามเดิม แม้ความเจริญจะส่งเสริมก็ไม่กลับกลาย ทั้งสองฝ่ายได้รักษามิตตธรรมมั่นคงอยู่ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จได้เหมือนกัน ญาติต่อญาติ มิตต์ต่อมิตต์ นับถือกันตามฐานะ อันนี้เป็นสมานัตตตาในสมานธรรม ฯ ชนผู้ตั้งอยู่เป็นหมู่ เป็นคณะ เช่นภิกษุสงฆ์ย่อมตั้งอยู่ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีธรรมเสมอกัน ไม่อย่างนั้นไม่อาจยังความสามัคคีให้เป็นไป นี้สมานัตตตาในธัมมจริยา ฯ สมานัตตตานี้ ทำให้เหมาะแก่ฐานะของบุคคล ของคณะแล้ว ย่อมเหนี่ยวน้ำใจของบุคคลของคณะไว้ในสามัคคีธรรม ข้อนี้เป็นสังคหวิธีที่สุด สังคหวิธี ๔ ประการ คือ ทาน เปยยวัชชะ อัตถจริยา สมานัตตตา มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังได้บรรยายมาฉะนี้แล ฯ

นาถกรณเทศนา

สนาถา ภิกฺขเว วิหรถ มา อนาถาติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงนาถกรณธรรม ๑๐ ประการ อันเป็นธรรมควรปฏิบัติพอสมควร ดำเนินความว่า คนเราคงรู้สึกด้วยกันทุกคนว่า ตนเป็นที่รักของตน ผู้ที่ลงทุนประพฤติดี ก็เพราะหวังผลดีอันจะมีแก่ตนข้างหน้า ผู้ที่ประพฤติชั่วปล่อยตามใจตน เพราะเห็นว่าเป็นทางสะดวกแก่ตน ในทางพระพุทธศาสนาสรรเสริญผู้ประพฤติดีว่าเป็นผู้รักตน ตำหนิผู้ประพฤติชั่วว่าเป็นผู้ไม่รักตน ผู้ใดประพฤติดี ถึงจะกล่าวว่าเราไม่รักตน ผู้นั้นชื่อว่ารักตนทีเดียว ผู้ใดประพฤติชั่ว แม้จะกล่าวว่าเรารักตน ผู้นั้นชื่อว่าไม่รักตนทีเดียว ฯ

คนเราย่อมเกลียดทุกข์ ต้องการสุขด้วยกันทุกคน สุขทั้งหลายทั้งปวงย่อมเป็นผลมาแต่ความประพฤติดี หามาจากความประพฤติชั่วไม่ ทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมเป็นผลมาแต่ความประพฤติชั่ว หามาแต่ความประพฤติดีไม่ ทำดีต้องได้รับผลดี ทำชั่วต้องได้รับผลชั่ว ข้อนี้มีพระพุทธภาสิตแสดงไว้ว่า

ยาทิสํ วปฺปตี พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ

หว่านพืชชนิดใด ย่อมจะได้ผลชนิดนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว ฯ ผู้ที่หาทุกข์ใส่ตน ไม่หาสุขใส่ตน จึงชื่อว่าไม่รักตน ผู้ที่หาสุขใส่ตน ไม่หาทุกข์ใส่ตน ชื่อว่าผู้รักตน

เพราะเหตุฉะนั้น ผู้รักตนควรประพฤติดีประพฤติชอบ ตามภูมิเพศของตน ฯ

พระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาของเราทั้งหลาย ได้ทรงแสดงธรรมอันเป็นที่พึ่งของตน เรียกว่านาถกรณธรรม ๑๐ อย่าง โดยพระพุทธภาสิตว่า **สนาถา ภิกฺขเว วิหรถ มา อนาถา** ภิกษุทั้งหลายท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึ่งเถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึ่งเลย แล้วทรงแจกที่พึ่ง ๑๐ นั้น เป็นลำดับไป

๑ ศีล คือ ความเว้นจากความชั่วร้ายทางกายวาจา ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักของเขา ไม่ประพฤติผิดในกาม ไม่พูดปด ไม่เสพสุราเมรัย เช่นนี้เป็นต้น คนมีศีล ย่อมมีความปลื้มใจ ดังคนมีทรัพย์ เป็นหลักของใจ ไม่ฉะเพาะแต่ตน เป็นที่นิยมนับถือของผู้อื่นด้วย เพราะฉะนั้นศีลจึงเป็นที่พึ่ง ประการหนึ่ง ฯ

๒ พาหุสัจจะ คือ ความได้เล่าเรียนศึกษากำหนดจดจำไว้ได้มาก คุณข้อนี้เป็นที่นิยมทั่วไป ประเทศหรือบุคคลที่ถึงความเจริญรุ่งเรืองศิวิไลซ์ ก็เพราะอาศัยการศึกษาเล่าเรียนทั้งสิ้น ประเทศหรือบุคคลที่ไร้จากคุณข้อนี้ ก็ต้องเป็นหายนะตรงกันข้าม เพราะฉะนั้นพาหุสัจจะ จึงเป็นที่พึ่ง ประการหนึ่ง ฯ

๓ กัลยาณมิตตตา คือ การมีมิตต์สหายดี มิตต์ดีที่สมควรเป็นมิตต์แท้ ท่านจัดไว้เป็น ๔ จำพวก มิตต์มีอุปการะ ๑ มิตต์ร่วมสุขร่วมทุกข์ได้ ๑ มิตต์แนะนำประโยชน์ให้ ๑ มิตต์มีความ

รักใคร่ ๑ มิตต์ ๔ จำพวกนี้ จำแนกออกอีกพวกละ ๔ คือ (๑) มิตต์มีอุปการะ ๔ อย่าง ๑ ป้องกันเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒ ป้องกันทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓ เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งพำนักได้ ๔ เมื่อมีธุระช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปากขอ ฯ (๒) มิตต์ร่วมสุขร่วมทุกข์ ๔ อย่าง ๑ ขยายความลับของตนแก่เพื่อน ๒ ปิดความลับของเพื่อนไม่ให้แพร่งพราย ๓ ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ ๔ แม้ชีวิตก็อาจสละแทนได้ ฯ (๓) มิตต์แนะนำประโยชน์ ๔ อย่าง ๑ ห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว ๒ แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี ๓ ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๔ บอกทางสวรรค์ให้ ฯ (๔) มิตต์มีความรักใคร่ ๔ อย่าง ๑ ทุกข์ ๆ ด้วย ๒ สุข ๆ ด้วย ๓ โต้เถียงคนผู้พูดติเตียนเพื่อน ๔ รับรองคนผู้พูดสรรเสริญเพื่อน ฯ

การคบคนย่อมเป็นสิ่งสำคัญ ถ้าคบคนดี ก็คงเป็นคนดีหรือได้คติของคนดี คบคนดี ท่านจัดว่าเป็นมงคล เพราะฉะนั้น กัลยาณมิตตตา จึงเป็นที่พึ่งประการหนึ่ง ฯ

๔ โสวจัสสตา คือ ความว่าง่าย บุคคลซึ่งจะเป็นมาได้ ต้องมีผู้ปกครองโดยลำดับ มีมารดาบิดาเป็นต้น ผู้ปกครองย่อมหวังตั้งใจให้ดี อันผู้อยู่ในความปกครองควรเป็นคนว่าง่าย คือ อยู่ในถ้อยคำโอวาทของผู้ปกครอง รับโอวาทคำสั่งสอนโดยเคารพ ผู้ว่าง่ายแม้คนเสมอกันหรือต่ำกว่า ว่ากล่าวโดยทางที่ชอบก็ยินดีรับคำสอน ไม่มีทิฏฐิมานะในทางที่ชอบ คนว่าง่ายย่อมทำให้ผู้

ปกครองเบาใจ ให้เกิดเมตตากรุณายิ่งขึ้น มุ่งมองทางเจริญให้ เพราะฉะนั้น โสวจัสสตา จึงเป็นที่พึ่ง ประการหนึ่ง ฯ

๕ กิงกรณีเยสุ ทักขตา ความขยันช่วยธุระในบุคคลอันสมควร คนเกิดมาต้องมีธุระทุกคน ซึ่งจะไม่ทำอะไรเลย เป็นอยู่ไม่ได้ ธุระบางอย่างก็ทำได้โดยลำพังตน ธุระบางอย่างต้องช่วยกันทำ แม้สัตว์บางจำพวกมันก็ยังรู้จักช่วยกันทำธุระ คนก็ต้องช่วยกันทำธุระในบุคคลอันสมควร ผู้ซึ่งมีใจคออันคับแคบ เมื่อธุระของตนซึ่งจะต้องอาศัยเขาช่วยเกิดขึ้น จะได้รับความขัดข้องไม่น้อย ส่วนผู้ที่มีใจเอื้อเฟื้อโอบอ้อมอารี เคยกระทำความดีต่อผู้อื่นไว้ เมื่อธุระของตนเกิดขึ้น จะแลเห็นความสะดวกโดยสวัสดิ์ เพราะเหตุฉะนี้ กิงกรณีเยสุ ทักขตา จึงเป็นที่พึ่ง ประการหนึ่ง ฯ

๖ ธัมมกามตา คือ ความใคร่ในธรรม คนที่จะอยู่เป็นสุขต้องเป็นผู้มีธรรม ประพฤติธรรมตามภูมิ เป็นผู้น้อยก็ต้องมีธรรมสำหรับผู้น้อย เป็นผู้ใหญ่ก็ต้องมีธรรมเป็นของผู้ใหญ่ เช่น สุวจะ ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย อปจายนะ ความเคารพนอบนบต่อวุฑฒบุคคล กตัญญูกตเวทิตา ความเป็นผู้มีกตัญญูกตเวที เหล่านี้เป็นต้น เป็นธรรมสำหรับผู้น้อย ฯ ความเป็นผู้มีเมตตากรุณา สังคหธรรม เที่ยงธรรม เหล่านี้เป็นต้น เป็นธรรมสำหรับผู้ใหญ่ ผู้น้อยที่น่าเอ็นดูผู้ใหญ่ที่น่าเคารพ ต้องเป็นผู้มีธรรม ธรรมและอธรรมมีผลผิดกัน มีภาสิตแสดงไว้ดังนี้ ว่า

นหิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ ฯ

ธรรมและอธรรมทั้งสองอย่าง ย่อมมีผลไม่เสมอกัน อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ ฯ

ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ

ผู้มีปกติประพฤติธรรม ย่อมอยู่เป็นสุข ทั้งในโลกนี้โลกหน้า ฯ ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธมฺโม กุโลกปตนาตฺทธาริธารี ธรรมย่อมทรงบุคคลผู้ทรงธรรมไม่ให้ตกไปในโลกที่ชั่ว เพราะเหตุฉะนั้น จึงต้องประพฤติธรรม แม้จะยังประพฤติไม่ได้หมดจดเต็มที่ ก็ควรประพฤติโดยเอกเทศโดยลำดับ การที่จะประพฤติธรรม ก็ต้องมีความรักใคร่ยินดีต่อธรรม ถ้ามีความอิดหนาเบื่อหน่ายธรรม ก็ประพฤติไม่ได้ เพราะเหตุฉะนี้ ธัมมกามตา จึงเป็นที่พึ่งประการหนึ่ง ฯ

๗ วีริยะ คือ ความกล้า ความเพียร ผู้มีความเพียรย่อมกล้าหาญในการที่จะละความชั่ว ย่อมกล้าหาญในการที่จะกระทำความดี กิจการใด ๆ ที่ตนเห็นว่าเป็นไปโดยชอบ ไม่พรั่นพรึงต่อเย็นร้อน มุ่งประกอบให้สำเร็จไปโดยส่วนเดียว ก็คือความเพียรนั่นเอง คุณข้อนี้เป็นเครื่องขจัดความขัดข้องให้สมความมุ่งหมายที่ไม่เกินความสามารถ การเล่าเรียนศึกษา การประกอบกิจการ

งานทั้งหลายทั้งปวงจะลุล่วงสำเร็จได้ ต้องอาศัยความเพียร พระพุทธภาสิตก็สรรเสริญความเพียรว่า **วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ** จะล่วงทุกข์ไปได้ด้วยความเพียร ดังนี้ เพราะฉะนั้น ความเพียรจึงเป็นที่พึ่งประการหนึ่ง ฯ

๘ สันโดษ คือ ความยินดีพอใจแต่สิ่งที่เป็นของตน และสิ่งที่สมควรแก่ตน เช่น สทารสันโดษ ยินดีในภริยาตน ไม่ยินดีในภริยาผู้อื่น สสามิสันโดษ ยินดีแต่สามีตน ไม่ยินดีด้วยสามีผู้อื่น แม้ในพัศดุสิ่งของก็อย่างเดียวกัน อนึ่งยินดีตามกำลังควรแก่ความสามารถของตน ไม่ยินดีในสิ่งใช่วิสัยเกินกำลังความสามารถ สันโดษเช่นนี้ กระทำไม่ให้เดือดร้อนใจ สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า **สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ** สันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น สันโดษจึงเป็นที่พึ่งแก่ตนประการหนึ่ง ฯ

๙ สติ คือ ความกำหนดจำกิจการที่ได้ทำแล้ว และถ้อยคำที่พูดแล้วแม้นานได้ ไม่ลืมหลง คนมีสติย่อมเป็นสง่าราศี ไม่ฉะเพาะเป็นที่พึ่งของตน เป็นที่พึ่งของผู้อื่นได้ด้วย เพราะฉะนั้น สติจึงเป็นที่พึ่งแก่ตนประการหนึ่ง ฯ

๑๐ ปัญญา คือ ปรีชาความรอบรู้จักเหตุจักผลว่า อันนี้เป็นเหตุแห่งความเสื่อม อันนี้เป็นเหตุแห่งความเจริญ ผล คือ ความเสื่อมความเจริญ มาแต่เหตุอันนี้ ทุกคนคงต้องการความเจริญ ไม่ต้องการความเสื่อม แต่ที่พลาดจากความมุ่งหมาย ก็เพราะ

ไม่มีปัญญา ผู้มีปัญญา ย่อมสามารถรักษาตนเองตลอดถึงผู้อื่นให้พ้นจากวิบัติอันตราย มีพระพุทธภาสิตสรรเสริญปัญญาว่า **ปญฺญา นรานํ รตนํ** ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน ผู้มีปัญญาก็เหมือนผู้มีแก้ว เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นที่พึ่งแก่ตน ประการหนึ่ง ฯ

ธรรม ๑๐ อย่างนี้ แต่ละอย่างล้วนแล้วเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ทั้งสิ้น พึ่งคนก็สู้พึ่งธรรมไม่ได้ เพราะคนไม่คงที่ มีคราวดีคราวเจ็บ คราวอยู่คราวไม่อยู่ ถ้าปะคราวที่เขาเจ็บเขาไม่อยู่ก็ขัดข้อง และคนอื่นก็ยังต้องพึ่งคนอื่น ยังมีคราววิโยคพลัดพราก คราวตายจากกัน ส่วนการพึ่งธรรม ไม่เป็นเช่นนั้น ย่อมพึ่งได้สม่ำเสมอ ย่อมพึ่งได้ทั้งกลางคืนกลางวัน และธรรมเป็นของไม่ตาย การจะอาศัยจมูกของผู้อื่นมาหายใจ สู้จมูกของเราไม่ได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ** ตนแลเป็นที่พึ่งของตน จะพึ่งตน ก็ต้องตั้งตนในทางธรรมที่ชอบ ดังแสดงมา ฯ

บุคคลผู้เห็นว่า ตนเป็นที่พึ่งของตน ควรรักษาตน ฝึกฝนตนให้ตั้งอยู่ในธรรมอันเป็นที่พึ่งของตน ดังแสดงมาฉะนี้ แล ฯ

อริยธนเทศนา

สทฺธาธนํ สีลธนํ หิริโอตฺตปฺปิยํ ธนํ
สุตธนญฺจ จาโค จ ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ
ยสฺส เอตา ธนา อตฺถิ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ อโมฆํ ตสฺส ชีวิตนฺติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงธรรมิกถา พรรณนาความในอริยทรัพย์ ๗ ประการเปนลำดับไป ดำเนินความว่า ทรัพย์ทั้งหลายทั้งที่มีวิญญาณแลหาวิญญาณมิได้ ย่อมเปนที่พอใจต้องประสงค์ด้วยกันทั้งหมด เพราะมีอุปการะมาก ให้สำเร็จความปรารถนาของผู้เปนเจ้าของทรัพย์ ซื้อหาแลกเปลี่ยนสิ่งนั้น ๆ ได้ตามประสงค์ บำรุงความผาสุกของตนแลผู้อื่น ผู้ไร้ทรัพย์ย่อมได้รับความขัดข้องต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ทรัพย์จึงเปนที่ปรารถนาของประชุมชน ฯ ก็แต่ทรัพย์อย่างนี้จัดเปนโลกิยทรัพย์ ๆ สำหรับโลก เปนเครื่องอาศัยใช้สรอยอยู่แต่ในโลกนี้ ครั้นจะโลกนี้ไปแล้ว ก็ตกเปนของผู้อื่นหมด ถึงผู้อื่นก็เปนอย่างนี้อีกเหมือนกัน ไม่ถาวรตามติดไปได้เหมือนอริยทรัพย์ เพราะฉะนั้น สัตว์ผู้มีอันจะตายเปนสภาพ ควรแสวงหาอริยทรัพย์ อันเปนของจะตามติดไปสู่โลกหน้า ทั้งเปนอุปการะให้เกิดโลกิยทรัพย์ด้วย อริยทรัพย์นั้น ท่านจำแนกไว้ ๗ ประการ โดยภาสิตโวหารฉะนี้ว่า **สทฺธาธนํ สีลธนํ** เปนต้นความว่า ทรัพย์คือสัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ

ทรัพย์คือปัญญาเป็นที่ ๗ แลทรัพย์เหล่านี้มีอยู่แก่บุคคลใด จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม บัณฑิตกล่าวผู้นั้นว่า เป็นผู้ไม่จน แลชีวิตความเป็นอยู่ของผู้นั้นไม่เปล่า ดังนี้ ฯ

อธิบายความในอริยทรัพย์ทั้ง ๗ เป็นลำดับไป สัทธานั้น ได้แก่ความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ ฯ คุณข้อนี้เป็นสิ่งสำคัญในชั้นต้น บุคคลจะกระทำอะไร ก็ต้องอาศัยความเชื่อจึงจะทำได้ ดังผู้ที่ประกอบกิจการงานต่าง ๆ ก็เพราะเชื่อว่าจะได้ผลที่ตนประสงค์ จึงเป็นเหตุให้หมั่นขยัน ไม่พรั่นพรึงต่อเย็นร้อน ถ้าไม่มีความเชื่อแล้ว ก็ทำให้อ่อนแอหรือละเลิกเสีย ฯ เมื่อจะแสดงประเภทสัทธาในทางธรรมปฏิบัติ ได้แก่ความเชื่อกรรม เชื่อผล เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน แลเชื่อต่อพระโพธิญาณของพระตถาคตเจ้า ฯ กรรมได้แก่ความกระทำ ส่วนดีเรียกว่าบุญ ส่วนชั่วเรียกว่าบาป มาเชื่อว่าอันนี้บุญ อันนี้บาป เรียกว่าเชื่อกรรม ฯ ความสุขกายสุขใจ เป็นผลมาแต่บุญ ความทุกข์กายทุกข์ใจ เป็นผลมาแต่บาป มาเชื่อว่าผลดีมาแต่บุญ ผลชั่วมาแต่บาป เรียกว่าเชื่อผล ฯ บุญบาปทั้งสองอย่างนี้ ใครทำไว้ก็เป็นของผู้นั้น ผู้นั้นย่อมจะพาเอาบุญแลบาปที่ตนทำไว้ไป บุญแลบาปย่อมจำแนกสัตว์ให้เป็นต่าง ๆ กัน มาเชื่ออย่างนี้ เรียกว่าเชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ความเชื่อต่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ว่าพระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงเป็นต้น เรียกว่าเชื่อต่อพระ

โพธิญาณของพระตถาคตเจ้า ฯ ความเชื่อกรรม เชื่อผล เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน สามประการนี้ เมื่อจะรวมแสดงก็เป็นเหตุไม่ให้ทำกรรมที่ชั่ว ประกอบแต่กรรมที่ดี เมื่อได้รับผลของกรรมนั้น ๆ แล้ว ก็จะไม่หลงเที่ยวซัดผู้อื่น ฯ ส่วนความเชื่อต่อพระโพธิญาณแห่งพระตถาคตเจ้า เป็นเหตุที่จะให้ดำเนินในพุทโธวาทตามกำลังสัทธานั้น ๆ ฯ ก็ธรรมอันเป็นเบื้องต้น ที่ควรบำเพ็ญให้ต่อติดกับสัทธาคือศีล เพราะศีลเป็นธรรมที่ควรประพฤติก่อน เมื่อมีศีลแล้ว ควรบำเพ็ญธรรมอย่างอื่นเป็นลำดับไป ศีลเปรียบดุจบันทัดของผู้ที่แรกเขียนหนังสือ ถ้าไม่มีก็ไม่ตรงฉันใด ผู้ไม่มีศีลแม้จะปฏิบัติธรรมก็คดได้ฉันนั้น แม้ก่อนแต่การบริจาคทานก็ยังให้สมานทานศีลเสียก่อน และก่อนแต่การเจริญพระกรรมฐานท่านก็ให้มีศีลเสียก่อน ฯ และไตรสิกขาท่านก็ยกศีลขึ้นก่อน ฯ วิสุทธิ ๗ ท่านก็ยกศีลวิสุทธิขึ้นก่อน ฯ ผู้ไม่มีศีลแม้จะปฏิบัติธรรมสูงลอย ก็เท่ากับสูงเกินพ้นเท้าไม่ติดดินฉะนั้น ฯ ศีลเป็นธรรมควรบำเพ็ญก่อน ดังแสดงมาฉะนี้ เพราะฉะนั้นท่านจึงได้ยกศีลเป็นลำดับแห่งสัทธา จัดเป็นอริยทรัพย์ที่ ๒ ฯ

ศีลนั้นได้แก่การรักษากายวาจาให้สอาดดีงาม คือไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ไม่พูดปด ไม่เสพสุราเมรัย ฯ ศีล ๕ ประการนี้ไม่มีส่วนยกเว้น มีแต่จะเพิ่มเติมให้มากเป็น ๘ เป็น ๑๐ เป็นต้น เมื่อจะยกเว้นตัวใดตัวหนึ่งเสีย ก็กระทำความบกพร่องให้

แก่ผู้รักษา ฯ ความรักษาศีลนั้น ย่อมสำเร็จด้วยความตั้งใจละเว้น บุคคลจะมาละเว้นได้ ก็เพราะมีหิริโอตตัปปะอยู่ในสันดาน เพราะฉะนั้นท่านจึงให้ยกหิริขึ้นแสดงประการหนึ่ง ว่าเป็นอริยทรัพย์ที่ ๓ โอตตัปปะประการหนึ่ง ว่าเป็นอริยทรัพย์ที่ ๔ ฯ

หิรินั้น ได้แก่ความละอายต่อบาป โอตตัปปะนั้น ได้แก่ความสะดุ้งกลัวต่อบาป บุคคลผู้ใดยังมีความพอใจอยู่ในบาป แต่ไม่กล้าทำต่อหน้าคน เพราะความกระดากอาย บุคคลผู้นั้น จะได้ชื่อว่ามีหิริหามิได้ แต่ก็ยังดีกว่าผู้ปราศจากความกระดากอายเสียทีเดียว ฯ บุคคลผู้ใด ไม่กล้ากระทำบาป ด้วยความเกลียดอายบาป ดังผู้ที่รักษาสอาดเกลียดต่อปฏิกูล ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้มีหิริแท้ ฯ บุคคลผู้ใดยังมีความพอใจในบาป แต่ไม่กล้าที่จะกระทำ เพราะกลัวต่อผู้ใหญ่จะติเตียนลงโทษ ผู้นั้นจะได้ชื่อว่ามีโอตตัปปะก็หาไม่ แต่ยังดีกว่าผู้ปราศจากความกลัวเสียทีเดียว ฯ ส่วนบุคคลผู้ใด มีความกลัวต่อผลของความชั่วแม้มีประมาณน้อยก็มิอาจกระทำ เหมือนคนรักชีวิตหวาดกลัวต่ออสรพิษ แม้ตัวเล็กก็ไม่เข้าไปใกล้ ผู้นั้นชื่อว่ามีโอตตัปปะแท้ ฯ หิริแลโอตตัปปะทั้งสองนี้เป็นธรรมอันรักษาโลก ถ้าโลกจักไม่นับถือหิริโอตตัปปะแล้ว ต่างคนก็ต่างจะเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ยิ่งขึ้นไปกว่าทุกวันนี้ การที่ไม่เป็นถึงปานนั้น ก็เพราะหิริโอตตัปปะป้องกันอยู่ ฯ อนึ่งหิริโอตตัปปะทั้ง ๒ นี้ เป็นธรรมที่จะทำบุคคลให้มีสันดานดีสงบระงับ

นับเป็นสัปปุริสธรรม แลเป็นธรรมที่จะกระทำบุคคลให้เป็นเทวดา ท่านเรียกว่าเทวธรรม แลเป็นทรัพย์ที่จะช่วยตนให้พ้นจากพิบัติอันตราย ท่านจึงจัดว่าเป็นอริยทรัพย์ ฯ คุณสมบัติซึ่งได้แสดงมานี้ จะมีขึ้นได้ในสันดาน ก็เพราะอาศัยการได้สดับ ถ้าไม่ได้ยินได้ฟังแล้ว ยากที่จะรู้ได้เอง เพราะฉะนั้น ท่านจึงยกสุตะขึ้นแสดงประการหนึ่ง ว่าเป็นอริยทรัพย์ที่ครบ ๕ ฯ

สุตะนั้น ได้แก่การสดับฟังอรรถธรรม อันเป็นประโยชน์โลกนี้ หรือประโยชน์โลกหน้า หรือประโยชน์อย่างยิ่ง ฯ การฟังนี้นับเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง บุคคลผู้ตั้งตนไว้ในที่ชอบ ได้เห็นผลในทางโลกหรือทางธรรม ก็เพราะการได้สดับก่อน ตั้งต้นแต่ฟังโอวาทคำสั่งสอนของมารดาบิดาแลครูอาจารย์ผู้สอนศิลปวิทยา แลพระศาสดาผู้แสดงธรรมโดยลำดับ แม้ในบัดนี้มีหนังสือดูด้วยตาแทนสุตะได้ ถึงกระนั้นในชั้นต้นก็ต้องอาศัยการฟังก่อนจึงอ่านออก เมื่ออ่านได้แต่ยังไม่เข้าใจความ ก็ต้องฟังอรรถาธิบายต่อผู้รู้อีก เพราะฉะนั้น จึงนับว่าการฟังเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง ฯ ในพุทธศาสนาท่านเรียกผู้ฟังว่าสาวก เรียกผู้รู้เท่าสังขารด้วยการฟังว่าสุตพุทธะ ฯ แม้พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ก็ยังทรงฟังพระจุนทเถระถวายเทศน์เรื่องโพชฌงค์ ในคราวเมื่อทรงพระประชวร ฯ กิริยาที่ฟังจะให้สำเร็จประโยชน์ได้นั้น ต้องฟังโดยเคารพ คือตั้งใจฟัง ไม่ส่งจิตต์ไปในที่อื่น คอยกำหนดข้ออรรถข้อธรรม

แล้วจำไปใคร่ครวญพิจารณาประพฤติปฏิบัติ จึ่งจะสำเร็จประโยชน์ เมื่อให้สำเร็จประโยชน์ตนได้แล้ว ควรให้สำเร็จประโยชน์ผู้อื่นด้วย ฯ บุคคลผู้ชนะความตระหนี่แล้วบริจาคทาน ก็เพราะได้อาศัยการสดับเป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึ่งยกจาคะขึ้นแสดงประการหนึ่ง ว่าเป็นอริยทรัพย์ที่ครบ ๖ ฯ

จาคะนั้นได้แก่การบริจาคพัศดุของตน อนุเคราะห์แก่ผู้ที่ควรให้ บูชาแก่ผู้ควรบูชา ฯ บุคคลผู้ใดยังไม่สามารถเลี้ยงตนได้ คือยังเป็นทารก หรือเป็นผู้ใหญ่ แต่เป็นคนพิการทุพพลภาพ บุคคลผู้นั้นควรอนุเคราะห์ บุคคลผู้ใดเป็นผู้ทรงคุณความดีที่เป็นประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน บุคคลเช่นนี้ควรบูชา ฯ บริจาคด้วยอนุเคราะห์หรือบูชาก็ตาม นับว่าได้ทำประโยชน์อันเกิดแต่โภคะ ทำโภคะนั้น ๆ ให้เป็นแก่นสาร เป็นอันได้ขจัดความตระหนี่ในสันดานเป็นระหว่าง ๆ ฯ ก็ธรรมเนียมหว่านพืชก็ต้องหวังผล เพราะฉะนั้นจำเป็นต้องเลือกนิยมเขตต์ ทานที่บุคคลเลือกแล้วให้ อันพระสุคตเจ้าทรงสรรเสริญ นับเป็นญาณสัมปยุตต์ประกอบแล้วด้วยปัญญา การกระทำตาม ๆ เขาไป มิได้ใช้ปัญญาพิจารณา เรียกญาณวิปปยุตต์ เพราะฉะนั้น ท่านจึ่งจัดปัญญาขึ้นแสดงประการหนึ่งว่าเป็นอริยทรัพย์ที่ครบ ๗ ฯ แท้จริง อริยทรัพย์ทั้งหกประการจะบริบูรณ์ ก็ต้องอาศัยปัญญาด้วย ปัญญานับว่าเป็นอริยทรัพย์สำคัญประการหนึ่ง ฯ

ปัญญานั้นได้แก่ความรู้จักเหตุผลตามเป็นจริงว่า อันนี้เป็นเหตุของความเสื่อม อันนี้เป็นเหตุของความเจริญ ความเสื่อมแลความเจริญเป็นผลมาแต่เหตุนั้น ๆ ๆ แลรู้ว่า อันนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์ ทุกข์เป็นผลมาแต่เหตุนี้ อันนี้เป็นเหตุแห่งความดับทุกข์ดับทุกข์เป็นผลมาแต่เหตุนี้ อันคนที่เกิดมาในโลกชื่อว่าตกอยู่ในกระแสของธรรมดา ถ้าไม่เข้าใจเหตุผล ก็ไม่สามารถจะหลีกพ้นจากความพิบัติ และไม่ได้บรรลุความสวัสดิ์ เมื่อมีปัญญารู้เท่าถึงเหตุผลได้เพียงใด ก็ได้หลีกพ้นจากพิบัติแลบรรลุความสวัสดิ์ เพียงนั้น ปัญญาเป็นแสงสว่างอันประเสริฐ ไม่มีแสงอื่นจะเสมอเหมือน คนมีปัญญาใช่จะคุ้มได้แต่ตัว ย่อมคุ้มได้ตลอดถึงผู้อื่นด้วย เหตุดังนั้นบัณฑิตจึงได้สรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐ ฯ

ธรรม ๗ ประการ คือ สัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะ จาคะ ปัญญา เรียกว่าอริยทรัพย์ เพราะให้สำเร็จประโยชน์ได้เหมือนทรัพย์ คนมีทรัพย์ย่อมมีความปลื้มใจว่าทรัพย์ของเรามีอยู่ฉันใด คนมีคุณสมบัติมีสัทธาเป็นต้น ก็มีความปลื้มใจว่า เรามีคุณธรรมนี้ ๆ อยู่ ฉันนั้น ๆ อนึ่งผู้มีทรัพย์ ย่อมเอาทรัพย์ออกซื้อสิ่งอื่น ๆ ได้ ฉันใด ผู้มีคุณสมบัติมีสัทธาเป็นต้น ก็เอาคุณสมบัตินั้น ๆ ออกต่อซื้อคุณสมบัติอื่น ๆ อีกได้ ฉันนั้น ดังในกาลเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปเพื่อแสดงธรรม แก่เบญจวัคคีย์ครั้งแรก ท่านเหล่านั้นยังไม่เชื่อต่อพระองค์ ๆ จึงได้ทรงแสดงเหตุ

ให้เกิดสัทธาก่อนแล้ว สดับธรรมเทศนาธรรมจักร์ ครั้นจบเทศนา พระโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรมก่อน ฯ ข้อความที่ยกมาแสดงนี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า เอาสัทธาต่อซื้อสุตะ ๆ ต่อซื้อปัญญาตลอดมรรคผลนิพพาน แม้คุณธรรมอื่นมีศีลเป็นต้นต่อไป เมื่อมีแล้วก็เป็นอาการบ่อเกิดแห่งคุณสมบัติอื่น ๆ ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าทรัพย์ ๆ ทรัพย์ธรรมดาเมื่อซื้อหาสิ่งไรแล้วก็หมดไป ส่วนทรัพย์นี้ แม้จะซื้อหาคุณธรรมอื่น ๆ มาก็ไม่มีหมดสิ้น อันภัยทั้ง ๔ ไม่อาจย่ำยีประทุษร้ายได้ ไม่ทำเจ้าของให้เดือดร้อนในกาลใดกาลหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่า อริยทรัพย์ ๆ นี้ มีอยู่แก่บุคคลผู้ใด บัณฑิตกล่าวบุคคลผู้นั้นว่าเป็นคนมั่งมี ไม่ใช่คนจน แลชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลนั้น ชื่อว่าไม่เป็นอยู่เปล่า นับว่าเป็นผู้มีแก่นสาร สมด้วยภาสิตคาถาว่า **สทฺธาธนํ สีลธนํ** ทรัพย์คือสัทธาทรัพย์คือศีล **หิริโอตฺตปฺปิยํ ธนํ** ทรัพย์คือหิริแลโอตตัปปะ **สุตธนญฺจ จาโค จ** ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือ จาคะ **ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ** ปัญญาทรัพย์ที่ครบ ๗ แล **ยสฺส เอตา ธนา อตฺถิ** ทรัพย์เหล่านี้มีอยู่แก่บุคคลผู้ใด **อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา** จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม **อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ** นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวผู้นั้นว่า เป็นผู้ไม่จน **อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ** ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลนั้นเป็นของไม่เปล่าจากประโยชน์ดังนี้แล ฯ

อธิฏฐานธรรมเทศนา

ปญฺญํ นปฺปมชฺเชยฺย สจฺจมนุรกฺเขยฺย จาคมนุพฺรูเหยฺย สนฺติเมว สุสิกฺเขยฺยาติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงเนื้อความในอธิฏฐานธรรม เพื่อประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนพอสมควร ดำเนินความว่า ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งจิตต์ คือธรรมควรตั้งไว้ในจิตต์ ชื่อว่าอธิฏฐานธรรม ฯ ธรรมดาจิตต์ต้องมีธรรมเป็นอารมณ์ ถ้าธรรมที่เป็นอารมณ์ของจิตต์นั้นเป็นฝ่ายชั่ว ก็กระทำจิตต์ให้ชั่ว เพราะอาเสวนปัจจัยไม่ดี ถ้าเป็นฝ่ายดีก็กระทำจิตต์ให้ดี เพราะอาเสวนปัจจัยดี เมื่อจิตต์ชั่วแล้วจะทำหรือจะพูดออกมาก็ชั่ว เมื่อจิตต์ดีแล้ว จะทำหรือจะพูดออกมาก็ดี เพราะว่าธรรมทั้งหลายมีจิตต์เป็นใหญ่ มีจิตต์เป็นหัวหน้าสำเร็จด้วยจิตต์ เพราะเหตุนี้ ควรเลือกธรรมที่ควรตั้งไว้ในจิตต์ ฯ ก็ธรรมที่ควรจะตั้งไว้ในจิตต์นั้น มีประเภทหลายนัย แต่บัดนี้จะนำมาแสดงโดยนัยอธิฏฐานธรรม ๔ คือ ปัญญา ๑ สัจจะ ๑ จาคะ ๑ สันติ ๑ ฯ ปรีชาความฉลาดรอบรู้จักเหตุผล ชื่อว่าปัญญา ฯ สิ่งใด ๆ ย่อมมีเหตุแลผลคู่กันทั้งหมด จับเหตุแลผลได้ ก็หมดความสงสัย เมื่อประสงค์ผลอย่างไร ก็จะได้ประกอบเหตุอย่างนั้น ผู้ที่ประสงค์ผลอย่างหนึ่ง แต่ประกอบเหตุอย่างหนึ่ง จึงไม่สมประสงค์กลับเป็นโทษไปก็มี อย่างนี้ชื่อว่าไม่มีปัญญา ฯ บรรดาความดีความชั่วทั้งหลาย นับว่าเป็นผลมาแต่เหตุ คอตนทั้งสิ้น ฯ สุทฺธิ

อสุทฺธิ ปจฺจตฺตํ ความหมดจดแลไม่หมดจดฉะเพาะตน ๆ ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่วก็ตาม ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมอันนั้น เมื่อมาทราบเหตุผลประจักษ์เช่นนี้ ครั้นได้รับผลดี ก็จะได้ไม่ลืมตน ครั้นได้รับผลชั่ว ก็จะได้ไม่เที่ยวซัดคนอื่น ๆ บางคนได้รับผลดีแล้วลืมตนไป เข้าใจว่าผลนั้นมาแต่เหตุแต่ภายนอก ไม่ได้รักษาตนให้ดี จึงต้องเสื่อมจากผลคือความดีอันนั้นไป ๆ บางคนได้รับผลดีแล้ว มีสติรู้สึกว่าตนเป็นที่พึ่งของตน รักษาตนไว้ดี จึงไม่เสื่อมจากผล คือความดีนั้น ๆ บางคนได้รับผลชั่ว ตัวของตัวไม่ซัด ไปเที่ยวซัดคนอื่น ๆ เช่นคนจนไปซัดเอาพวกพ้องที่เขามีว่าเขาไม่อนุเคราะห์ ส่วนตนของตนไม่นึกบ้างว่าเราเป็นอย่างไรจึงจน ๆ คนอันธพาลไปซัดเอาเครื่องพันธนาการ ไม่ซัดความประพฤติของตน ๆ ผู้ที่โทษเหตุภายนอกเช่นนี้ ไม่มีทางแก้ตนกลับตนได้ ๆ ส่วนผู้ที่รับผลของความชั่วแล้ว มาโทษตนของตน ไม่หลงโทมนัสเอาผู้อื่น เป็นเหตุที่กลับตนได้ ทั้งเป็นเครื่องไม่ร้อนใจ เป็นไปเพื่อปราศจากภัยเวรด้วย เช่นอยู่ดี ๆ มีผู้มาด่าเอา ก็ควรตรวจความเสียของตนว่าเราเป็นอย่างไร ๆ อยู่ จึงเป็นเหตุให้เขาด่า ถ้าแลไม่เห็นความชั่วในวันนี้ คงมีมาแล้วแต่วันก่อน ๆ ถ้าวันก่อน ๆ ไม่มี คงมีในชาติก่อน ๆ ซึ่งจะไม่มีมูลจากตนเลยเป็นไม่มีแท้ แม้พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงไว้ว่า อตฺตทณฺฑภยํ อาชญาแลภัยเกิดแต่ตนดังนี้ ๆ

ความรู้ความเห็นดีชั่วเป็นผลมาแต่เหตุคือตนเช่นนี้ นับเป็นปัญญารู้จักเหตุผลประการหนึ่ง ๆ อนึ่งปัญญาอย่างสูง ซึ่งท่านจัดเป็นอุปริมปริยาย ได้แก่ปัญญาที่รู้เห็นในอริยสัจจ์ เมื่อจะกล่าวโดยใจความแล้ว ก็ประสงค์การรู้จักเหตุรู้จักผล มารู้ว่าอันนี้ทุกข์ คือรู้จักผล มารู้ว่าอันนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์ คือรู้จักเหตุ มารู้ว่าอันนี้ความดับทุกข์ คือรู้จักผล มารู้ว่าอันนี้เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือรู้จักเหตุ ๆ เพราะเหตุนี้ เมื่ออุปติสสปริพาชกถามถึงพุทธศาสโนวาทโดยสังเขปแก่พระอัสสชิเถระ ท่านจึงแสดงอริยสัจจ์อันเป็นเหตุผลโดยสังเขปว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา** เป็นต้น ความว่าธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น แลความดับของธรรมเหล่านั้น ดังนี้ เมื่ออุปติสสปริพาชกได้สดับ ก็ทราบว่าในศาสนานี้ สอนให้รู้จักเหตุของธรรม แลดับเหตุของธรรมอันนั้น ก็ได้สำเร็จโสดาปัตติผล ๆ ปัญญาที่มาเห็นอริยสัจจ์จัดเป็นปัญญาอย่างสูงนั้น เพราะเป็นไปเพื่อโลกุตตรคุณ และนอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครสามารถจะรู้ได้บริบูรณ์ทั้ง ๔ สัจจ์ เว้นแต่ได้สดับมาจากพระศาสดาหรือพุทธสาวก แม้อารกศาสดาซึ่งเป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด เป็นคณาจารย์สอนประชุมชนในครั้งนอกพุทธกาล แสดงได้แต่ส่วนทุกข์อันเป็นผลแล้วตักเตือนบริวารของตนไม่ให้ประมาท เร่งกระทำความดี แต่จะชี้ว่าอะไรเป็นเหตุของทุกข์ไม่ได้ เมื่อไม่รู้จักเหตุของทุกข์แล้ว ก็เป็นอันไม่รู้จัก

ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ปัญญาที่เป็นไปในอริยสัจจ์จัดเป็นปัญญาอย่างสูง ด้วยประการฉะนี้ ฯ ต้องมีปัญญาจึงจะรู้เห็นอริยสัจจ์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้ยกสัจจะต่อปัญญาเป็นอธิฏฐานธรรมที่ ๒ ฯ

สัจจะนั้น มีประเภทที่จะพึงแสดงหลายนัย แต่บัดนี้จะแสดงโดยนัยอริยสัจจ์ คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งมีอนุสนธิต่อปัญญา ฯ ทุกข์นั้นท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า **ชาติปิ ทุกฺขา** แม้ความเกิดเป็นทุกข์ ๆ เพราะความเกิด ฯ **ชราปิ ทุกฺขา** แม้ความแก่เป็นทุกข์ ๆ เพราะความแก่ ฯ **มรณมฺปิ ทุกฺขํ** แม้ความตายเป็นทุกข์ ๆ เพราะความตาย ฯ **โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา** แม้ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นทั้งหลาย แต่ละอย่าง ๆ เป็นทุกข์ ๆ เพราะความโศกเป็นต้น ฯ **อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข** ความประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจทั้งหลายเป็นทุกข์ ๆ เพราะประสพสิ่งที่ไม่ชอบใจ ฯ **ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข** ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไป เป็นทุกข์ ๆ เพราะความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ ฯ **ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ** ปรารถนาอยู่ เมื่อไม่ได้สมประสงค์แม้อันใด แม้อันนั้นเป็นทุกข์ ๆ เพราะไม่สมความปรารถนาดังนี้ ฯ ทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ย่อมมีเพราะอุปาทานการยึดถือ ถ้าไม่มีความยึดถือแล้ว ทุกข์ก็ไม่มี ชื่อว่าพ้นทุกข์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ทรงย่นทุกข์ด้วยอำนาจอุปาทานว่า **สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา**

ทุกฺขา โดยย่อแล้ว การที่เข้าไปยึดถือขันธ์ห้าเป็นทุกข์ดังนี้ ฯ อุปาทานนั้นมาแต่ตัณหา โดยพุทธภาสิตว่า **ตณฺหา ปจฺจยา อุปา- ทานํ** ตัณหาเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานดังนี้ เมื่อจะดับทุกข์ต้องดับตัณหาอันเป็นเหตุของทุกข์ ทุกข์จึงจะดับสนิท ดังราชสีห์ที่ถูกศรแล้ว แสวงหาผู้ยิงไม่หลงโกรธลูกศร เมื่อพบผู้ยิงแล้วก็ฆ่าเสียลูกศรก็ไม่มีมาประทุษร้ายอีก ฯ ตัณหานั้น ได้แก่ความทะยานอยากโดยประการต่าง ๆ ที่เป็นไปในสัตว์ทั้งหลายมากมายไม่สิ้นสุด ประดุจกระแสชลในมหานที เมื่อยังไม่มีก็อยากได้ ครั้นได้หนึ่งแล้ว ก็อยากได้สองสามสี่ห้าเป็นลำดับไป เมื่อยังไม่ได้สมประสงค์ ก็ตะเกียกตะกายกระตือรือร้นวุ่นวายไป ถ้าจะมีผู้มีฤทธิ์เหาะขึ้นไปบนอากาศอันสูง แล้วมองมาดูหมู่มนุษย์ทั้งหลาย จะแลเห็นหมู่มนุษย์ที่ตัณหาครอบงำแล้ว ออกขวักไขว่ไปมาสับสนกันประดุจเราแลดูหมู่มดที่เดินไปมาฉะนั้น อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวว่าร้อยปีของมนุษย์เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงษ์ ถ้าเทวดาชั้นดาวดึงษ์จะนั่งแลดูหมู่มนุษย์ แม้แต่วันหนึ่งแห่งสวรรค์ จะแลเห็นหมู่มนุษย์ที่ตัณหาครอบงำ แล้วเกิด ๆ ตาย ๆ เปลี่ยนชาติภพออกวุ่นไป ดังผู้ดูลครในเพียงครึ่งวัน จะเห็นคนนั้นประเดี๋ยวเป็นนั่นประเดี๋ยวเป็นนี่ฉะนั้น ฯ

เมื่อได้สิ่งที่อยากสมประสงค์ คราวนี้ต้องวุ่นวายในการที่จะบริหารรักษาไม่ให้เป็นอันตราย กำหนดหมายว่า **เอตํ มม** สิ่งนี้เป็นของเรา เมื่อของเราหายไปหรือเราต้องวิโยคจากของเราไป

ที่นั้นก็เกิดอาลัยทุกขโทมนัสพิลาบโศกาดูร กามตัณหา ความทะยานอยากได้ในอารมณ์ที่พอใจ ภวตัณหา ความทะยานอยากให้อารมณ์ที่พอใจนั้นคงอยู่มื่อยู่ไม่ให้เป็นอันตราย วิภวตัณหา ความทะยานอยากในอารมณ์ที่หายไป ทั้งสามนี้แต่ละพวก ๆ เป็นทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิดเป็นโปโนพุภวิกา กระทำชาติภพอีก เป็น**นนุทิราคสหคตา** ประกอบด้วยนันทิราคะ เป็น**ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** ทำให้สัตว์หลงเพลินยินดีในที่นั้น ๆ ๆ ตัณหาทั้งสามนี้ เกิดขึ้นเพราะตาเห็นรูปบ้าง หูฟังเสียงบ้าง จมูกดมกลิ่นบ้าง ลิ้นลิ้มรสบ้าง กายถูกต้องโผฏฐัพพะบ้าง ใจนึกอารมณ์บ้าง จึงเรียกตามพหิทธายตนะว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา รูปเสียงเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งตัณหานั้นก็มีมากมายไม่มีประมาณ ตัณหาจึงเกิดขึ้นไม่สิ้นสุด ประดุจกระแสน้ำไหลฉะนั้น เมื่อตัณหายังเป็นไปในภายในเพียงใด ทุกข์ทั้งหลายก็เป็นไปเพียงนั้น บัณฑิตผู้มาเห็นโทษแห่งตัณหา จึงดับตัณหานั้นเสียไม่ให้เหลืออยู่ สละตัณหานั้นเสีย วางตัณหานั้นเสีย ปล่อยตัณหานั้นเสีย ไม่อาลัยพัวพันอยู่ด้วยตัณหา ตัณหาจะพึงหมดไป สิ้นไปโดยประการใด ๆ ก็กระทำโดยประการนั้น ๆ ดังผู้ที่เห็นโทษของคนพาลประสงค์จะไม่สมาคมด้วยคนพาล ก็ขับไล่คนพาลนั้นด้วยอาการต่าง ๆ ฉะนั้นอันนี้เป็นทุกขนิโรธ ๆ ก็ข้อปฏิบัติจะให้ถึงทุกขนิโรธนั้น ได้แก่มรรคมีองค์แปดประการ คือสัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบ คือเห็นอริยสัจจ์

ทั้งสี่ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือดำริออกจากกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก สัมมาวาจา วาจาชอบ คือเว้นจากวจีทุจจริตทั้งสี่ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ คือเว้นจากกายทุจจริตทั้งสาม ตลอดถึงเว้นจากกรรมไม่ใช่พรหมจรรย์ สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพชอบ คือเว้นจากการแสวงหาทางทุจจริต สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ พยายามชอบ คือเพียรละบาปอกุศลทั้งหลาย เพียรให้บุญกุศลเกิดขึ้น สัมมาสติ ความระลึกชอบ คือสติปัฏฐานทั้งสี่ สัมมาสมาธิ ความตั้งจิตต์ชอบ คือทำจิตต์สงัดจากนิวรณ์ ฯ ธรรมแปดอย่างนี้เรียกว่ามรรค คือเป็นทางปฏิบัติเพื่อละตัณหา แลเป็นธรรมควรแสวง เพราะทำผู้แสวงให้ละตัณหา ตัณหาคือความทะยานอยากทั้งหลาย จะเกิดขึ้นก็เพราะอาศัยความเห็นผิดเป็นต้นเหตุ เมื่อมาเห็นชอบเป็นต้นแล้ว ตัณหาจะเกิดขึ้นอย่างไร เพราะเหตุนั้น มรรคแปดประการนี้ จึงชื่อว่าเป็นทางปฏิบัติเพื่อละตัณหา แลเป็นมัชฌิมาทางกลางไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้งสองคือกามสุขัลลิกานุโยค แลอัตตกิลมถานุโยค ฯ เมื่อมรรคทั้งแปดประการสมานเป็นสมังคีแล้ว ก็กระทำผู้ปฏิบัติให้บรรลุอริยผล เป็นอริยบุคคลไกลจากกิเลส ดังพระโกณฑัญญเถระได้สดับสามุกกังสิกาเทศนาอริยสัจจ์ เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา **สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งทั้งปวงนั้นมีอันดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ มรรคแปดประการเป็นอัน

สมานสมังคีแล้ว เพราะปัญญาที่เห็นว่า **ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** ดังนี้นั้น ไม่วิปริตจากความเป็นจริงไป ชื่อว่าเห็นชอบ ดำริเช่นนั้นก็ชื่อว่าดำริชอบ พูดเช่นนั้นก็ชื่อว่าพูดชอบ การงานของใจเช่นนั้น ก็ชื่อว่าการงานชอบ อนึ่งผู้ที่มีความเห็นชอบดำริชอบแล้ว แม้จะประกอบการงานด้วยกายก็ชอบ ความเป็นอยู่เช่นนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอยู่ชอบ ความเพียรในเรื่องนั้น ก็ชื่อว่าเพียรชอบ ความระลึกในเรื่องนั้น ก็ชื่อว่าระลึกชอบ ความตั้งจิตต์ในเรื่องนั้น ก็ชื่อว่าตั้งจิตต์ชอบ ฯ ดวงตาคือปัญญาจักษุที่เห็นธรรมตามเป็นจริงเช่นนี้ เป็นอันดำเนินในอริยมรรคทั้งแปดประการบริบูรณ์ ฯ อริยมรรคแปดนี้ ท่านย่นลงเป็นไตรสิกขา สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ลงในกองปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ลงในกองศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ลงในกองสมาธิ ฯ

อริยสัจจ์ทั้งสี่นี้ ทุกข์เป็นปริญญากิจ ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นปหานกิจ ควรละเสีย นิโรธเป็นสัจฉิกิริยากิจ ควรกระทำให้แจ้ง มรรคเป็นภาวนากิจ ควรกระทำให้เจริญ ฯ ในอริยสัจจ์หนึ่ง ๆ มีปริวัฏฏ์สาม คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ รวมสี่สัจจะเป็นอาการสิบสองแล ฯ

อริยสัจจ์ชื่อว่าเป็นของจริงนั้น คือทุกข์ก็ทุกข์จริง สมุทัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง นิโรธดับทุกข์ได้จริง มรรคเป็นข้อปฏิบัติให้ถึง

ความดับทุกข์ได้จริง ๆ จริงอริยสัจจ์นี้ มิใช่จริงของสามัญชน จริงของพระอริยบุคคล พระอริยบุคคลทุก ๆ ท่าน ย่อมรู้เห็นในอริยสัจจ์ ขจัดข้าศึกคือความไม่จริงได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงยกจาคะขึ้นแสดงต่อสัจจะเป็นอธิฏฐานธรรมที่ ๓ ฯ

จาคะนั้นมีประเภทเป็น ๒ คือสละพัศดุเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างหนึ่ง สละกิเลสอย่างหนึ่ง ฯ จาคะในที่นี้ประสงค์สละกิเลสคือความไม่จริง สิ่งใด ๆ เป็นของไม่จริง สิ่งนั้น ๆ ก็ชื่อว่าเป็นของเล่น เมื่อจะแสดงสิ่งที่ไม่จริงต่ออริยสัจจ์ได้แก่มิจฉัตตะ ๘ ประการ คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ ธรรมแปดประการนี้เป็นของไม่จริง เป็นข้าศึกแก่อริยสัจจ์ ฯ ผู้ปฏิบัติมายังของจริงให้เกิดขึ้น ละของที่ไม่จริงเสียได้แล้วในกาลใด แต่นั้นสันติความสงบระงับก็จะบังเกิดขึ้นโดยลำดับ เพราะฉะนั้นท่านจึงยกสันติขึ้นแสดงในที่สุด เป็นอธิฏฐานธรรมที่ ๔ ฯ

สันตินั้น ท่านประสงค์นิพพาน เพราะนิพพานเป็นธรรมอันสงบระงับจากกิเลสแลกองทุกข์ทั้งปวง **นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ** สุขยิ่งกว่าพระนิพพานไม่มี ฯ ธรรม ๔ ประการนี้ เนื่องอาศัยกันเป็นลำดับ ปัญญาเป็นไปเพื่อให้รู้สัจจะ เมื่อสัจจะปรากฏก็ละสิ่งที่ไม่จริงทั้งปวงเสียได้ แต่นั้นความสงบระงับก็จะบังเกิดขึ้น เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงสอนว่า **ปญฺญํ นปฺปมชฺเชยฺย** บุคคล

อย่าพึงประมาทปัญญา **สจฺจมนุรกฺเขยฺย** พึงตามรักษาสัจจะของจริงไว้ **จาคมนุพฺรูเหยฺย** พึงยังความสละให้เจริญโดยลำดับ **สนฺติเมว สุสิกฺเขยฺย** พึงสำเหนียกศึกษาความสงบระงับ มีเนื้อความดังแสดงมาด้วยประการ ฉะนี้แล ฯ

ชิตาชิตเทศนา

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ นาวชียตีติ ฯ

บัดนี้ จะได้เชิญชิตาชิตคาถา มาตั้งบรรยายความเป็นลำดับไป ดำเนินความว่า บรรดามนุษย์ทั้งหลายทั้งสิ้น ไม่เลือกว่าจะมีเพศ พรรณ ชาติ สกุล บุคคลชะนิดไหน เกิดมาแล้วล้วนต้องการความสุขด้วยกันทั้งสิ้น ผู้ที่ทนทุกข์ประกอบกิจการงานในเบื้องต้น ก็ด้วยหวังผลคือความสุขในเบื้องปลาย ผู้ที่เกียจคร้านไม่ประกอบกิจการงานในเบื้องต้น ก็เพราะหวังผลคือความสุขฉะเพาะหน้า ผู้ขยันก็ดี ผู้เกียจคร้านก็ดี คงต้องการสุขด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่ฝ่ายที่ต้องการสุขด้วยความขยันถูกต้อง ตามพุทธภาสิตว่า **วีริเยน ทุกฺขมจฺเจติ** บุคคลจะล่วงทุกข์เสียได้ด้วยความเพียร ฝ่ายที่ต้องการสุขด้วยความเกียจคร้านนั้น ไม่มีพุทธภาสิตรับสมอ้าง เป็นความต้องการผิด ฯ อันความสำคัญของผู้ต้องการสุข ย่อมมีประการต่าง ๆ กัน ใครเข้าใจว่าอย่างไรจะเป็นสุข ก็กระทำตามความเข้าใจของตน ๆ บางทีก็ได้ประสพสุข บางทีก็ไม่ได้ประสพสุข บางทีก็กลับเป็นทุกข์ตรงกันข้าม เมื่อจะแจกสุขโดยปริยายเป็น ๓ อย่าง คือ ทิฏฐธัมมิกสุข สุขในโลกนี้อย่าง ๑ สัมปรายิกสุข สุขในโลกหน้าอย่าง ๑ ปรมัตถสุข สุขอย่างยิ่งคือพระนิพพานอย่าง ๑ ในสุข ๓ ประเภทนี้ ท่านจัดเหตุคือปฏิปทาฝ่ายละประเภท ปฏิปทา

เครื่องเจริญสุขในโลกนี้ ได้แก่สัมปทาโลกนี้ ๔ ประการ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการหมั่นประกอบกิจธุระตามหน้าที่ของตน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความรักษาทรัพย์สมบัติที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่นนั้น ไม่ให้เป็นอันตราย สมชีวิตา จับจ่ายเลี้ยงชีวิตพอสมควรแก่กำลังทรัพย์ ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ไม่ให้ฟูมฟายนัก กัลยาณมิตตตา สมาคมคนที่ดีเป็นมิตต์ เป็นสหาย สัมปทา ๔ ประการนี้ เป็นปฏิปทาเครื่องเจริญสุขในโลกนี้ ๆ ปฏิปทา เครื่องเจริญสุขในโลกหน้านั้น ได้แก่สัมปทาโลกหน้า ๔ ประการ คือ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อกรรมเชื่อผล สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือ รักษามารยาทกายวาจาให้เรียบร้อย ตั้งต้ แต่การเว้นจากเวรห้า เป็นลำดับไป จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความบริจาค คือเฉลี่ยพัศดุนั้น ๆ ให้แก่บุคคลและสถานอันสมควร ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปรีชารู้จักเหตุผล ว่าอันนี้เป็นเหตุแห่งสุข อันนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์ สุขทุกข์เป็นผลมาแต่เหตุนั้น ๆ สัมปทา ๔ อย่างนี้ แต่ละอย่าง ๆ ล้วนเป็นปฏิปทาเครื่องเจริญสุขในโลกหน้า ปฏิปทาเครื่องเจริญสุขอย่างยิ่งนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงโดยอเนกนัย ตามอุปนิสสัยแห่งสัตว์ แต่เมื่อจะยกหยิบยอดปฏิปทาแห่งสุขอย่างยิ่งขึ้นแสดงแล้ว ได้แก่อัปปมาทธรรมโดยภาสิตดังนี้ว่า อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ความไม่ประมาทเป็นทางแห่ง

พระนิพพานอันเป็นธรรมไม่ตายดังนี้ เมื่อกล่าวให้กลมกับอริยมรรคแล้ว ได้แก่ความไม่ประมาทในอริยมรรค คือไม่ประมาทในอันละมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมีเป็นต้น จำแนกสุขเป็น ๓ ประเภท พร้อมด้วยเหตุคือปฏิปทาแห่งสุข มีเนื้อความดังเขปดังวิสัชนามาฉะนี้ ๆ เมื่อยกธรรมที่เป็นปฏิปทาครอบสุขทั้งปวงแล้ว ได้แก่ความสงบ โดยพุทธนิพนธ์ภาสิตดังนี้ว่า **นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ** สุขอื่นจากความสงบไม่มีดังนี้ แปลว่า บรรดาความสุขทั้งหลายทั้งปวงทั้งทางโลกทางธรรม รวมอยู่ในความสงบไม่ปลีกพ้นจากความสงบไป เช่นบ้านเมืองจะเป็นสุข ก็เพราะสงบจากสัตรูหมู่ปรปักษ์ภายในภายนอก ร่างกายจะเป็นสุข ก็เพราะสงบจากโรคภัยไข้เจ็บ ใจจะเป็นสุขก็เพราะสงบจากข้าศึกคือกิเลส เพราะเหตุฉะนี้ ความสุขจึงรวมอยู่ที่ความสงบ ผู้หวังสุขก็ต้องรบเอาความสงบ ๆ หมู่หมวดแห่งชนฝ่ายหนึ่ง ซึ่งมุ่งร้ายหมายอิสสรภาพต่อชนอีกฝ่ายหนึ่ง จัดเป็นข้าศึกของบ้านเมือง เพราะเกิดขึ้นแล้วกระทำให้ประชาชนคนมาก ซึ่งนับว่าบ้านเมืองเดือดร้อน หวังสงบก็ต้องรบ เมื่อยังสัตรูให้ปราชัยได้ชัยชำนะแล้ว บ้านเมืองก็เป็นสุข โรคภัยไข้เจ็บโดยประการต่าง ๆ จัดเป็นข้าศึกของร่างกาย เพราะทำร่างกายให้เดือดร้อนระส่ำระส่าย ข้าศึกของร่างกายก็ต้องรบด้วยการบริหารพยาบาลรักษา และตระเตรียมยาเครื่องบำบัดโรคไว้ให้พร้อมสรรพ เมื่อโรคปราชัยหายเจ็บไข้ ร่างกายก็

เป็นสุขสำราญ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงจัดโดยสังเขปเป็น ๓ กอง คือ โลภะ โทสะ โมหะ กิเลส ๓ กองนี้เป็นข้าศึกของใจ ต้องรบด้วยธรรมปฏิบัติ เมื่อ โลภะ โทสะ โมหะ สงบระงับ ความสุขใจก็บังเกิดมีตามภูมิ ความสงบมาจากการรบจนได้ชัยชำนะ ฉะนี้ ฯ

การชำนะนั้น ถ้ากลับปราชัยก็ไม่ชื่อว่าชำนะดี ถ้าไม่กลับปราชัยจึงชื่อว่าชำนะดี ข้อนี้สมด้วยคาถาของกุททาลกบัณฑิต ว่า

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ นาวชียติ ฯ

ความว่า การชำนะที่กลับแพ้ได้ เป็นการชำนะไม่ดี การชำนะที่ไม่กลับแพ้แลเป็นการชำนะที่ดีดังนี้ ฯ มีอธิบายว่า การชำนะมี ๒ อย่าง คือ ชำนะภายนอกได้แก่ชำนะผู้อื่นอย่างหนึ่ง ชำนะภายในได้แก่ชำนะตนเองอย่างหนึ่ง ชำนะภายนอกนั้น มีตัวอย่างจะพึงยกขึ้นมากมายหลายทาง เช่นชำนะในทางพูดจาโต้ตอบ ชำนะในการเล่นการพะนันต่าง ๆ ชำนะในทางรบข้าศึกสัตรู ฯ ผู้ใดเป็นผู้มีปฏิภาณ ฉลาดในโวหารสำนวน ถึงจะพูดผิดก็อาจหาเครื่องประกอบให้ลงคลองของตนได้ เมื่อมีชัยชำนะก็ทะนงตน หมิ่นประมาทผู้อื่น ยกย่องตนเองไปกว่าจะพบคู่ปรับ คงประสพปราชัยเข้าสักคราวหนึ่ง ส่วนชำนะในเรื่องการเล่นพะนันต่าง ๆ ก็เป็นหนทางดุจเดียวกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่าเป็นอบายมุขทาง

แห่งความฉิบหาย ผู้ชำนะก็ยั่วใจให้ยินดีแรงกล้าขึ้น ผู้แพ้ก็โทมนัสคิดอาฆาตพยาบาทหวังความชำนะคืน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ชยํ เวรํ ปสวติ ผู้ชำนะย่อมประสพเวร ทุกฺขํ เสติ ปราชิโต ผู้แพ้ย่อมนอนเป็นทุกข์ดังนี้ ฯ ส่วนการชำนะสงครามก็ไม่เป็นทางเสร็จธุระ ซ้ำต้องตระเตรียมระวังตัวหนักขึ้นอีก เมื่อตกอยู่ในความประมาท ก็เป็นโอกาสแห่งปัจจามิตต์ที่จะชิงชัยชำนะคืน ตามเรื่องราวพงศาวดารในอดีตกาล ความเป็นผู้มีอำนาจใหญ่ไม่คงอยู่ในประเทศแห่งเดียว ย่อมยักย้ายผันแปรไปต่าง ๆ ประเทศ ก็เพราะการชำนะ กลับปราชัย สิ่งใด ๆ เมื่อชำนะแล้วกลับปราชัย ก็ไม่ชื่อว่าชำนะดี บัณฑิตยกย่องสรรเสริญการชำนะภายใน โดยนิพนธ์พุทธภาสิตว่า

โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ ส เว สงฺคามชุตฺตโม ฯ

ผู้ใดพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงคราม ตั้งล้านคน ส่วนผู้ชำนะตนคนเดียว ชื่อว่าเป็นผู้สูงสุดกว่าผู้ชำนะในสงครามนั้น ฯ อีกภาสิตหนึ่งว่า อตฺตาหเว ชิตํ เสยฺโย ยาจายํ อิตรา ปชา ตนและอันใครชำนะแล้วประเสริฐ ส่วนหมู่สัตว์ที่เขาชำนะแล้ว ไม่ประเสริฐเท่า ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า กายจิตต์ที่ควบคุมกันอยู่นี้ มีสมมติเรียกว่าตน ดังเครื่องทัพพสัมภาระที่ควบคุมกันเข้าแล้ว สมมติเรียกว่าเรือ และ

เรือน ฉะนั้น **อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ** ย่อมเศร้าหมองด้วยตน **อตฺตนาว ปริสุชฺฌติ** ย่อมบริสุทธิ์ด้วยตน ตนเป็นกลางอาจเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างชั่ว เมื่อตนทำชั่ว ก็ไม่เป็นที่พึ่งของตน เมื่อตนทำดี ก็เป็นที่พึ่งของตน **อตฺตาว อตฺตโน คติ** ตนเทียวเป็นคติของตน เพราะเหตุนี้ ผู้หวังความดีแก่ตน **อตฺตนา โจทยตฺตานํ** จงเตือนตนด้วยตนเอง **ปฏิมํ เสตมตฺตนา** จงพิจารณาตนด้วยตนเอง แม้สัตว์ทั้งหลายมีกุญชรอัสดรเป็นต้น เขายังฝึกหัดให้เรียบร้อยแล้วนำมาใช้ตามปรารถนา **อตฺตทนฺโต ตโต วรํ** คนที่ฝึกตนดีแล้ว ดียิ่งกว่าสัตว์พาหนะวิเศษเหล่านั้นเสียอีก ตนเป็นประธานของการทำความดีความชั่ว จะทำความดีความชั่วก็เพราะอาศัยจิตต์ จิตต์เป็นหัวหน้าเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยจิตต์ จิตต์เป็นดังต้นหนผู้นำทาง **มิจฺฉาปณิหิตํ จิตฺตํ ปาปิโย นํ ตโต กเร** จิตต์ที่ตั้งไว้แล้วผิด กระทำเขาให้เลวทรามยิ่งกว่าโจรหรือคู่เวรที่กระทำกัน **สมฺมาปณิหิตํ จิตฺตํ เสยฺยโส นํ ตโต กเร** ส่วนจิตต์ที่ตั้งไว้แล้วชอบ กระทำเขาให้ประเสริฐกว่ามารดาบิดา หรือคณาญาติที่จะทำให้ ฯ เนื้อความที่ได้อธิบายมานี้เพื่อจะรุกต้อนตนให้อยู่ที่จิตต์ สมด้วยนัยภาสิตอันหนึ่งว่า **อตฺตา นาม จิตฺตํ** จิตต์ชื่อว่าตนดังนี้ ฯ ข้อซึ่งว่าชำนะภายในนั้น ได้แก่ชำนะตนเอง โดยใจความก็คือชำนะจิตต์ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงก็มิได้เกิดจากอื่น เกิดจากจิตต์ แล้วกลับประทุษร้ายจิตต์ ดัง

สนิมเกิดจากเหล็ก แล้วกลับประทุษร้ายเหล็กฉะนั้น จิตต์ที่ถูกกิเลสบังคับแล้ว ก็บังคับกายวาจาให้หมุนไปตามกิเลส แต่นั้นก็บังคับผู้อื่นเป็นชั้น ๆ เป็นลำดับไป แต่ล้วนเป็นเครื่องร้อนทั้งสิ้น เมื่อมาบำหราบจิตต์ไม่ให้ลุอำนาจต่อกิเลส ก็เป็นทางสงบไปตามกัน ฯ

เนว เทโว น คนฺธพฺโพ น มาโร สห พฺรหฺมุนา
ชิตํ อปชิตํ กยิรา ตถารูปสฺส ชนฺตุโน ฯ

การชำนะเช่นนี้ ถึงเทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม จะให้กลับปราชัยไม่ได้ เป็นการชำนะดีประเสริฐ ฯ

จตุรารักขเทศนา

พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
อิจฺจิมา จตุรารกฺขา กาตพฺพา จ วิปสฺสนาติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงจตุรารักข์พอเป็นทางปฏิบัติ ของพุทธศาสนิกชนเป็นลำดับไป

ธรรมอันมีนามโวหารเรียกว่า จตุรารักข์ แปลว่าธรรมควรรักษา หมายความว่า ควรเจริญให้เกิดมีขึ้น เมื่อมาเจริญให้เกิดมีขึ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้ก็กลับรักษาผู้เจริญ ไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว คือ พุทธานุสสติ ได้แก่การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า เมตตา ได้แก่แผ่ไมตรีจิตต์ไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง อสุภ ได้แก่การพิจารณาศพ มรณสติ ได้แก่การระลึกถึงความตาย รวมเป็น ๔ ประการ ฯ

ข้อต้นมีอธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงสมบูรณ์ด้วยสมบัติโดยประการทั้งปวง ไม่มีขาดแคลน น่าจะอภิรมย์ชมชื่น ใครสมบูรณ์ด้วยสมบัติเช่นนั้น คงกอดสมบัติตาย พระองค์ทรงละสมบัตินั้น ๆ ออกบรรพชา ทรงอุตสาหะพากเพียรทดลองโดยประการต่าง ๆ จนริมตาย เนิ่นนานนักตั้ง ๖ ปี ยากนักที่ใครจะอุตสาหะทำได้เช่นนั้น พระองค์แปลกเป็นอัจฉริยบุคคลจริง ๆ เมื่อกำลังทรงกระทำความเพียรประสพความยากเย็นประการใด ก็มิได้ท้อถอยหลัง เดินหน้าโดยส่วนเดียว ยอมสละเลือดเนื้อปล่อยให้เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก มุ่งแต่ความรู้จริงเห็นจริงเป็นเบื้องหน้า ก็สำเร็จประณิธานความ

ปรารถนา นั้นโดย ประสงค์เรียก ว่าได้ ตรัส รู้ พระสัมมาสัมโพธิญาณ ตอนนี้จักเป็นอัตตหิตคุณ ฯ ครั้นได้ตรัสรู้สำเร็จกิจโดยพระมโนรถแล้ว น่าจะนั่งนอนให้สบายไม่ต้องลำบากยากกายเที่ยวเทศนาสั่งสอนสัตว์ กลับทรงพระมหากรุณย์เที่ยวเทศนาสั่งสอนสัตว์ มิได้เห็นแก่ความยากเย็น มุ่งประโยชน์แก่สัตว์เป็นที่ตั้ง ทรงแสดงธรรมทั้งอย่างต่ำ อย่างกลาง อย่างสูง ตามนิสสัยของสัตว์พอปฏิบัติได้ในอย่างนั้น ๆ อย่างต่ำ คือ ศีล อย่างกลาง คือ สมาธิ อย่าสูง คือปัญญา ฯ

เราเกิดมาภายหลัง ไม่ได้ประสพพบพระองค์ ได้ประสพพบแต่พระธรรมที่พระองค์ทรงไว้ ก็ชื่อว่าเป็นอันได้รับประโยชน์จากพระองค์เหมือนกัน หรือตนเองมิได้รับประโยชน์ บุพพบุรุษของเราคงได้รับบ้าง ที่นับถือของบุพพบุรุษของเรา ควรเราอนุบุรุษจะเคารพนับถือ ชื่อว่าเป็นอันได้กตัญญูกตเวทีตลอดไป ฯ แท้จริงพวกพุทธบริษัททั้งหลาย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ นับว่าเป็นผู้ได้รับประโยชน์จากพระองค์แล้ว บรรพชิตผู้ได้รับอภัยบางอย่างจากทางบ้านเมือง ก็เพราะใคร ฯ ทายกทายิกาทั้งหลายผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าบริจาคจตุปัจจัย คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะคิลานเภสัช นี่ก็เพราะใคร ควรเข้าใจว่าพระพุทธเจ้าประทานเป็นถูก เพราะความดีของพระองค์ เขาเห็นบรรพชิตเป็นโอรสของพระพุทธเจ้า จึงได้บริจาคแก่โอรส เป็นอันกระเทือนถึงพระบิดา พระ

พุทธเจ้าก็ได้ตรัสแก่พระเจ้าน้านางเธอ พระนางโคตมี ผู้บรรจงจัดผ้าคู่ไปถวายแด่พระองค์ พระองค์ไม่ทรงรับ รับสั่งให้ถวายแก่สงฆ์ผู้เป็นโอรส และรับสั่งว่า เมื่อถวายแก่สงฆ์แล้ว ชื่อว่าเป็นอันถวายแด่พระองค์ด้วยดังนี้ ๆ ฝ่ายคฤหัสถ์พุทธศาสนิกชนได้ทราบว่าสิ่งนี้บุญ สิ่งนี้บาป สิ่งนี้มีคุณ สิ่งนี้มีโทษ สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ แล้วดำเนินในสัมมาปฏิบัติ เว้นจากมิจฉาปฏิบัติ ได้รับความชุ่มชื่นใจ พ้นจากโทษภัยไม่เดือดร้อน และยังนำคำสั่งสอนอันนั้นมาสอนบุตร์หลานเหลนอีก นี่เพราะใคร ๆ อนึ่งพระพุทธเจ้าทรงหักร้างถางพง เหน็ดเหนื่อยยากเย็นมากริมวายพระชนม์ อุตสาหะสร้างนาไว้ให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้เลี้ยงชีพในอนาคตกาล กล่าวคือปลูกพระสงฆ์อันเป็นนาบุญของโลก ถ้าไม่มีพระพุทธเจ้าพระสงฆ์ก็มีไม่ได้ การหว่านพืชก็เพราะหวังผล ไม่ใช่หว่านเล่น ต้องมองดูเนื้อนา การบริจาคแก่คนยากจนอนาถายาจกวรรณิพกทั้งปวงเป็นอันให้โดยอนุเคราะห์ เพราะผู้รับเป็นคนเลวไม่มีศีลมีธรรม อันเป็นบุ่ยที่จะให้นาดี แต่ก็เป็นบุญบ้างไม่เต็มที่ เพราะจิตต์ของผู้ให้ประกอบด้วยเมตตากรุณย์ ส่วนผู้รับมีศีลมีธรรม นับว่าเป็นเนื้อนาอันดี เพราะเหตุฉะนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า **ติณโทสานิ เขตฺตานิ** เป็นต้น ความว่า นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นโทษ คือ เป็นเครื่องประทุษร้ายข้าวกล้าในนา ไม่ให้งอกงามเจริญไพบูลย์ฉันใด สัตว์ทั้งหลายมี ราคะ โทสะ โมหะ เป็นโทษฉัน

นั้น เพราะเหตุนั้น ทานอันบุคคลบริจาคแล้วในท่านที่ไม่มี ราคะ โทสะ โมหะ จึงเป็นของมีผลใหญ่ มีอานิสงส์มากดังนี้ ฯ **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** พระสงฆ์เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า เพราะพระสงฆ์เป็น **สุปฏิปนฺโน** ปฏิบัติดี **อุชุปฏิปนฺโน** ปฏิบัติตรงไม่คด **ญายปฏิปนฺโน** ปฏิบัติถูกไม่ผิด **สามีจิปฏิปนฺโน** ปฏิบัติชอบ นี้สำหรับอริยสงฆ์ แม้แต่องค์เดียวก็เป็นสงฆ์ ฯ สมมติสงฆ์ ต้องรวมตั้งแต่สี่ขึ้นไปเป็นอันรวมศีลรวมธรรมให้แรงด้วยช่วยทำเนื้อนาให้ดี ต่ำกว่าสี่รูปลงมาไม่เรียกว่าสงฆ์ บริจาคแก่ผู้มีศีลมีธรรมอันงาม ดีกว่าคนไม่มีศีลและธรรม เป็นธรรมดาพระปุถุชนก็ต้องมีดีบ้าง ชั่วบ้าง บิดาที่มีลูกมาก ยากนักที่จะปลูกลูกให้ดีได้ทุกคน ก็ต้องมีตกเรี่ยเสียหายบ้าง พระพุทธเจ้ามีโอรสมากมาย ก็ยากนักที่จะให้โอรสดีได้ทุกคน จะหาว่าพระองค์ทรงบกพร่องทางอนุสาสนีไม่ได้ มีครบทุกประการทั้งธรรมวินัย ส่วนโอรสที่ไม่ดี ก็เห็นเป็นจุกจิกจู้จี้เหลือที่จะดำเนินตาม อย่างสุภัททปริพาชก ฯ ส่วนผู้ปฏิบัติดี ย่อมชื่นชมโสมนัสต่อพระพุทธโอวาทที่ทรงพระมหากรุณาแนะนำสั่งสอน เห็นพระคุณที่ทรงพระกรุณาแก่โอรส ไม่ได้มุ่งหวังความลำบากยากเย็นแก่โอรสเลย บิดาที่กรุณาในบุตรของตนเห็นสิ่งใดที่จะเป็นประโยชน์ ก็ขวนขวายสะสมไว้เพื่อบุตรของตน บุตรผู้เป็นทายาทรับทรัพย์มรดกของบิดา ควรหรือจะขุ่นเคืองต่อท่านผู้หวังดีต่อ ฯ พระพุทธเจ้าได้ทรงรวบรวมพระ

ธรรมวินัยอันเป็นอริยทรัพย์ โอรสผู้ได้รับ ควรจะชื่นชมโสมนัส เห็นพระมหาการุณย์ในพระองค์ ไม่ควรเห็นเป็นเครื่องจุกจิกจู้จี้ ควรเห็นเป็นอันทรงหวังดีต่อโอรสฉะนั้น ข้อความที่วิสัชนามานี้ เพื่อให้เห็นว่าพระสงฆ์เป็นนาบุญของโลก ฯ ถ้าบุพพบุรุษของเรา แสวงหาที่นาไว้ให้ เพื่อให้เราได้อาศัยเลี้ยงชีพในอนาคตกาล เรา จะไม่เห็นบุญคุณของท่านบ้างหรือ พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นปลูกพระสงฆ์ เป็นเนื้อนาบุญ ให้เราได้หว่านพืชบำเพ็ญบุญ คนเช่นนี้ ไม่น่ารัก ไม่น่าเคารพ ไม่น่านับถือ จะไปรักเคารพนับถือใคร เราได้ท่าน เช่นนี้เป็นพระศาสดาน่าชื่นใจ ไม่ต้องอับอายขายหน้าใคร เพราะ พระองค์เป็นกษัตริย์ชาติวุฒฒะไม่มีใครจะค้อนติงโดยพระชาติ เหมือน ศาสดาอื่น ๆ ซึ่งเป็นคนชั้นต่ำ เหล่านี้เป็นพระคุณที่แลเห็นได้โดยไม่ ยากนัก ยังพระคุณที่เป็นไปในใจเป็นภายในและเป็นปัจจัตตัง สำหรับ ธรรมจารีบุคคลอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งธรรมจารีบุคคลรู้สึกอยู่ในใจ แล้ว อันนี้เป็นอธิบายในพุทธานุสสติ ฯ พระพุทธเจ้าพระองค์ประกอบ ด้วยเมตตาการุณย์ในหมู่สัตว์ แม้บุคคลผู้ทำผิดคิดร้าย เช่นพระ เทวทัต ก็ไม่ทรงร้ายตอบ มีพระเมตตาการุณย์คงที่ ฯ บุคคลมา เจริญพุทธานุสสติ เห็นพระคุณของพระพุทธเจ้าแล้ว ควรมีเมตตา จิตต์ตามเสด็จพระศาสดา ฯ

เมตตานั้น ได้แก่ความรัก แต่มิใช่รักด้วยอำนาจความกำหนัด ประสงค์รักด้วยความเคารพนับถือ อย่างบุตรธิดารักมารดาบิดา

และรักด้วยความเอ็นดูสงสาร อย่างมารดาบิดารักบุตรธิดาของตน ฯ คนที่เกิดมาย่อมรักตนด้วยกันทั้งหมด แม้ผู้ที่มีตนปฏิกูลด้วยโรคอันน่าเกลียด เขาก็ยังรักตนของเขา คอยเกียจกันภยันตรายต่าง ๆ ไม่ให้มาพ้องพาน บำรุงบริหารรักษาตนเต็มความสามารถ ผู้เกียจคร้านไม่แตะต้องการงาน ก็เพราะเขารักตนของเขา กลัวจะบอบช้ำเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า ผู้ที่ขยันหมั่นร้อนทนเย็นมุ่งประกอบกิจธุระให้สำเร็จไป ก็หวังใจว่าตนจะได้รับผลความสุขความสำราญในวันหน้า รวมความว่าเกิดมาแล้วรักตนด้วยกันทั้งสิ้น ฯ ในทางพระพุทธศาสนาแสดงประเภทของคนที่รักตนต่างกันดังนี้ คนใดประพฤติสุจริตด้วยกาย วาจา ใจ คนนั้นชื่อว่ารักตน เพราะผลแห่งสุจริตเป็นไปเพื่อความสุขความสำราญ ฯ คนใดประพฤติทุจจริตด้วยกาย วาจา ใจ คนนั้นไม่ชื่อว่ารักตน เพราะผลแห่งทุจจริตเป็นไปเพื่อความทุกข์ยากลำบาก ฯ คนรักตนดีกว่าคนไม่รักตน คนรักแต่ตนยังแคบนัก เพราะจะอยู่โดยลำพังตนไม่มีพวกพ้องไม่ได้ ต้องรักพวกพ้องด้วย จะได้เป็นที่พึ่งพาอาศัยกันและกัน คนรักตนและพวกพ้องของตนเท่านั้น ก็ยังแคบนัก ต้องรักเพื่อนบ้านด้วย จะได้ช่วยกันเป็นหูเป็นตา มีกิจธุระมาก็จะได้อาศัยกันและกัน ฯ คนรักตนตลอดถึงเพื่อนบ้านเท่านั้น ก็ยังแคบนัก ควรรักให้ตลอดถึงคนร่วมชาติด้วยเรียกว่ารักชาติเพราะสุขทุกข์ เช่นสงครามต่างประเทศ เนื่องด้วยชาติได้เสียย่อมเนื่องถึงกัน ฯ ผู้รักตนตลอดถึงชาติเดียวกันเท่า

นั้น สู้ผู้ที่รักตลอดไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงไม่ได้ เพราะผู้ที่เลือกรัก ยังมีความหวาดหวั่นต่อผู้ที่ตนไม่รัก เมื่อมารักตลอดไปก็ไม่แลเห็นสัตรูที่จะมีมา หมดหวาดหมดสดุ้งต่อภยันตรายโดยประการทั้งปวง จะตื่นอยู่ก็เป็นสุข หลับอยู่ก็เป็นสุข ฯ ในพระพุทธศาสนาประสงค์เมตตา ความรักอันนี้เรียกว่าอัปปมัญญา แปลว่าเมตตาเป็นไปในสัตว์ไม่มีประมาณ ฯ ผู้ที่รู้ความประสงค์เมตตาในพระพุทธศาสนา จึ่งได้พากันรักเคารพนับถือในพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า อันนี้เป็นอธิบายในเมตตา ฯ ผู้มาเจริญเมตตาหมดความเกลียดชังในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงแล้ว แต่มากไปด้วยความรักอันประกอบไปด้วยความยินดี เมื่อเป็นเช่นนี้ ควรเจริญอสุภกัมมัฏฐานด้วย ฯ

อสุภนั้น คือการพิจารณาศพของคนตาย คนทั้งหลายเมื่อยังไม่ตายไม่เหมือนกัน บางคนสะสวยงดงาม บางคนขี้ริ้วขี้เหร่ บางคนมั่งคั่งสมบูรณ์ บางคนยากจนอนาถา บางคนเป็นผู้ดี บางคนเป็นไพร่ บางคนมีฤทธิเดชอำนาจมาก บางคนไร้ฤทธิเดชอำนาจเป็นต้น ครั้นตายแล้ว ก็เหม็นเหมือนกันหมด เป็นปฏิกูลน่าเกลียด ไม่มีใครอยากได้ แม้จะจับต้องก็รังเกียจ **อยมฺปิโข กาโย** แม้กายเรานี้หรือกายของคนอื่น ก็เป็นเช่นนี้แล ไม่น่าหลงรักเลย นี่เป็นอศุภข้างนอก แล้วนำมาเทียบข้างใน ความจริงร่างกายนี้ เป็นอศุภแต่ยังมีชีวิตอยู่ ภายในเต็มไปด้วยศพต่าง ๆ คือ ศพหมู ศพเป็ด

ศพไก่ ศพปลา ศพเนื้อ ศพหอย ศพปู เป็นอาทิ มากมายหลายเพศหลายพันธุ์ อย่างเดียวกันกับป่าช้าฉะนั้น ฯ อนึ่งร่างกายนี้ ถ้าจะไม่มีหนังหุ้มห่อแล้วจะแลเห็นปฏิกูลตลอด หนังที่ปกปิดเหมือนฉากในโรงละคร งามแต่นอกข้างในไม่น่าดู ฯ อันปฏิกูลของร่างกายนี้ แม้จะมีหนังหุ้มห่อปกปิดกำบังไว้ ก็ยังล้นไหลออกมาให้เห็นได้ ถ้าพิจารณาทั้งตัวไม่เห็นปฏิกูล พึงแยกออกพิจารณาเป็นอย่าง ๆ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ เมื่อพรากออกจากกันแล้ว ตัวเองก็เกลียดหน่าย เช่นผมเป็นของตนเอง โกนหรือตัดออกจากศีรษะ ตนเองก็เกลียด ถ้าตกลงในของที่จะพึงบริโภค เป็นต้นว่าน้ำหรือแกง ก็พลอยเกลียดน้ำและแกงอันนั้นด้วย อนึ่ง ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง นี้ ถ้าไม่ส่ะสางอาบน้ำชำระ กลิ่นแห่งปฏิกูลก็แรงกล้า ของที่เป็นปฏิกูล ก็ชื่อว่าเป็นของไม่งามเป็นอศุภ ฯ การพิจารณาร่างกายเป็นอศุภ แล้วเบื่อหน่ายเกลียดชังร่างกายจนอยากตาย หรือทำลายตัวให้ตาย ข้อนี้ผิด ไม่เป็นธัมมานุธัมมปฏิบัติ ความประสงค์ของกัมมัฏฐานนี้ เพื่อจะตัดความกำหนัดยินดีไม่ต้องเดือดร้อนด้วยไฟคือราคะ ควรทำความรู้สึกว่าร่างกายนี้เป็นอศุภด้วย ต้องอาศัยร่างกายอันเป็นอศุภด้วย เปรียบดังผู้เดินทางมีแม่น้ำใหญ่ขวางหน้า ไม่มีอะไรจะนำพาให้ข้ามฟากได้ เห็นแต่อศุภลอยอยู่ จึงอาศัยเกาะอศุภนั้นข้ามฟากไป ฯ ความหลงรักในกายตนและคนอื่น ก็เพราะเห็นวิปริตว่าสวยงาม

ถ้าเห็นเป็นอศุภแล้ว ก็จะตัดความหลงรักให้หมดหรือน้อยไป เป็นสุขกายสบายใจ ไม่ต้องเดือดร้อนด้วยไฟคือราคะเผาผลาญ อันนี้เป็นอธิบายในอศุภ ฯ ผู้เจริญเมตตาแก้โกรธ เจริญอศุภแก้รักแล้ว ควรเจริญมรณสติแก้หลง ว่าเรายังหนุ่มยังสาว ยังเหินห่างต่อความตายเสียด้วย จะได้ช่วยกันรบราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นหัวหน้าแห่งกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ฯ

มรณสติ แปลว่า ระลึกถึงความตาย โดยอธิบายว่า การที่ชีวิตอินทรีย์ขาดดับไป ทอดทิ้งทรากกเพวระไว้เรียกว่าความตาย หมายความว่าหมดลมหายใจเข้าออก ความตายนั้น ยกทารกที่ไม่รู้จักเดียงสาแล้ว นอกนั้นรู้จักด้วยกันทุกคน จะระลึกถึงหรือไม่ระลึกถึง ก็ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น แต่ผู้ที่ระลึกถึง ดีกว่าผู้ไม่ระลึกถึงเลย ผู้ระลึกถึงกระทำให้ไม่ประมาทมัวเมาต่อชีวิต รีบประกอบกิจที่ควรกระทำ ซึ่งจะไม่ต้องเสียใจในภายหลัง ทำให้เป็นคนกล้าหาญในสิ่งที่ควรกล้าหาญ ทั้งจะได้ตระเตรียมตนได้โดยเรียบร้อย ไม่ขลุกขลัก ส่วนผู้ที่ไม่ระลึกถึง ตรงกันข้าม เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า **มรณสติ ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา อมโตคธา อมตปริโยสานา** ภิกษุทั้งหลาย มรณสติ บุคคลมาเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตธรรม มีอมตธรรมเป็นที่สุดดังนี้ ฯ วิธีเจริญมรณสตินั้น จับข้างนอกก่อน

แล้วนำเข้ามาข้างในอย่างหนึ่ง จับข้างในโดยตรงทีเดียวอย่างหนึ่ง ข้อต้นนั้น คือระลึกถึงความตายของคนอื่น ๆ ซึ่งเราได้เคยเห็น เคยรู้จัก ทั้งเด็กและปานกลางและผู้ใหญ่ มากมายเหลือที่จะกำหนด **สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ** คนทั้งหมดย่อมไปสู่อำนาจแห่งความตาย ไม่มีใครหลงเหลืออยู่ได้เลย แม้คนอื่นที่ยังไม่ตาย ก็ต้องไปสู่อำนาจแห่งมัจจุเป็นแน่แท้ ไม่มีใครรับประกันว่าจะไม่ตาย และไม่มีกำหนดหมายว่าจะตายเมื่อไร เห็นกันคุยกันนึกว่าจะยังไม่ตาย กลับไปตายเสียก็มี ความตายนี้ไม่มีกำหนดหมายจริง ๆ คนที่ล่วงลับไปเป็นพยานของเราอยู่เช่นนี้ เราจะอยู่ค้ำฟ้า ไม่ตายอย่างไรได้ **อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ** เราต้องตายเป็นแท้ ไม่ต้องสงสัย ถ้ารำพึงในใจเช่นนี้ไม่พอ ก็ควรไปหาพยานที่ป่าช้า รำพึงถึงความตายของผู้นั้น ๆ แล้วมารำพึงถึงตนว่า **อยมฺปิ โข กาโย** แม้กายเรานี้แล **เอวํ ธมฺโม** มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา **เอวํ ภาวี** เป็นอย่างนั้น **เอวํ อนตีโต** ไม่ล่วงพ้นอย่างนี้ไปได้ เมื่อมีสติกำหนดเห็นความตายอันจะมีแก่ตนโดยประจักษ์ชัด เกิดธรรมสังเวชขึ้นในขณะใด ในขณะนั้น เรียกว่ามรณสติ องค์ของมรณสติมี ๓ คือ สติ ระลึกถึงความตาย ๑ ญาณะ รู้สึกชัดเจนว่าเราจักต้องตายเป็นแท้อย่าง ๑ สังเวช ความสลดใจในเรื่องตายอย่างนั้นอย่าง ๑ ถ้าไม่พร้อมองค์ ๓ ยังไม่เป็นมรณสติ มรณสติเช่นนี้ เกิดจากจับข้างนอกแล้วกำหนดข้างใน กำหนดข้างในทีเดียวนั้น คือนึกถึงความตายของตนฝ่าย

เดียว ไม่แลเหลียวถึงความตายของคนอื่น ๆ ว่า **มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโต** เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ความจริงตั้งแต่เกิดมา นามรูปก็เปลี่ยนแปลงโดยลำดับ รูปตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดาหมดไปแล้ว รูปบัดนี้ เกิดขึ้นใหม่มีสันตติต่อเนื่องกันมาจนไม่รู้สึก นามเล่าก็ผิดจากภาวะเดิม ๆ ของเก่าหมดไป ของใหม่เข้ามาต่อทั้งนั้น ชื่อว่าตายโดยลำดับมาแล้ว ขณะใดไม่หายใจเข้าออก ขณะนั้นเรียกว่าตายหมด เราตายโดยลำดับมาแล้ว ยังจะตายโดยไม่หายใจอีก ความตายนี้ไม่มีใครจะช่วยแก้ไขได้ แล้วแต่ช้าหรือเร็วเท่านั้น เหมือนภูเขาสูงกลิ้งหมุนทับสัตว์มารอบทิศ สัตว์ใดอยู่ใกล้ก็ตายก่อน สัตว์ใดอยู่ไกลก็ตายทีหลัง ถ้าตายดี ก็ไปในที่ดี ถ้าตายชั่ว ก็ไปในที่ชั่ว เราทำดีก็ตายดี เราทำชั่ว ก็ตายชั่ว ผู้ทำดี ถึงไม่อยากเอาดีเป็นอารมณ์ ดีนั้นก็ไปเป็นอารมณ์เอง ผู้ทำชั่ว ถึงไม่อยากเอาชั่วเป็นอารมณ์ ชั่วนั้นก็ไปเป็นอารมณ์เอง เวลาจะตาย ถ้าเลือกอารมณ์ตามชอบใจได้ ใครเลยจะไปทุคคติ ต่างคนคงเลือกอารมณ์ที่ดีทั้งนั้น บาปทำให้ไปทุคคติ บุญทำให้ไปสุคติ คนทำบาปย่อมเดือดร้อนทั้งวันนี้ พรุ่งนี้ เดือนนี้ เดือนหน้า ปีนี้ ปีหน้า ชาตินี้ ชาติหน้า คนทำบุญย่อมเป็นสุขสบายทั้งวันนี้ พรุ่งนี้ เดือนนี้ เดือนหน้า ปีนี้ ปีหน้า ชาตินี้ ชาติหน้า ข้อนี้มีพระพุทธภาสิตคาถาเป็นพยานว่า **อิธ ตปฺปติ เปจฺจ ตปฺปติ** เป็นต้น ความว่าบุคคล ผู้มีบาปอันได้กระทำไว้

แล้ว ย่อมเดือดร้อนไม่ผาสุกทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า ในโลกนี้ด้วยคิดว่า เราได้ทำบาปไว้ ละโลกนี้ไปสู่โลกหน้า ยังเดือดร้อนยิ่งไปกว่านี้ **อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ** ผู้มีบุญอันได้กระทำไว้แล้ว ย่อมบันเทิงทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้าในโลกนี้ด้วยคิดว่า เราได้ทำบุญไว้ ละโลกนี้ไปสู่โลกหน้า ยังจะบันเทิงยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ถือเอาใจความ บาปแปลว่าร้อนใจ บุญแปลว่าเย็นใจ ทำอะไรทั้งหมด ถ้าเป็นเครื่องร้อนแก่ตัวก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี อันนั้นเป็นบาป ทำสิ่งไรไม่เป็นเครื่องร้อนแก่ตัวและผู้อื่นมีแต่ความเย็นใจ อันนั้นเป็นบุญ ๆ บุคคลจำจะต้องละสิ่งทั้งปวงตายไปด้วยกันหมด ตายแล้วแม้อัตตภาพร่างกายก็เอาไปไม่ได้ แต่ส่วนบุญบาปที่ตนได้กระทำไว้ย่อมติดตามไปด้วย เหมือนล้อตามรอยเท้าโค และเหมือนเงาตามตนฉะนั้น ๆ ปุจฉาว่า บาปบุญที่บุคคลได้ทำสั่งสมไว้แล้ว เก็บไว้ที่ไหน วิสัชนาว่า เก็บไว้ที่ใจ บาปบุญนั้นจะมากมายเท่าใด ก็เก็บไว้ที่ใจ ไม่ตกเรี่ยเสียหาย ข้อนี้พึงทราบโดยอุปมา เหมือนเมล็ดมะม่วงเก็บลำต้น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ผล ไว้ในเมล็ดมะม่วงนั้นครบครัน เมื่ออยากจะทราบความจะจริงหรือไม่ก็จงนำเมล็ดมะม่วงนั้นไปเพาะปลูกดู เมื่องอกเจริญเติบโตขึ้นแล้ว ก็จะพึงเห็นจริงว่า เมล็ดมะม่วงเก็บลำต้น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ผล ไว้ได้ฉันใด แม้ใจก็เก็บบาปบุญไว้ได้ฉันนั้น บุคคลมาระลึกถึงความตายแล้วมืออ่อนเท้าอ่อน นั่งนอนรอท่าความตายอยู่ ไม่รีบกระทำกิจที่

ควรทำ มรณสติเช่นนั้นผิดประสงค์ในทางพระพุทธศาสนา ในทางพระพุทธศาสนาประสงค์มรณสติ ที่กระทำให้เป็นผู้หมั่นขยันรีบกระทำกิจที่ควรกระทำ เพราะมีพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า **อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ โก ชญฺญา มรณํ สุเว** ใครเล่าจะรู้ความตายว่าจะมีมาต่อวันพรุ่งนี้ อาจมีในวันนี้ก็ได้ ควรรีบกระทำความเพียรเสียในบัดนี้ ดังนี้ บุคคลผู้เจริญมรณสติได้ความสังเวชสลดจิตต์ แล้วเร่งรีบกระทำความเพียร มรณสติเช่นนี้ ถูกประสงค์ในพระพุทธศาสนา อานิสงส์ของการเจริญมรณสตินั้น กระทำให้เป็นผู้เบาบางจากความโลภ ความโกรธ ความหลง ความโลภอันรุนแรงจนกลายเป็นลโมภ คือแสวงหาในทางที่ผิด ก็เพราะหมายว่าเรายังไม่ตาย จะมีชีพยืนยาวได้ชื่นชมสมบัติที่ได้มาแล้วนั้น ๆ เนิ่นนาน ถ้านึกถึงความตาย ก็ตัดความทะยานอยากในทางที่ผิด กลับกระทำจิตต์ให้ประกอบไปด้วยบริจาคเฉลี่ยเผื่อแผ่เจือจาน ความโกรธที่เป็นไปในสันดานแรงกล้า ก็เพราะไม่นึกถึงความตาย ความจริงผู้ที่เราโกรธ เขาก็เป็นผู้ที่จะต้องตาย ความโกรธที่เกิดขึ้นแก่เราก็คงอยู่ไม่ได้ คงจักต้องตาย เราผู้โกรธก็ต้องตาย ตายโกรธตายด้วยเรื่องตาย ก็จะเป็นเวรกรรมตามติดไปในอนาคตกาล มีเมตตากรุณย์กันดีกว่า สีหน้าก็ผ่องแผ้วงดงาม ไม่งอเง้า ผู้หวังความสวยงาม จึงตกแต่งร่างกายประดับประดาด้วยแก้วแหวนเงินทองอันมีค่าต่าง ๆ แล้วทำหน้างอเง้าใครจะเห็นว่าสวยงาม คนที่

ไม่ตกแต่งประดับประดาด้วยอะไรเลย แต่หน้าตาผ่องใส ไม่งอเง้าด้วยความโกรธ มีจิตต์อันประกอบด้วยเมตตาการุณย์ คงงดงามน่าดูน่าชมกว่า ผู้เจริญมรณสติเป็นอารมณ์ ความโกรธก็ตั้งอยู่ไม่ได้โดยนัยดังวิสัชนามาฉะนี้ ฯ ความหลงโลภ หลงโกรธจนลืมตัว และความมัวเมาต่อชีวิตจะเป็นไปสิ้นกาลนาน ก็เพราะจิตต์เหินห่างจากมรณสติ ถ้ามีมรณสติอยู่ ความหลงเช่นนั้นก็ย่อมเบาบาง ฯ ถ้าผู้ระลึกชาติได้ ระลึกถึงความตายในอดีตชาติโดยลำดับ ๆ มาก็เกิดนิพพิทาความเบื่อหน่ายในเรื่องเกิด ๆ ตาย ๆ อันเป็นอุบายแห่งวิราค-วิมุติ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงได้ตรัสไว้ว่า **อมโต-คธา อมตปริโยสานา** มรณสติย่อมหยั่งลงสู่อมตธรรม มีอมตธรรมเป็นที่สุด ถือเอาใจความว่า ผู้ใดระลึกถึงความตายผู้นั้นจะไม่ตาย อันนี้เป็นอธิบายในมรณสติ ฯ ธรรม ๔ ประการโดยมคธโวหารเรียกว่าจตุรารักข์ คือ พุทธานุสสติ เมตตา อศุภ มรณสติ เป็นวิปัสสนาควรทำ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบาย ดังวิสัชนามาฉะนี้แล ฯ

วุฑฒิเทศนา

จตฺตาโร ธมฺมา สมฺมทกฺขาตา เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สปฺปุริสูปสํเสโว จ สทฺธมฺมสวนญฺจ โยนิโส มนสิกาโร จ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ จาติ ฯ

ธรรม ๔ ประการ โดยมคธโวหารเรียกว่าวุฑฒิบ้าง โสตาปัตติยังคะบ้าง ที่เรียกว่าวุฑฒิแปลว่าความเจริญ หมายความว่าปัญญาวุฑฒิ เจริญปัญญา คือบุคคลจะเป็นผู้มีปัญญา ต้องอาศัยธรรม ๔ อย่างนี้ ฯ โสตาปัตติยังคะ แปลว่าองค์แห่งการบรรลุพระโสดา คือผู้จะสำเร็จเป็นพระโสดาต้องปฏิบัติในธรรม ๔ อย่างนี้ ได้ปัญญาคือดวงตาเห็นธรรมแล้ว อันนั้นกระทำให้เป็นพระโสดา ดังพระโกณฑัญญเถระ ฟังธรรมจักกัปปวัตนสูตร์ เกิดปัญญาคือดวงตาเห็นธรรมว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีอันดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ฯ

กตเม ธมฺมา ธรรม ๔ ประการนั้นคืออะไรบ้าง ธรรม ๔ ประการนั้น คือ สปฺปุริสูปสํเสโว การสมาคมคบสัปบุรุษ ๑ สทฺธมฺมสวนํ การฟังธรรมของสัปบุรุษ ๑ โยนิโสมนสิกาโร การกระทำในใจโดยแยบคาย ๑ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ดังนี้ ฯ

มีอธิบายเป็นลำดับไป ที่เรียกว่าสัปบุรุษนั้น แปลว่าผู้สงบระงับ คือระงับกาย ไม่ประพฤติกายทุจจริต ระงับวาจา ไม่ประพฤติวจี ทุจจริต ระงับใจ ไม่ประพฤติมโนทุจจริต เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสุจริต กายวาจาใจ นี้เป็นสัปบุรุษเต็มที่ เพราะตำรากล่าวไว้ดังนี้ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามมิจฉาจาร มุสาวาท มิจฉาทิฏฐิ พระโสดาบันนั้นละได้ขาด ฯ ปีสุณาวาท ผรุสวาท พยาบาท พระอนาคามีละได้ขาด ฯ สัมผัปปลาปวาท อภิชฌาวิสมโลภ พระอรหันต์ละได้ขาด ฯ เพราะฉะนั้นสัปบุรุษเต็มที่ จึ่งเล็งถึงพระอรหันต์ ส่วนท่านที่สงบระงับกายวาจาใจได้เปนบางอย่างบางเวลา ก็ชื่อว่าได้ดำเนินในสัปปุริสปฏิปทา พิเศษกว่าอสัปบุรุษ อันนี้เป็นอธิบายสัปบุรุษ ฯ ส่วนสัปปุริสธรรม ธรรมของสัปบุรุษ คือ ธรรมที่จะทำให้เป็นสัปบุรุษนั้น อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยปริยายต่าง ๆ ที่เป็นหมวดหมู่ คือ สัปปุริสธรรม ๗ สัทธรรม ๗ วัตตบท ๗ ฯ

สัปปุริสธรรม ๗ นั้นคือ ธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักธรรม ๑ อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเนื้อความของธรรม ๑ อัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน ๑ มัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ๑ กาลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาล ๑ ปริสัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบริษัท ๑ บุคคลปโรปรัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคลยิ่งหย่อน ๑ ฯ

สัทธรรม ๗ นั้นคือ สัทธา ความเชื่อต่อสิ่งที่เป็นจริง ๑ หิริ

ความละอายบาป ๑ โอตตัปปะ ความเกรงกลัวบาป ๑ พาหุสัจจะ ความได้สดับตรับฟังมาก ๑ วิริยะ ความเพียร ๑ สติ ความระลึกได้ ๑ ปัญญา ความรู้จริง ๑ ฯ

วัตตบท ๗ นั้นคือ มาตาเปติภรณะ การเลี้ยงบำรุงมารดาบิดา ๑ กุเล เชฏฐาปจายนะ การอ่อนน้อมในเชฏฐบุคคลในสกุล ๑ สัณหวาจา เจรจาถ้อยคำไพเราะห์ ๑ เปสุเณยยัปปหานะ การละเสียซึ่งวาจาส่อเสียด ๑ มัจเฉรวินยะ การนำความตระหนี่ออก ๑ สัจจะ ความจริง ๑ โกธาภิภวนะ ความระงับโกรธ ๑ ฯ

สัปปุริสธรรม ๗ สัทธรรม ๗ วัตตบท ๗ ดังแสดงมานี้เรียกธรรมของสัปบุรุษ แต่เมื่อจะหยิบยกยอดธรรมของสัปบุรุษขึ้นแสดงแล้ว รวมอยู่ในสัจจะ คือรู้จักธรรมจริง รู้จักเนื้อความของธรรมจริง รู้จักตนจริง รู้จักประมาณจริง รู้จักกาลจริง รู้จักบริษัทจริง รู้จักบุคคลยิ่งหย่อนจริง ฯ อนึ่งมีสัทธาจริง มีหิริจริง มีโอตตัปปะจริง มีการสดับตรับฟังมากจริง มีเพียรจริง มีสติจริง มีปัญญาจริง ฯ อนึ่งเลี้ยงมารดาบิดาจริง อ่อนน้อมต่อเชฏฐบุคคลในสกุลจริง มีวาจาไพเราะห์จริง ละวาจาส่อเสียดจริง นำตระหนี่ออกจริง มีสัจจะจริง ระงับความโกรธจริง ต้องเป็นผู้จริง ไม่ใช่สักว่ารู้สักว่ามี เพราะเหตุนี้ ผู้ใดเป็นคนจริง ผู้นั้นเป็นสัปบุรุษแล ฯ

กิริยาที่สมาคมคบหา ไต่ถามบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ต่อสัปบุรุษนั้น เรียกว่าสัปปุริสูปสังเสวะ เมื่อสมาคม

ด้วยสัปบุรุษแล้ว ต้องฟังธรรมของสัปบุรุษด้วย จึงสำเร็จประโยชน์แห่งการสมาคม เพราะฉะนั้น จึงมีสัทธัมมสวนะต่อสัปปุริสูปสังเสวะเป็นลำดับไป ฯ

สัทธัมมสวนะ การฟังธรรมของสัปบุรุษนั้น ต้องฟังด้วยอาการอันดี ดังพุทธภาสิตว่า **สุสฺสูสํ ลภเต ปญฺญํ** บุคคลฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญา ดังนี้ ฯ ข้อที่ว่าฟังด้วยดี หมายความว่าตั้งใจฟัง ฟังจริงฟังจัง ไม่ใช่สักแต่ว่าฟังพอเป็นกิริยาบุญ ดังที่พูดกันว่าฟังเทศน์เอาบุญ ฯ อาการของบุคคลผู้ฟังธรรม ท่านจัดเป็น ๓ คือ ฟังธรรมดังหม้อคว่ำอย่าง ๑ ดังคนนั่งขัดสมาธิอย่าง ๑ ดังหม้อหงายอย่าง ๑ ฟังธรรมดังหม้อคว่ำนั้น ได้แก่ผู้ที่สักแต่ว่าฟังไม่ค่อยกำหนดจดจำทรงธรรมที่ฟังแล้วนั้น ๆ ท่านว่าอย่างไรก็รู้ก็เข้าใจ เมื่อท่านว่าใหม่ต่อไปลืมของเก่า ต่อกันไม่ติด พอจบกัณฑ์ก็หมดกันพอดี ดังหม้อคว่ำที่เขาเอาน้ำเทรดลง เป็นแต่เปียกไม่ขังอยู่ ไม่สำเร็จประโยชน์แก่การบริโภคฉะนั้น ฯ ฟังธรรมดังคนนั่งขัดสมาธินั้น ได้แก่ผู้ที่ฟังแล้วกำหนดจดจำทรงธรรมนั้น ๆ ได้ ในขณะที่นั่งฟังอยู่ ครั้นลุกจากที่นั่งแล้ว ก็เลอะเลือนไปแต่ตัว หาได้อะไรไปไม่ ดังบุคคลนั่งขัดสมาธิ มีอะไรตกลงที่ตัก เมื่อยังไม่ลุกขึ้นก็คงอยู่ ครั้นลุกขึ้นแล้ว สิ่งที่ตกลงนั้น ๆ ก็หลุดร่วงตกหมดฉะนั้น ฯ ฟังธรรมดังหม้อหงายนั้น ได้แก่ผู้ที่ฟังแล้วกำหนดจดจำทรงธรรมนั้น ๆ ได้ไม่หลงลืม แต่มิใช่หมายความว่าจำอย่างอัดกอปปี้ทั้งหมด

ประสงค์จำอุทเทส นิทเทส ปฏินิทเทส ข้อที่ท่านยกขึ้นเป็นกระทู้ เรียกอุทเทส อรรถาธิบายแห่งอุทเทสนั้นเรียกว่านิทเทส รวบรวมนิทเทสที่ได้แสดงแล้วนั้น ๆ ในที่สุดเรียกปฏินิทเทส ผู้แสดงธรรมพร้อมทั้งอุทเทส นิทเทส ปฏินิทเทส จึงเป็นนักเทศน์ ฯ อนึ่งกำหนดจดจำว่ามีอะไรเป็นต้น คือเรื่องอะไร มีอะไรเป็นท่ามกลาง คืออรรถาธิบายว่ากระไร มีอะไรเป็นที่สุด คือมีอานิสงส์อย่างไร เหล่านี้แล เรียกว่าฟังธรรมดังหม้อหงาย ไม่ตกเรี่ยเสียหายดังเขาเทน้ำลงในหม้อฉะนั้น ฯ ผู้ฟังธรรมดังหม้อคว่ำ ยังดีกว่าผู้ไม่ฟังเสียเลย ดังคนมีศีลขาด ยังดีกว่าผู้ที่ไม่มีศีลจะขาดกับเขา ผู้ฟังธรรมดังคนนั่งขัดสมาธิ ดีกว่าผู้ฟังธรรมดังหม้อคว่ำ ผู้ฟังธรรมดังหม้อหงายดีกว่าผู้ฟังธรรมดังคนนั่งขัดสมาธิ ฯ ผู้หวังธัมมสวนานิสงส์ ควรฟังธรรมให้เป็นดังหม้อหงาย ดังอรรถาธิบายมาฉะนี้ ฯ ก็ธัมมสวนานิสงส์นั้น อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้ดังนี้ว่า **ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสํสา ธมฺมสฺสวเน** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของการฟังธรรม ๕ ประการ **กตเม ปญฺจ** อานิสงส์ ๕ ประการเป็นไฉน **อสุตํ สุณาติ** ผู้ฟังย่อมได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยฟัง ๑ ฯ **สุตํ ปริโยทปติ** สิ่งใดที่ได้ฟังแล้วเมื่อฟังอีก ย่อมจะเข้าใจสิ่งนั้นชัดเจนขึ้น ดังพระยศกุลบุตร์ ได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์เดียวกันสองคราว คราวแรกได้สำเร็จพระโสดาบัตติผล คราวหลังฟังที่สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ทรงแสดงแก่เศรษฐีผู้บิดาติดตามมา

ได้สำเร็จพระอรหัตผล ๑ ฯ กงฺขํ วิหนติ ย่อมบันเทาความสงสัยเสียได้โดยตรงบ้าง โดยเทียบเคียงบ้าง ๑ ฯ ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรติ ย่อมทำความเห็นของตนให้ตรงต่อคลองธรรมที่ถูกต้อง ๑ ฯ จิตฺตมสฺส ปสีทติ จิตต์ของผู้ฟังย่อมผ่องใส เพราะส่งใจไปในธรรม ไม่เป็นโอกาสแห่งเครื่องหม่นหมอง จะเข้ามาในขณะการฟังธรรม ๑ ฯ อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจานิสํสา ธมฺมสฺสวเน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของการฟังธรรม ๕ ประการฉะนี้แล ฯ

เมื่อจะแสดงอานิสงส์แห่งธัมมสวนะของอริยสาวกนักฟัง อันมีในที่สุดแห่งพระสูตร์ต่าง ๆ อย่างสูงสุดดังนี้ว่า เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก อริยสาวกผู้สดับแล้วเห็นอย่างนี้ นิพฺพินฺทติ ย่อมเบื่อหน่ายเกิดนิพพิทาญาณ นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมไม่ยินดี วิราคา วิมุจฺจติ เพราะไม่ยินดี จิตต์ก็วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน เกิดวิมุตติญาณรู้ตัวว่าพ้นแล้ว สิ้นชาติอยู่จบพรหมจรรย์ หมดกรณียกิจดังนี้ ฯ ผู้ฟังธรรมแม้จะยังไม่สำเร็จเด็ดขาด ได้อานิสงส์สูงสุดดังแสดงมา ก็ยังได้รับความเยือกเย็นใจในระหว่าง ๆ ผิดกับผู้ไร้การสดับ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ในโลกธรรมสูตร์ว่า อสฺสุตวโต ภิกฺขเว เป็นต้น ใจความว่า ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ คือ ลาภ ไม่ใช่ลาภ ยศ ไม่ใช่ยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สดับด้วย แก่ผู้ได้สดับด้วย ตตฺร ภิกฺขเว โก

วิเสโส ภิกษุทั้งหลาย บุคคลสองจำพวกนั้น จะแปลกประหลาดต่างกันอย่างไร **อสุตวโต ภิกฺขเว** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อโลกธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สดับ เขาหารู้ตามเป็นจริงอย่างนี้ไม่ว่าโลกธรรมนี้ไม่เที่ยง นำทุกข์มาให้ มีอันแปรปรวนไปไม่คงที่ แต่นั้นโลกธรรมก็ครอบงำจิตต์เขา เขาย่อมยินดีต่อส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ยินร้ายต่อส่วนที่เป็นอนิฏฐารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาย่อมไม่พ้นทุกข์ ฯ

สุตวโต โข ภิกฺขเว ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโลกธรรมเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สดับ เขาย่อมรู้ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า โลกธรรมนี้ไม่เที่ยง นำทุกข์มาให้ มีอันแปรปรวนไปไม่คงที่ แต่นั้นโลกธรรมหาครอบงำจิตต์ของเขาได้ไม่ เขาย่อมไม่ยินดีส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ ไม่ยินร้ายส่วนที่เป็นอนิฏฐารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนี้เขาย่อมจะพ้นทุกข์ ผู้ได้สดับกับผู้ไม่ได้สดับต่างกันอย่างนี้แล ฯ

การฟังธรรมจะสำเร็จอานิสงส์ดังแสดงมานี้ ต้องเกี่ยวกับแยบคายอันเป็นไปทางใจด้วย เพราะฉะนั้นจึงมีโยนิโสมนสิการะต่อธัมมสวนะเป็นลำดับไป ฯ

โยนิโสมนสิการะ การกระทำในใจโดยแยบคายนั้น สำหรับในที่นี้เมื่อได้ฟังแล้ว ต้องใคร่ครวญพิจารณา เห็นสิ่งใดเป็นโทษก็ละสิ่งนั้น เห็นสิ่งใดเป็นคุณก็เจริญสิ่งนั้น เมื่อกล่าวทั่วไปจะทำในใจอย่างไรก็ตาม ใจสงบระงับได้ อันนั้นเป็นโยนิโสมนสิการะสิ้น

จักแสดงโยนิโสมนสิการะไทย ๆ ที่ทำในใจให้สงบระงับ ๒ ประการ คือ วิธีปัดอย่างหนึ่ง วิธีรับอย่างหนึ่ง ฯ ใจที่ไม่สงบระงับได้ก็เพราะไปรับเอาเรื่องยุ่งเรื่องร้อนอะไรต่ออะไรมาไว้ที่ใจ เรื่องเหล่านี้เอง มากวนใจไม่ให้สงบระงับ ต้องปัดด้วยไม่รู้ไม่ชี้ คือไม่เกี่ยวข้อง แต่ต้องไม่รู้ไม่ชี้ข้างในคือที่ใจ กิเลสที่จะเข้ามากลุ้มรุมกวนใจ ก็เพราะได้รับปฏิสันถารจากใจ ถ้าใจไม่รู้ไม่ชี้ไม่เกี่ยวข้องแล้ว เขาก็อยู่ไม่ได้ อย่างแขกมาหา เมื่อไม่ได้รับปฏิสันถารจากเจ้าของที่แล้ว ก็ต้องไปฉะนั้น แม้ใจจะนึกคิดอะไร อันนั้นต้องไม่รู้ไม่ชี้ด้วย ไม่เก็บเอาเรื่องที่ใจคิดนั้น มาติดต่อให้เป็นเรื่องขึ้นอีก คิดทิ้งนึกทิ้ง หน้าที่ของเราเป็นแต่ดูเฉย ๆ เมื่อใจเป็นอย่างไรก็ดู อะไรจะมาจะไปก็ดู มีสติดูใจ เมื่อข้างในไม่รู้ไม่ชี้ได้ เรื่องข้างนอกจะมาทำอะไรได้ ข้อความที่แสดงมานี้ ไม่ใช่นอกคอกผิดแบบแผน ตรงกับจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน วิธีอย่างนี้แล เรียกว่าปัด ฯ วิธีปัดนี้ สำหรับใช้ในเวลาต้องการความสงบระงับ คราวใดมีกิจธุระจำเป็นจะต้องทำ หรืออยากสอดรู้สอดเห็นเป็นหูทิพย์ตาทิพย์ ก็หยุดไม่รู้ไม่ชี้เสีย ใช้รู้ใช้ชี้ไปตามการ วิธีอย่างนี้ เรียกว่าปัด ฯ

วิธีรับนั้น คือรับทั้งหมดไม่เลือกรับ แต่ต้องทำในใจว่าดีราคาเดียวกัน เป็นแต่ดีคนละอย่าง ฯ ธรรมดาปุถุชน ไม่อยากได้สิ่งที่ไม่ชอบ อยากได้แต่สิ่งที่ชอบ เมื่อประสพสิ่งที่ไม่ชอบ ก็เดือดร้อนทุรนทุรายวุ่นวายไปต่าง ๆ อย่างร้ายแรงถึงกับฆ่าตัวตาย

ก็มี เมื่อประสพสิ่งที่ชอบ ก็สงบสบายใจ ฯ เพราะฉะนั้นเรารับว่าดี เสียทั้งหมดอย่างพระปุณณะ เรื่องราวของพระปุณณะนั้น คือท่านไปทูลลาสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อไปกระทำความเพียรณปุณาปรันตประเทศ อันเป็นถิ่นเดิมของท่าน สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงห้ามว่าผู้คนในที่นั้นดุร้าย ท่านจะอยู่อาศัยในที่นั้นได้หรือ พระปุณณะจึงทูลรับว่าอยู่ได้ พระองค์จึงตรัสถามว่าถ้าท่านไปอยู่ในที่นั้นแล้ว มีใครเขามาด่าว่าท่าน ท่านจะทำในใจอย่างไร จึงทูลว่า ข้าพระองค์จะทำในใจว่ายังดี เขาเป็นแต่ด่าว่า เขาไม่ทุบตีให้เจ็บตาย พระองค์จึงรับสั่งต่อไปว่า ถ้าเขาทุบตีท่านให้เจ็บตาย ท่านจะทำในใจอย่างไร จึงทูลว่า ข้าพระองค์จะทำในใจว่ายังดี เขาไม่ฆ่าให้ตาย พระองค์จึงรับสั่งถามต่อไปว่าถ้าเขาจะมาฆ่าท่านให้ตาย ท่านจะทำอย่างไร จึงได้ทูลต่อไปว่าข้าพระองค์จะทำในใจว่ายังดี ไม่ต้องไปจ้างวานเขามาฆ่าตัว ฯ ข้อนี้เคยมีเรื่อง อันเป็นเบื้องต้นแห่งจตุตถปาราชิก มีพระภิกษุหมู่หนึ่ง พิจารณาอศุภกรรมฐานเกิดความเบื่อหน่ายต่อร่างกายอยากจะตาย จึงไปจ้างวานเขามาฆ่าตน สมเด็จพระทศพลจึงได้ทรงบัญญัติห้ามการฆ่ามนุษย์โดยปาราชิกาบัติ พระปุณณะอาศัยเหตุนี้ จึงได้ทูลสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าดังได้แสดงมา เมื่อพระองค์ได้สดับกถาของพระปุณณะฉะนั้นแล้ว จึงรับสั่งว่า ไปเถิดปุณณะในที่นั้นท่านอยู่ได้ พระปุณณะไปอยู่ในที่นั้นแล้ว ไม่เนิ่นช้าก็สำเร็จพระอรหัตตผล ฯ โยนิโสมนสิการะของพระปุณณะนี้

ควรเป็นแบบอย่าง เพราะฉะนั้นการกระทำในใจโดยแยบคาย ในเวลาที่ผัสสะนั้น ๆ มากระทบ ว่าดีไปทั้งหมดแล้วก็ไม่ต้องวุ่นวายใจก็สงบระงับได้ วิธีอย่างนี้เรียกว่ารับ ฯ

เมื่อกล่าวโยนิโสมนสิการะทั่วไป ท่านจัดไว้เป็น ๔ คือ **อนิจฺเจ อนิจฺจาติ** กระทำในใจว่าไม่เที่ยงในของที่ไม่เที่ยงประการ ๑ **ทุกฺเข ทุกฺขาติ** กระทำในใจว่าเป็นทุกข์ในของที่เป็นทุกข์ประการ ๑ **อนตฺตนิ อนตฺตาติ** กระทำในใจว่ามิใช่ตัวตนในสิ่งที่มิใช่ตัวตนประการ ๑ **อสุเภ อสุภาติ** กระทำในใจว่าไม่งามในของที่ไม่งามประการ ๑ เป็น ๔ ประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงอานิสงส์ของโยนิโสมนสิการะ โดยปริยายต่าง ๆ ว่าเป็นธรรมยังอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วหมดไป ว่าเป็นธรรมยังโพชฌงค์ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วให้บริบูรณ์ ว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง ฉะนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อสดับแล้วควรมีโยนิโสมนสิการะ เมื่อมีโยนิโสมนสิการะแล้ว ก็ต้องปฏิบัติด้วย เพราะฉะนั้นจึงมีธัมมานุธัมมปฏิปัตติต่อโยนิโสมนสิการะเป็นลำดับไป ฯ

ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น คือปฏิบัติพอดิบพอดี ไม่ขาดไม่เกิน ดังเงินไทยสี่สลึงเป็นหนึ่งบาท ถ้าหย่อนกว่าสี่สลึง หรือเลยสี่สลึงไป เป็นเงินเก ๆ ปฏิบัติธรรม

หย่อนนัก มักตกไปในทางกามสุขัลลิกานุโยค ตึงนัก มักตกไปในทางอัตตกิลมัตถานุโยค อนุโยค ๒ อย่างนี้ พระตถาคตเจ้าทรงติเตียน ว่ามิใช่ทางแห่งพระโพธิญาณ ทรงสรรเสริญทางกลางอันไม่หย่อนไม่ตึง ว่าเป็นทางแห่งพระโพธิญาณ ทางกลางนั้นจะผิดถูกประการใด พึงยกเอาอริยมรรคขึ้นวินิจฉัย คือความปฏิบัตินั้น ไม่เป็นข้าศึกแก่อริยมรรค สงเคราะห์ลงในอริยมรรคได้อันนั้นเป็นทางกลาง ทางกลางเปรียบดังสายพิณที่ไม่หย่อนไม่ตึงดีดเข้าดังดี สายพิณที่หย่อนนัก ดีดไม่ดัง สายพิณที่ตึงนักดีดมักขาด ๆ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ ปฏิบัติพอดิบพอดีดังแสดงมา เมื่อจะยกธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติได้แก่ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อย่นธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติลงเป็น ๒ ก็คือปหานะ การละชั่วอย่าง ๑ ภาวนา การเจริญดีอย่าง ๑ เมื่อย่นธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติลงเป็น ๑ ก็คืออัปปมาทธรรม ๆ **โส ปเนส อตฺถโต** ก็ความไม่ประมาทนั้น โดยเนื้อความคือการไม่ปล่อยใจให้ปราศจากการมีสติ สติกับความไม่ประมาท ประสงค์ความเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อจะยกสติที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญนักก็คือสติปัฏฐาน การมาเจริญสติปัฏฐานให้พอดิบพอดีดังแสดงมาแล้ว เรียกว่าธัมมานุธัมมปฏิบัติเป็นไปเพื่อโพธิญาณ ดังองค์สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ เมื่อจะได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะตั้งพระทัยในสติ

ปัฏฐาน ฯ

ธรรม ๔ ประการ โดยมคธโวหาร เรียกว่าวุฑฒิบ้าง โสตาปัตติยังคะบ้าง คือสัปปุริสูปสังเสวะ สมาคมคบสัปบุรุษบุคคล ๑ สัทธัมมสวนะ ฟังธรรมของสัปบุรุษ ๑ โยนิโสมนสิการะ ๑ กระทำในใจโดยแยบคาย ๑ ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ เหล่านี้ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้รู้ผู้เห็นเป็นองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้แล้วโดยชอบ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังบรรยายมาฉะนี้แล ฯ

สัปปุริสธรรมเทศนา

อิเม สตฺต สปฺปุริสธมฺมา เตน ภควตา สมฺมทกฺขาตา ธมฺมญฺญุตา จ อตฺถญฺญุตา จ อตฺตญฺญุตา จ มตฺตญฺญุตา จ กาลญฺญุตา จ ปริสญฺญุตา จ ปุคฺคลปโรปรญฺญุตา จาติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงในสัปปุริสธรรม ๗ เป็นลำดับไป สัปปุริสธรรม ๗ นั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ทรงแสดงไว้แล้ว คือธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักธรรม ๑ อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้เนื้อความของธรรม ๑ อัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน ๑ มัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ๑ กาลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาล ๑ ปริสัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบริษัท ๑ ปุคคลปโรปรัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคลยิ่งหย่อน ๑ ฯ มีอธิบายเป็นลำดับไป ธัมมัญญุตา และ อัตถัญญุตา สองนี้ ตามในปฏิสัมภิทามรรค ท่านประสงค์รู้เหตุผล เพราะธรรมคือพระบาลีเป็นเหตุอรรถกถาเป็นผล แท้จริงสิ่งทั้งปวงย่อมมีเหตุผลคู่กัน สิ่งทั้งปวงนั้นย่นลงคงเป็นสองประการคือ เหตุแห่งความเจริญประการหนึ่ง เหตุแห่งความเสื่อมประการหนึ่ง ผลก็เป็นสองประการตามเหตุ ฯ ก็เหตุแห่งความเจริญ และความเสื่อมนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงแล้ว โดยปริยายหลายนัย นัยหนึ่งทรงแสดงดังนี้ว่า สุวิชาโน ภวํ โหติ ผู้รู้ดีเป็นผู้เจริญ ทุวิชาโน ปราภโว ผู้รู้ชั่วเป็นผู้เสื่อม ธมฺมกาโม ภวํ โหติ ผู้ใคร่ธรรมเป็นผู้เจริญ ธมฺมเทสฺสี ปราภโว ผู้ชังธรรมเป็นผู้เสื่อมดังนี้เป็นต้น

ที่ว่ารู้ดีนั้น คือรู้จริง รู้ตลอด ที่ว่ารู้ชั่วนั้น คือ รู้ไม่จริง ไม่ตลอด วิชาใด ๆ ทั้งหมด ถ้าบุคคลรู้จริง รู้ตลอดแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญ ถ้ารู้ไม่จริง ไม่ตลอดแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเสื่อม ดังแพทย์ที่รู้จริงรู้ตลอด ย่อมมีชื่อเสียง เกียรติคุณเฟื่องฟุ้งไป เป็นที่นิยมนับถือของเขา แพทย์ที่รู้ไม่จริง ไม่ตลอด ก็เสียชื่อเสียง เสื่อมเกียรติคุณ ไม่เป็นที่นิยมนับถือของเขา ส่วนการรู้ธรรมก็ต้องรู้จริงรู้ตลอด จึงจะเป็นผู้เจริญในธรรม ถ้ารู้ไม่จริงไม่ตลอดก็ย่อมจะเป็นผู้เสื่อมจากธรรม พระพุทธเจ้าพระองค์เป็นผู้รู้จริง และรู้ตลอดถึงกาลไกล เพราะฉะนั้น จึงยังพระศาสนาให้เป็นมาถึงบัดนี้ พระเทวทัตต์ ก็ตั้งตนเป็นพระพุทธเจ้า ได้บัญญัติข้อวัตตปฏิบัติอันเคร่งครัด ไม่สามารถจะให้พระศาสนานั้น ตลอดมาได้ ล้มเสียในระหว่างกาล ผู้ที่รู้จริงรู้ตลอด จึงนิยมยินดีธรรมเรียกว่า ธมฺมกาโม ผู้รู้ไม่จริงไม่ตลอด จึงเบื่อหน่ายอิดหนาระอาธรรมเรียกว่า ธมฺมเทสฺสี ฯ ธมฺมกาโม เป็นผู้เจริญ ธมฺมเทสฺสี เป็นผู้เสื่อมเช่นนี้แล ความรู้จักเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อม เป็นธัมมัญญุตา ความรู้จักความเจริญและความเสื่อม เป็นผลมาแต่เหตุนั้น ๆ เป็น อัตถัญญุตา ฉะนี้ ฯ

อัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักตนนั้น คือมารู้ว่า เราเป็นคนชนิดนั้น ๆ ถ้าเป็นผู้ใหญ่ ก็ตั้งตนให้เป็นที่น่าเคารพนับถือของผู้น้อย ถ้าเป็นผู้น้อย ก็ตั้งตนให้เป็นที่น่าเอ็นดูสงสารของผู้ใหญ่ ฯ อนึ่ง

มารู้ว่าเราว่าโดยกำลังเพียงเท่านี้ โดยทรัพย์สมบัติเพียงเท่านี้ โดยความสามารถเพียงเท่านี้ โดยวุฒิเพียงเท่านี้ แล้ววางตนให้พอดิบพอดีตามรู้สึก ผู้ที่ไม่รู้จักตนเพราะขาดคุณข้อนี้ ดังพระเจ้าโกศลยกรี้พลพยุหะไปรบอลินจิตตกุมาร ในพระนครพาราณสี กลับพ่ายแพ้ปราชัย พลนิกายของพระราชกุมารจับพระเจ้าโกศลได้ทั้งเป็น เสียรี้พลถลายกลับเป็นเมืองขึ้นต่ออลินจิตตกุมาร นี่ก็เพราะโทษที่ไม่มีอัตตัญญุตา ฯ

มัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณนั้น คือประมาณในอันที่จะแสวงหาในทางที่ชอบ และประมาณในอันที่จะบริโภคใช้สอย พอควรแก่ทรัพย์ แร้นแค้นนักก็เป็นทางคับแคบ ควบคุมกันไม่ติด แตกดับแล้วก็เอาไปไม่ได้ ตกเป็นของคนอื่นหมด ฟูมฟายนักก็เป็นทางเดือดร้อน ก่อหนี้สินนุงนังไม่เป็นทางผาสุก เพราะเหตุฉะนี้ จึงมีสุภาสิตเครื่องเตือนจิตต์ไว้ว่า **มตฺตญฺญุตา สทา สาธุ** ความเป็นผู้รู้จักประมาณให้สำเร็จประโยชน์ในกาลทุกเมื่อ ดังนี้ ฯ

กาลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลนั้น คือรู้จักแบ่งเวลาให้สมควรแก่การงานนั้น ๆ การงานที่วางเวลาไม่เหมาะ ย่อมทำให้เนิ่นช้า บางทีกลับทำให้เสียหาย เช่นแม่ทัพที่ไม่เป็นกาลัญญูยกพลเข้าต่อข้าศึกในเวลาที่ยังไม่เป็นที่ อาจจะเสียรี้พลมาก และอาจปราชัยได้ ดังพระเจ้าอชาตสัตรุราชผู้ครองมคธรัฐ ทำสงครามกับกษัตริย์ลิจฉวี ผู้ครองแคว้นวัชชีไม่สามารถที่จะยังกษัตริย์ลิจฉวี

ให้พ่ายแพ้ได้ เพราะกษัตริย์ลิจฉวี กำลังตั้งอยู่ในสามัคคีธรรม ภายหลังวางอุบาย ปล่อยวัสสการพราหมณ์ไปยุยงให้กษัตริย์ลิจฉวีแตกสามัคคีกัน จึงมีชัยได้แคว้นวัชชี ข้อนี้ก็เพราะครั้งแรกยังไม่เป็นกาล ภายหลังเป็นเวลาจึงสำเร็จได้ ฯ

ปริสัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบริษัทนั้น คือมารู้ว่าบริษัทหมู่นี้เป็นคนชั้นนั้น ๆ แล้วใช้กิริยามารยาทให้สมควรแก่บริษัทนั้น ๆ ก็เป็นสง่าราศีเป็นที่สรรเสริญของประชุมชน เมื่อขาดคุณสมบัติข้อนี้ก็เร่อร่าไม่น่าดูรังครหา แม้ในโบราณสมัย ก็มีวิธีฝึกหัดมารยาทให้สมควรแก่บริษัท ดังโสมทัตตกุมาร หัดอัคคิทัตตพราหมณ์ผู้จะเข้าเฝ้าพระเจ้าพาราณสี ฯ

ปุคคลปโรปรัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคลยิ่งหย่อนนั้น คือมารู้จักเลือกบุคคล ถ้าเป็นผู้ใหญ่ ก็รู้จักเลือกบริวารประกอบในกิจการนั้น ๆ ให้เหมาะกัน กิจการที่จะเรียบร้อยสำเร็จโดยสวัสดีต้องอาศัยวางบริษัทที่สมควร ถ้าใช้บริษัทผิดกับรูปงาน ย่อมทำกิจการให้เนิ่นช้าบางทีทำให้เสียการก็ได้ ดังครั้งอโสกรัชกาลเกิดมีภิกษุพาลพาเหียรเข้าปะปนอยู่ในหมู่ ภิกษุสงฆ์จึงไม่ปรองดองร่วมอุโบสถกัน พระเจ้าอโสกราช ไม่ทรงทราบเหตุ เป็นแต่ทรงทราบว่า พระสงฆ์ไม่ทำอุโบสถกรรมร่วมกัน จึงใช้อมาตย์ผู้หนึ่งไปยังอโสการาม เพื่อสมานสงฆ์ให้สามัคคีร่วมอุโบสถกัน อมาตย์นั้นถือพระบรมราชโองการภิกษุใดไม่ยอมทำตามก็หาว่าขัด

พระบรมราชโองการ แล้วประหารชีพภิกษุรูปนั้นเสีย โดยลำดับ ๆ พระเจ้าอโส์กราช ได้ทรงทราบเช่นนั้น ก็ตกพระทัยทรงเดือดร้อน ไม่ผาสุก ผู้ใหญ่ที่ประกอบผู้น้อยไม่เหมาะ ย่อมทำให้เสียหายได้เช่นนี้ ๆ แม้องค์สมเด็จพระมหามุนี เมื่อจะประทานปฐมเทศนา ก็ทรงแสวงหาบุคคลที่สมควรก่อน เพราะผู้ซึ่งจะรับพระธรรมเทศนาในตอนต้น ถ้าได้บรรลุมรรคผลเป็นพยานแห่งไญยธรรมแล้ว ก็เป็นทางสะดวกในการที่จะเทศนาสอนผู้อื่น ๆ ถ้าเป็นผู้น้อยก็รู้จักเลือกผู้ใหญ่ ที่จะเป็นที่เคารพที่อาศัยของตน หรือเลือกบุคคลควรคบเป็นสหาย เหล่านี้ เป็นอรรถแห่ง ปุคคลปโรปรัญญุตา สิ้น ๆ

ธรรมของสัปบุรุษ ๗ ประการหมวดนี้ มีนามโวหารว่า สัปปุริสธรรม คือ ธัมมัญญุตา อัตถัญญุตา อัตตัญญุตา มัตตัญญุตา กาลัญญุตา ปริสัญญุตา ปุคคลปโรปรัญญุตา มีเนื้อความพร้อมด้วยอรรถาธิบาย ดังบรรยายมาฉะนี้ ๆ

สัทธรรมเทศนา

ชีรนฺติเว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงในสัทธรรม ๗ ประการเป็นลำดับไป สัทธรรม ๗ ประการนั้น คือ สัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา มีอรรถาธิบายเป็นลำดับไป สัทธา ได้แก่ความเชื่อ ความเชื่อที่เรียกว่าสัทธานั้นต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญาจึงเป็นสัทธาแท้ ความเชื่อที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา จัดเป็นอธิโมกข์เชื่อตามเขา ฯ อธิโมกข์นั้นเป็นส่วนดีก็มีเป็นส่วนชั่วก็มี เชื่อตามเขาที่เป็นคนดี อธิโมกข์นั้นก็เป็นส่วนดี เชื่อตามเขาที่เป็นคนชั่ว อธิโมกข์นั้นก็เป็นส่วนชั่ว ผู้ที่เป็นประธานของผู้น้อย ถ้าดำเนินในสัมมาปฏิบัติสุจริตธรรม ก็เป็นอันนำผู้น้อยให้ดำเนินตามในทางที่ชอบ ถ้าผู้เป็นประธานของผู้น้อยดำเนินในมิจฉาปฏิบัติทุจจริตธรรม ก็กระทำผู้น้อยให้ดำเนินตามในทางที่ผิด ข้อนี้สมเด็จพระธรรมสามิศราธิบดี ก็ได้ทรงแสดงเป็นอุปมาอุปมัยไว้ว่า คุนฺนญฺเจ ตรมานานํ เมื่อโคทั้งหลายข้ามฟากไปอยู่ อุชุํ คจฺฉติ ปุํคโว ถ้าโคโจกนำฝูงไปตรง โคทั้งหลายนั้นก็ย่อมไปตรงตามกัน เอวเมว มนุสฺเสสุ ในหมู่มนุษย์ทั้งหลายก็อย่างเดียวกันฉะนั้น การที่เชื่อตามเขา ดีบ้างชั่วบ้างฉะนี้ จัดเป็น

อธิโมกข์ ๆ ส่วนสัทธา เป็นคุณธรรมดีส่วนเดียว เพราะสัมประยุตร ด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น ในหมวดธรรมที่พระผู้มีพระภาค ทรงยก สัทธาขึ้นแสดง จึงทรงยกปัญญาขึ้นแสดงด้วย เช่นสัทธาพละก็มี ปัญญาพละ สัทธินทรีย์ ก็มีปัญญินทรีย์ สัทธาธนะ ก็มีปัญญาธนะ สัทธาสัมปทา ก็มีปัญญาสัมปทา แม้ในหมวดธรรมนี้ก็มีปัญญา เข้าประกอบด้วยเหมือนกัน เช่นเชื่อกรรมเชื่อผล ก็ต้องมีปัญญา ทราบกรรมและผลโดยประจักษ์ เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตนก็ ต้องมีปัญญาทราบความต่างของสัตว์ เชื่อต่อพระโพธิญาณของพระ พุทธเจ้า ก็ต้องมีปัญญาทราบว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าจริง เพราะ เหตุนี้ ๆ สิ่งใด ๆ เมื่อยังไม่ทราบชัดก็ทำให้สงสัย ถ้าทราบชัดก็ หมดสงสัย ทำความเชื่อให้มั่นคง เพราะฉะนั้นความเชื่อที่ประกอบ ด้วยปัญญา จึงเป็นสัทธาแท้ สัทธาเป็นคุณธรรมให้บุคคลประพฤติ ความดีมั่นคง ไม่เช่นนั้นความประพฤตินั้นก็จะแปรผันไป เพราะ เหตุการณ์นั้นๆเข้ามายั่วยวนหรือคุกคาม มีพระพุทธภาสิตสรรเสริญ ไว้ว่า สทฺธา ทุติยา สัทธาเป็นเพื่อนสอง สทฺธา ปาเถยฺยา สัทธาเป็นเสบียงของผู้เดินทาง อันนี้เป็นอธิบายสัทธา ฯ

หิริ นั้น ได้แก่ความละอายต่อทุจจริตเกลียดชังต่อความชั่ว เหมือนชายหนุ่มหญิงสาวตั้งอยู่ในปฐมวัย กำลังรักสวยรักงาม อาบ น้ำชำระกายหมดจดเป็นอันดีแล้ว ต้องของโสโครกมาเปื้อนกาย ก็เสียงหน่ายต่อปฏิกูล ฉะนั้น ฯ

โอตตัปปะ นั้น ได้แก่ความกลัวต่อโทษทุจจริตทั้งมวล เพราะเห็นชัดว่า สัตวโลกมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นดุจกำเนิด มีกรรมเป็นผู้คอยติดตามดุจเผ่าพันธ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมดีหรือชั่วอย่างไหนไว้ ก็จะได้รับผลของกรรมนั้น เมื่อมาเห็นประจักษ์อย่างนี้แล้ว ก็มีความกลัว ต่อผลของความชั่ว แม้จะมีประมาณน้อยก็ไม่อาจทำ เหมือนคนรักชีวิตกลัวต่ออสรพิษ แม้ตัวเล็กไม่อาจเข้าไปใกล้กลายฉะนั้น ฯ หิริและโอตตัปปะ ทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นวิธีที่จะให้บุคคลละชั่ว ดำเนินในทางที่ชอบ อุ้มธารสัตวโลกไว้ไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว เป็นธรรมอันรักษาโลก คือหมู่สัตว์ และเป็นทรัพย์อันประเสริฐ ทำเจ้าของทรัพย์ให้พ้นจากอันตรายอันนี้เป็นอธิบายหิริและโอตตัปปะ ฯ

พาหุสัจจะ นั้น คือความได้สดับตรับฟังมาก ความได้เล่าเรียนศึกษามาก รู้จักผิดรู้จักชอบ รู้จักได้รู้จักเสีย ธรรมข้อนี้ เป็นบันทัดแห่งความประพฤติ ถ้าขาดจากพาหุสัจจะ ยากที่จะประพฤติ กาย วาจา ใจ ให้ถูกต้อง เพราะฉะนั้นบัณฑิต จึงนิยมการสดับการศึกษาในพระพุทธศาสนาเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า สาวก นักฟัง อันนี้เป็นอธิบายพาหุสัจจะ ฯ

วิริยะ นั้น ได้แก่ความเพียร คือความกล้าหาญ ไม่พรั่นพรึงต่อเย็นร้อน ตลอดจนถึงไม่กลัวตาย มุ่งหมายจะให้กิจการที่ตนปรารภนั้นสำเร็จโดยส่วนเดียว แม้จะมีอุปสรรคความขัดข้องใน

ระหว่าง ๆ ก็มิได้มีท้อถอย มุ่งหมายความสำเร็จโดยส่วนเดียว เพราะมาเชื่อชัดว่า **วีริเยน ทุกฺขมจฺเจติ** บุคคลจะล่วงทุกข์ไปได้ด้วยความเพียร เกิดมาในโลก ใครที่จะไม่เคยพบความขัดข้องเลยเป็นไม่มี แม้องค์พระมหามุนีบรมศาสดา ก็ทรงประสพความขัดข้องซึ่งเรียกว่ามารโดยลำดับ จะล่วงความขัดข้องอันเป็นตัวทุกข์ก็ต้องอาศัยความเพียร ฯ เมื่อจำแนกความเพียรโดยสังเขปเป็น ๒ คือเพียรละจัดเป็นปหานะ เพียรเจริญจัดเป็นภาวนา สิ่งใดที่ชั่วก็เพียรแก้ไขปลดเปลื้องรุถ่าย สิ่งใดที่ดี ก็เพียรบำรุงถนอมระวังรักษา อันนี้เป็นอธิบายวิริยะ ฯ

สติ นั้น คือความนึกได้ก่อน ในเมื่อจะทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร คนปราศจากสติ ย่อมกระทำผิด พูดผิด คิดผิด ใจอันหาสติควบคุมมิได้ ย่อมพล่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ยั้งไม่อยู่ ดุจรถที่ม้าพาวิ่งไปโดยหาสารถีมิได้ สตินี้ย่อมยังบุคคลให้รู้จักประหยัด ท่านจัดเป็นธรรมสำหรับปลุกให้ตื่นในโลก สตินี้มีมากเพียงใด ก็เป็นอุปการะมากเพียงนั้น ธรรมบางอย่างมีมากย่อมกระทำให้ยุ่งต้องมีธรรมอย่างอื่นประกอบด้วย เช่นสัทธา ถ้าไม่ประกอบด้วยปัญญา มักจะแปรเป็นอธิโมกข์ ปัญญาไม่ประกอบด้วยสัทธา มักจะเกินพอดี วิริยะไม่ประกอบด้วยสมาธิ มักจะฟุ้ง สมาธิไม่ประกอบด้วยวิริยะ มักเกียจคร้าน ธรรมเหล่านี้ต้องมีเสมอภาค ส่วนสติมีมากหาเป็นเช่นนั้นไม่ ย่อมเป็นอุปการะมาก อันนี้เป็นอธิบายสติ ฯ

ปัญญา คือความรู้จักเหตุรู้จักผลนั้น ๆ โดยถ่องแท้ คนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลก ถ้าไม่เข้าใจเหตุผล ก็ไม่สามารถจะหลีกพ้นจากความวิบัติ และบรรลุความสวัสดีได้ เมื่อมีปัญญารู้เท่าถึงเหตุผลได้เพียงใด ก็ได้หลีกพ้นจากความวิบัติบรรลุความสวัสดีเพียงนั้น มารู้ว่าอันนี้เป็นเหตุแห่งความเจริญ อันนี้เป็นเหตุแห่งความเสื่อม เรียกว่ารู้เหตุ มารู้ผล คือความเจริญมาแต่เหตุนี้ ผลคือความเสื่อมมาแต่เหตุนี้ เรียกว่ารู้ผล ก็เหตุแห่งความเจริญของหมู่อันเป็นสิ่งสำคัญ ก็คือสามัคคีธรรม โดยภาสิตอันมีในพระราชลัญจกรของรัชกาลที่ ๕ ว่า สพฺเพสํ สงฺฆภูตานํ สามคฺคี วุฑฺฒิสาธิกา ความพร้อมเพรียงของชนทั้งปวงผู้เป็นหมู่ยังความเจริญให้สำเร็จ ดังนี้ ความปรองดองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เรียกว่าสามัคคี คุณข้อนี้เป็นสิ่งสำคัญนัก ร่างกายที่ดำรงอยู่ได้ ก็เพราะอาศัยธาตุทั้ง ๔ สามัคคีกัน ถ้าธาตุเหล่านั้น ต่างบกพร่องพิการแตกสามัคคี ก็ไม่สามารถที่จะดำรงอัตตภาพไว้ได้ ในที่สุดก็ถึงซึ่งความตาย เรือกลไฟอันจะแล่นไปได้ตามความประสงค์ ก็เพราะอาศัยเครื่องนั้น ๆ สามัคคีกัน ถ้าเครื่องเหล่านั้นขัดข้องแตกสามัคคีกัน ก็ไม่อาจแล่นไปได้ตามความประสงค์ หมู่มนุษย์ซึ่งมีอำนาจเป็นไป ก็เพราะอาศัยความสามัคคี แม้สัตว์เดียรฉานบางพวกที่สามัคคีกัน มนุษย์อันมีอำนาจมากกว่าก็ยังขยั้น ไม่อาจประทุษร้าย ด้ายเส้นเดียวดึงขาดง่าย ถ้าหลายเส้นผสมกัน ดึงขาดยาก บางทีไม่ขาด แม้ทางพระศาสนา

ซึ่งมีกำลังแผ่ไปได้เป็นประโยชน์แก่ประชุมชน ก็อาศัยความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ ถึงการปฏิบัติธรรมจะลุล่วงถึงที่สุด ก็ต้องอาศัยอัษฎางคิกมรรค เป็นเอกสมังคีจึงจะมีกำลัง ขจัดกิเลส เป็นสมุจเฉทปหาน ฯ สมเด็จบรมศาสดาจารย์ พระองค์เป็นผู้ฉลาดในสมัคคกรณวิธี เป็นธรรมสามิศราธิบดี อาจแต่งตั้งเลิกถอนพระบัญญัติได้ตามลำพังพระองค์เอง แต่กระนั้นเมื่อพระองค์จะทรงบัญญัติสิกขาบทอันใด ก็ยังต้องให้ประชุมสงฆ์ และทรงประทานอนุญาตให้สงฆ์พร้อมเพรียงกันเลิกถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ตามความประสงค์ และให้สงฆ์มีอำนาจในกิจกรรมต่าง ๆ มีอุปสมบทกรรมเป็นต้น อนึ่งภิกษุใดมีคุณควรยกย่องในเอตทัคคสถานประการใด ก็ทรงยกย่องด้วยประการนั้น ผู้ใดมีโทษควรนิคคหกรรมประการใด ก็ประทานนิคคหกรรมโดยประการนั้น และได้ทรงแสดงธรรมอันเป็นเครื่องรักษาหมู่โดยปริยายต่าง ๆ ดังในสัจจะอปริหานิยธรรมสูตร์ สรุปความในพระสูตร์นั้นว่า ให้หมั่นประชุมกัน เมื่อถึงคราวประชุมก็ให้พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกก็ให้พร้อมเพรียงกันเลิก ให้พร้อมเพรียงกันกระทำกิจของหมู่ ไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่เคยบัญญัติ ไม่เลิกถอนสิ่งที่บัญญัติแล้ว ประพฤติธรรมตามของเก่าที่บัญญัติไว้แล้ว เคารพนับถือท่านที่เป็นผู้ใหญ่ ฯ เชื่อถ้อยฟังคำของท่าน ไม่ฉุดคร่าห์บุตรภรรยาของเขาด้วยพลการ มาเป็นภรรยาของตน เจดียสถานเหล่าใด ซึ่งเป็นที่นับถือ ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก

สักการเคารพนับถือเจดีย์สถานเหล่านั้น ไม่ตัดธรรมิกพลีที่ได้เคยกระทำไว้แล้วให้เสื่อมสูญ ตั้งใจให้ผู้มีศีลมีธรรมมาในถิ่นถานของตน ที่มาแล้วให้อยู่เป็นสุขสำราญ **วุฑฺฒิเยว** หวังความเจริญถ่ายเดียว **โน ปริหานิ** หาความเสื่อมมิได้ ดังนี้ ฯ สามัคคีเป็นเหตุแห่งความเจริญของหมู่ฉะนี้ เหตุแห่งความเสื่อมของหมู่ ก็เป็นปฏิปักขนัยตรงกันข้าม ปัญญา คือความรู้จักเหตุรู้จักผล ฉะนี้ ฯ ปัญญานั้น ถ้าเกิดจากความสดับตรับฟัง เรียกว่า สุตามยปัญญา ถ้าเกิดจากความดำริตริตรอง เรียกว่าจินตามยปัญญา ถ้าเกิดจากความอบรมเจริญภาวนา เรียกว่าภาวนามยปัญญา สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงแสดงเหตุเครื่องเจริญปัญญา ดังนี้ว่า **จตฺตาโร เม ภิกฺขเว ธมฺมา ปญฺญาวุฑฺฒิยา สํวตฺตนฺติ** เป็นต้น ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการย่อมเป็นไปเพื่อเจริญปัญญา ธรรม ๔ ประการนั้นคือ **สปฺปุริสูปสํเสโว** สร้องเสพสมาคมด้วยสัปบุรุษ ๑ **สทฺธมฺมสวนํ** ฟังธรรมของสัปบุรุษ ๑ **โยนิโสมนสิกาโร** ทำในใจโดยแยบคาย ๑ **ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ** ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ดังนี้ ฯ เมื่อจะรวบยอดธรรมอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องให้เกิดปัญญา ได้แก่ความประกอบ เช่นประกอบการฟัง การคิด การอบรม และประกอบการสมาคมสัปบุรุษ การฟังธรรมของสัปบุรุษ การทำในใจโดยแยบคาย การประพฤติปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม รวบรวมอยู่ในความประกอบทั้งสิ้น ต้องตามพุทธภาสิตว่า

โยคาเว ชายเต ภูริ ปัญญาย่อมเกิดเพราะความประกอบ อโยคา ภูริสํขโย ความสิ้นแห่งปัญญาเพราะไม่ประกอบ ปญฺญา-มคฺคํ อลโส น วินฺทติ คนเกียจคร้านย่อมไม่พบทางแห่งปัญญา ดังนี้ ฯ ความประกอบหมายความว่า ความกระทำ ผู้มีปัญญาย่อมสามารถรักษาตนตลอดถึงผู้อื่นให้พ้นจากพิบัติอันตราย ถึงความสุขความเจริญ บัณฑิตได้สรรเสริญชีวิตของผู้มีปัญญาว่าประเสริฐ อันนี้ เป็นอธิบายปัญญา ฯ

ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ ไม่ชำรุดแปรผันยักย้าย คือ คงเป็นที่นิยมของสัปบุรุษทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน เพราะฉะนั้นท่านจึงจัดเป็นธรรมของสัปบุรุษ ฯ ส่วนสังขารทั้งที่เป็นอุปาทินนกะและอนุปาทินนกะ ย่อมแปรผันไปตามกาลเวลา มีพุทธภาสิตแสดงไว้ดังนี้ว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา ราชรถของพระเจ้าแผ่นดินอันวิจิตรดี ยังรู้จักเก่าคร่ำคร่า อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ อนึ่งแม้ร่างกายนี้ก็ย่อมเข้าถึงชรา สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ ฝ่ายว่าธรรมของสัปบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ สัปบุรุษทั้งหลายย่อมเจรจาให้พวกสัปบุรุษด้วยกันเข้าใจ ดังนี้ ฯ อธิบายว่าสภาวะคือธาตุต่าง ๆ ที่เหตุนั้น ๆ ควบคุมแต่งขึ้น ได้ชื่อว่าสังขาร ๆ จัดเป็น ๒ ประการ คือสังขารไม่มีใจครอง เรียกอนุ-ปาทินนกะประการหนึ่ง สังขารมีใจครองเรียกอุปาทินนกะประการหนึ่ง สังขารทั้ง ๒ ประการนี้ มีความแปรปรวนเป็นลักษณะอย่างเดียวกัน ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกความเก่าคร่ำคร่าของราชรถขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารไม่มีใจครองทรงยกความถึงชราแห่งร่างกายขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารมีใจครอง อันราชรถที่นายช่างถือเอาสัมภาระนั้น ๆ คุมกันทำขึ้น แล้วตกแต่งให้วิจิตรงดงาม ครั้นใช้ ๆ ไปก็เก่าคร่ำคร่าลงทุกที เครื่องประดับประดาก็หมอง อวัยวะก็คลอนง่อนแง่นไม่คงทน ใช่แต่เท่านั้นของใหม่ ๆ เกิดขึ้นดีกว่าของเก่าขึ้นไป ของเก่าก็เลวลงไป เช่นเกวียนต่างชะนิดจนถึงรถยนต์เป็นที่สุด ถึงของอื่น ๆ ก็เป็นดุจเดียวกัน เช่นเครื่องแต่งกายของมนุษย์ใช้ไปก็เก่า และดีในสมัยหนึ่งพ้นไปก็เป็นของเร่อร่านี้เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารไม่มีใจครอง แม้ร่างกายนี้ก็เหมือนกัน เมื่อตั้งอยู่ในปฐมวัยก็สดใสเปล่งปลั่งมีกำลังแข็งแรง ความคิดความอ่านก็เฉียบแหลม ครั้นล่วงวัยนั้นไป ก็ซุดโทรมลงไปโดยลำดับ ความสดใสเปล่งปลั่งก็หมดไป กำลังก็ถอยไป ใจคอก็พั่นเพือนทำอะไรไม่ค่อยได้ ตาก็มืด หูก็ตึง ใช่แต่เท่านั้น ในครั้งหนึ่งเป็นคนมีความรู้ความสามารถอย่างไรจึงได้เป็นที่นับถือในที่ประชุมชน พ้นสมัยนั้นแล้วความรู้ความสามารถนั้นกลับใช้ไม่ได้ ไม่ทันคนในภายหลัง เพราะคุณสมบัติเช่นนั้นเป็นสังขตธรรม ย่อมแปรปรวนไปตามกาลเทศะ คือ เปลี่ยนไปตามเวลา และเปลี่ยนไปตามประเทศ นี้เป็นตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารมีใจครอง ๆ อุปาทินนกะสังขารและอนุปาทินนกะสังขาร

ทั้ง ๒ ประการนี้ มีชราความแก่เก่าเป็นลักษณะเสมอกันดังนี้ ฯ ส่วนธรรมของสัปบุรุษหาเป็นเช่นนั้นไม่ คงเป็นที่นิยมของคนดีทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบันคงที่ ธรรมของสัปบุรุษนั้นได้แก่สัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา มีเนื้อความพร้อมด้วยอรรถาธิบายดังบรรยายมาฉะนี้ ฯ

วัตตบทเทศนา

มาตาเปติภรํ ชนฺตุํ กุเล เชฏฺฐาปจายินํ
สณฺหํ สขิลสมฺภาสํ เปสุเณยฺยปฺปหายินํ
มจฺเฉรวินเย ยุตฺตํ สจฺจํ โกธาภิภุํ นรํ
ตํ เว เทวา ตาวตึสา อาหุ สปฺปุริโส อิตีติ ฯ

บัดนี้จะได้แสดงในวัตตบท ๗ ประการ มีนิทานอันเป็นเบื้องต้นว่า สมัยกาลวันหนึ่ง กษัตริย์ลิจฉวีมีนามว่า มหาลี ในนครไพศาลี ได้สดับธรรมเทศนาสักกบัญหสูตร์ เกิดความสงสัยว่า ข้อซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องนี้ พระองค์ได้เคยทอดพระเนตร์เห็นและทรงรู้จักท้าวสักกะแลหรือ หรือเป็นแต่ทรงแสดงไปอย่างนั้น จึงเข้าไปเฝ้าทูลถามตามที่สงสัย สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งว่าเรารู้จัก และไม่เพียงรู้จักองค์ท้าวสักกะอย่างเดียว รู้จักธรรมที่ทำให้เป็นท้าวสักกะด้วย เมื่อตรัสดังนี้แล้วจึงทรงแสดงวัตตบท ๗ ประการ อันท้าวสักกะได้เคยบำเพ็ญมาในกาลเมื่อเป็นมนุษย์ชื่อมฆมาณพ โดยพระพุทธภาสิตว่า มาตาเปติภรํ ชนฺตุํ เป็นต้น มีความว่า เทวดาชั้นดาวดึงษ์กล่าวนรชนผู้เลี้ยงมารดาบิดา ผู้อ่อนน้อมต่อเชฏฐบุคคลในสกุล ผู้มีถ้อยคำไพเราะห์ ผู้ละวาจาส่อเสียดเสีย ผู้ประกอบในอันนำความตระหนี่ออก ผู้จริง ผู้ระงับความโกรธที่เกิดขึ้น ว่าเป็นสัปบุรุษบุคคลดังนี้ ฯ

มีอรรถาธิบายเป็นลำดับไป ข้อต้นมีอธิบายว่า มารดาบิดาเป็นผู้

มีอุปการะคุณแก่บุตรแลธิดาโดยอเนกประการ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้า ได้ตรัสแสดงคุณของมารดาบิดาว่า เป็นพรหม เป็นอาหุเนยยบุคคล เป็นบุรพาจารย์ โดยนิพนธ์พุทธภาสิตว่า **พฺรหฺมาติ ภิกฺขเว ตานิ กุลานิ** เป็นต้น ความว่า ภิกษุทั้งหลาย มารดาและบิดา อันบุตร์แห่งสกุลทั้งหลายเหล่าใดบูชาแล้วในเรือน สกุลทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพรหม เป็นไปกับด้วยบุรพาจารย์ เป็นไปกับด้วยอาหุเนยยบุคคล ภิกษุทั้งหลาย คำว่าพรหมและบุรพาจารย์ และอาหุเนยยะนี้ เป็นชื่อของมารดาบิดาดังนี้ ฯ

ข้อซึ่งทรงแสดงมารดาบิดาว่าเป็นพรหม ก็เพราะมารดาบิดาเป็นผู้มีพรหมวิหารพร้อมทั้งสี่ประการ บริบูรณ์ในบุตร์และธิดา ฯ ข้อซึ่งแสดงว่า มารดาบิดาเป็นบุรพาจารย์นั้น ก็เพราะได้สั่งสอนบุตร์แลธิดามาก่อนกว่าอาจารย์ทั้งปวง ฯ เมื่อมารดาบิดาเป็นพรหมและเป็นบุรพาจารย์ฉะนี้ จึงเป็นอาหุเนยยบุคคลผู้ควรบูชาของบุตร์แลธิดา ฯ ความกระทำอุปัฏฐากด้วยตนเอง หรือจัดการให้ผู้อื่นช่วยกระทำอุปัฏฐาก ด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคชื่อว่าเลี้ยง เมื่อมารดาบิดาสมบูรณ์ไม่มีโอกาสที่จะพึ่งเลี้ยงด้วยพัสดุนั้น ๆ ก็ต้องเปลี่ยนภรณะเป็นเลี้ยงน้ำใจของท่านไม่ให้ช้ำชอก โทมนัสวิปฏิสาร เพราะเหตุตน ตั้งใจถนอมเลี้ยงน้ำใจของท่านในทางที่ชอบ ดังนี้แล รวมเรียกว่าความเลี้ยงมารดาบิดา เป็นปฏิปทาข้อปฏิบัติของสัปบุรุษประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๒ กุเลเชฏฐาปจายนะ ความอ่อนน้อมต่อเชฏฐบุคคลในสกุลนั้น มีอธิบายว่า ในสกุลของตน ผู้ใดเป็นผู้เจริญชนมายุยิ่งกว่า ตั้งต้นแต่เชฏฐภาดา เชฏฐภคินี จัดเป็นเชฏฐบุคคลสิ้น อนึ่งผู้ที่ยิ่งกว่าโดยคุณสมบัติก็ควรจัดเป็นเชฏฐบุคคลได้ โดยอธิบายตามนัย **เชฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส** พระพุทธเจ้าเป็นเชฏฐาของสัตว์โลก ๆ ความอ่อนน้อม ได้แก่กิริยาที่ทำสัมมาคารวะ โดยควรแก่ฐานะของเชฏฐบุคคล ๆ สกุลใดเป็นไปกับด้วยอปจายนะ ก็เป็นที่น่าดูชูเชิดว่าเป็นสกุลสูง ดังเครื่องสักการะที่จัดตั้งไว้แล้วได้จังหวะย่อมน่าดูชวนให้เกิดปสาทะ อย่างเดียวกันฉะนั้น เหตุนี้ในพระพุทธศาสนา จึงนิยมอปจายนกิจ จัดเป็นอปจายนมัย เป็นบุญกิริยาวัตถุประการหนึ่ง เมื่อแจกบุคคลควรแก่อปจายนกิจ ที่บัณฑิตนิยมเป็นเป็นไปทั้งภายในภายนอกพุทธกาล ได้บุคคลเป็น ๓ คือ ชาติวุฑฒะ ผู้เจริญชาติ วยวุฑฒะ ผู้เจริญอายุ คุณวุฑฒะ ผู้เจริญคุณความดี เมื่อแจกบุคคลและวัตถุธรรม ฉะเพาะมีในพุทธกาล ได้แก่คารวะธรรม ๖ ประการ คือ เคารพในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในความไม่ประมาท ในปฏิสันถาร ๆ ผลแห่งคารวะทั้ง ๖ อย่างนี้ กระทำไม่ให้เป็นผู้อาภัพ เป็นไปเพื่อความเจริญดังภาสิตที่สรรเสริญอปจายนธรรมฉะนี้ว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ ฯ

ความว่าธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคล ผู้มีอภิวาทอ่อนน้อมแก่ผู้เจริญ โดยปกติเป็นนิตย์ดังนี้ เมื่อสรุปผลแสดงแล้วเป็น ๒ ประการ ดังภาสิตบรรหารว่า

เย วุฑฺฒํ อปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ปาสํสา สมฺปราโย จ สุคติ ฯ

ความว่านรชนทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งเป็นผู้ฉลาดต่อธรรม ย่อมอ่อนน้อมวุฑฒะบุคคล ผลคือความสรรเสริญในทิฏฐธรรมและคติอันดีเป็นที่ไปณเบื้องหน้า ย่อมมีแก่บุคคลเหล่านั้น ดังนี้ เพราะเหตุนี้บัณฑิตจึงนิยมอปจายนกิจ เมื่อไม่มีอปจายนบุคคล ก็กระทำอปจายนในธรรม ดังพระเจ้าบรมจักรพรรดิราช ทรงเคารพในทศพิธราชธรรม ฯ **เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา เย จ พุทฺธา อนาคตา** พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดได้มีแล้วในอดีต และจักมีในอนาคต และมีปรากฏอยู่ในปัจจุบัน พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นล้วนทรงเคารพในพระสัทธรรมสิ้น เพราะเหตุฉะนี้ อปจายนกิจจึงจัดเป็นธรรมของสัปบุรุษประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๓ สัณหวาจา วาจาไพเราะห์นั้น ได้แก่ถ้อยคำที่เป็นสุนทรภาพสุภาสิต เว้นจากวจีทุจจริต เป็นไปเพื่อความสงบสำเร็จประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน ดังถ้อยคำของโทณพราหมณ์ ประกาศให้เหล่ากษัตริย์และเจ้านครนั้น ๆ สงบสงคราม สามัคคีปรองดองแบ่งปันพระบรมสารีริกธาตุแห่งสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าโดยวูปสมภาพ ถ้อยคำ

เช่นนี้เป็นต้น จัดเป็นถ้อยคำไพเราะห์ ถ้อยคำไพเราะห์นี้ ย่อมยึดเหนี่ยวน้ำใจของผู้ได้ฟัง ให้เกิดความนิยมรักใคร่นับถือผู้พูด มารดาบิดาเจรจากับบุตรด้วยถ้อยคำอ่อนหวาน คำนั้นย่อมจับใจของบุตร์และธิดา ทำให้เกิดความรักความนับถือยิ่งขึ้น บุตรธิดารู้จักพูด มารดาบิดาย่อมรักเอ็นดูมากขึ้น ท่านผู้เป็นอิสสระฉลาดในปฏิสันถารกล่าวถ้อยคำปราสัยโปรยปรายแก่ผู้น้อยทั่วหน้า ย่อมเป็นสง่าราศีทำตนให้เป็นที่นับถือของคนทั้งหลายมาก เข้าใจพูดอาจยังผู้น้อยให้มีแก่ใจทำกิจการงานด้วยความจงรักภักดี วาจาไพเราะห์เป็นของหาค่ามิได้ พูดในกาลอันสมควรเหมาะแก่บุคคลแล้ว ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จทั้งในการสมาคม ทั้งในการชักนำ ถ้อยคำไพเราะห์นั้น จะเรียกว่า สัณหะ ปิยะ เปยยวัชชะ สุภาสิต สัมมาวาจา กัลยาณะ อย่างไรก็ตาม คงรวมอรรถรส ได้แก่ถ้อยคำที่สำเร็จประโยชน์อันดีแก่ตนและผู้อื่น ถ้อยคำเช่นนี้ จัดเป็นธรรมของสัปปุรุษประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๔ เปสุเณยยัปปหานะ ละเสียซึ่งวาจาส่อเสียดนั้น มีอธิบายว่า ถ้อยคำที่กระทำให้เขาวิวาทแตกสามัคคีกัน ดังถ้อยคำของวัสส-การพราหมณ์ กระทำให้พวกกษัตริย์ลิจฉวีแตกสามัคคีกัน ถ้อยคำเช่นนี้มิได้เป็นไปเพื่อความสงบ ท่านจึงไม่จัดเป็นธรรมของสัปปุรุษ สัปปุรุษย่อมเลิกละคำส่อเสียดเช่นนี้เสีย จัดเป็นธรรมของสัปปุรุษประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๕ มัจเฉรวินยยุตตะ ประกอบในอันนำความตระหนี่ออก นั้น มีอธิบายว่า ความหวง ความเสียดาย จนไม่ได้เรื่อง เรียกว่า ความตระหนี่ ความตระหนี่นี้ เป็นข้าศึกแก่การให้ จะชำนะความ ความตระหนี่ของตนได้ ด้วยการบริจาคของตน สมด้วยนิพนธ์พุทธ ภาสิตว่า **ชิเน กทริยํ ทาเนน** จะชำนะความตระหนี่ได้ด้วยการให้ ดังนี้ ฯ ความตระหนี่ กระทำให้เป็นผู้คับแคบเหี่ยวแห้ง ไม่สามารถ จะควบคุมผูกพันธ์บริษัทบริวารไว้ได้ มีทุกข์มีร้อนเกิดขึ้นก็ไม่รู้จะแล เหลียวไปหาใคร เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงมิได้นิยมความตระหนี่ นิยม อยู่ในพวกเศรษฐีในโบราณ ทนแร้นแค้นอด ๆ อยาก ๆ ยอมตนเป็น นายโสมเฝ้าทรัพย์ แตกดับก็เป็นอันตรธานตกเป็นของคนอื่นหมด เป็นเรื่องที่น่าสังเวช เพราะเหตุนี้ จึงควรเฉลี่ยเผื่อแผ่เจือจาน บำรุง บริษัทบริวารพอควรแก่ฐานะ แต่มิใช่สละบริจาคอย่างพระเวสสันดร ราชา ควรนึกถึงความมาความมีแห่งโภคทรัพย์ก่อนแล้วจึงทำ สัป- บุรุษบุคคลย่อมไม่ตระหนี่ รู้จักถือเอาสาระแห่งโภคทรัพย์ ด้วย การให้แก่ผู้อื่นแต่พอดี ทรงตนทรงผู้อื่นไว้ทั้งสองฝ่าย คือตนเอง ไม่ต้องกลับขาดแคลน เป็นหนี้สินด้วยการให้ และอุปถัมภ์ผู้ได้รับให้ พ้นจากความขาดแคลน พอเป็นทางตั้งตนได้ หรือพอเป็นเครื่องผูก ใจด้วยสังคหพิธี ข้อนี้จัดเป็นธรรมของสัปบุรุษประการหนึ่ง ฯ

ข้อ ๖ สัจจะนั้น มีอธิบายว่า ได้แก่ความจริง สัปบุรุษบุคคล ย่อมเป็นคนจริง ตั้งต้นแต่พูดจริง กระทำตามที่ได้พูดไว้แล้ว ปฏิ

ญาณไว้แล้ว สัญญาไว้แล้ว จริงของสัปบุรุษนั้นเป็นจริงที่ชอบตามนัยภาสิตว่า **สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปติฏฺฐิตา** สัปบุรุษทั้งหลายเป็นผู้ดำรงอยู่ในสัจจะ ทั้งที่เป็นอรรถและเป็นธรรมดังนี้ ฯ สัจจะที่เป็นอรรถนั้น คือเป็นประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน หรือประโยชน์โลกนี้ ประโยชน์โลกหน้า ตลอดถึงประโยชน์อย่างยิ่ง ฯ สัจจะที่เป็นธรรมนั้น ก็คือเป็นคุณธรรมความดีความงาม ความไม่ดีไม่งามจัดเป็นอธรรม ดังพุทธภาสิตว่า **น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน** ธรรมและอธรรมมีผลไม่เหมือนกัน **อธมฺโม นิรยํ เนติ** อธรรมย่อมนำไปนรก **ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ** ธรรมย่อมนำไปสุคติดังนี้ เมื่อจะยกตัวอย่างสัจจะที่เป็นอรรถเป็นธรรมของสัปบุรุษ ดังสัจจะของอุปติสสปริพาชกโกลิตปริพาชกกระทำกติกาสัญญากันว่า เราทั้งสอง ใครได้ทราบโมกขธรรมก่อนจงบอกแก่กัน ครั้นอุปติสสปริพาชก ได้ฟังอริยสัจจกถาโดยสังเขป แต่พระอัสสชิเถระแล้ว จึงนำยุบลอันนั้นไปบอกแก่โกลิตปริพาชกผู้สหาย ความดำรงอยู่ในกติกาสัญญานัดหมายกันโดยทางที่ชอบเช่นนี้เป็นต้น ชื่อว่าสัจจะเป็นอรรถเป็นธรรมเป็นสัจจะของสัปบุรุษ สัจจะของสัปบุรุษนี้ มีในระหว่างบุคคลใดหมู่ใด ประเทศใด ก็เป็นไปเพื่อความเรียบร้อยสามัคคีธรรม ฯ เพราะเหตุนั้น ผู้หวังคุณความดีข้อนี้ จึงต้องมีหลักฐานต่อกันดังผู้จ้างกับลูกจ้าง ผู้ขายกับผู้ซื้อ มีหนังสือหรือพยานต่อกัน พระ

ราชากับข้าราชการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อกัน ประเทศต่อประเทศทำหนังสือสัญญาต่อกัน ๆ ถ้าสัจจะยังมั่นคงเป็นไปในระหว่างเพียงใดแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความสงบระงับเรียบร้อย แม้ในทางพระพุทธศาสนาก็นิยมสัจจะ เพราะเหตุฉะนั้น ผู้ซึ่งจะเข้าพวกเป็นพุทธบริษัทจึงให้เว้นจากมุสาวาท นับว่าเป็นองค์ศีลอันหนึ่งแต่แรก เมื่อจะเลื่อนเป็นภิกษุบริษัท พระกรรมวาจาก็ยังเตือนกำชับสั่งว่า **อยนฺเต สจฺจกาโล ภูตกาโล** กาลนี้ เป็นกาลสัจจ์กาลจริงของท่าน เราถามสิ่งใด ๆ ที่ไม่มีก็จงปฏิเสธว่า **นตฺถิ ภนฺเต** ถ้ามีก็จงรับว่า **อาม ภนฺเต** ดังนี้เป็นต้น ๆ แม้ถึงกาลปฏิบัติธรรม ก็ต้องอาศัยสัจจะโดยลำดับ ดังครั้งเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาค จะได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็เพราะดำรงในสัจจาธิษฐานมั่นคงดังนี้ว่า **กามํ ตโจ นหารู จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ** เลือดเนื้อในกายของเรา จงเหือดแห้งไป คงเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น กระดูกก็ตามเถิด คุณพิเศษล้ำเลิศอันใด ที่จะพึงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ เรายังไม่บรรลุคุณพิเศษอันนั้นแล้ว จะไม่งดความเพียรคลายบัลลังก์ นั่งขัดสมาธิอย่างนี้ ในกาลนั้นความเมื่อยขบอันเป็นมารมาราวีโดยประการต่าง ๆ จนถึงสดุ้งมาร กระนั้นก็มิได้ทรงปราชัย ได้ชัยชนะเป็นพระพิชิตมาร เมื่อพระองค์เป็นผู้จริงเช่นนี้ แต่นั้น ก็ได้ตรัสรู้ของจริงทั้ง ๔ ประการ คืออริยสัจจ์ สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วทรงประกาศ

สัจจะโดยประการต่าง ๆ ว่า **สจฺจํ เว อมตา วาจา** วาจาจริงแล เป็นคำอันไม่ตาย คือเป็นของไม่ยักย้าย แปรผันกลายเป็นเท็จ สัปบุรุษที่ล่วงแล้วและจักมาข้างหน้า และมีปรากฏอยู่บัดนี้ ล้วนคงนิยมยินดีคำจริง ๆ อนึ่งผู้ตั้งอยู่ในคำจริง แม้ประสพพิบัติจะถึงความตาย ก็บริหารตนให้พ้นมรณภัยได้ ดังอธิมุตตกสามเณรเป็นตัวอย่าง ๆ **สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ** คำจริงแลเป็นของมีรสชาติกว่ารสทั้งหลาย บันดารสทั้งหลายย่อมอร่อยฉะเพาะกาล ฉะเพาะบุคคล ฉะเพาะบริโภค เมื่อล่วงกาล ผิดบุคคล บริโภคแล้วความอร่อยก็หายไป ๆ รสคือความจริงย่อมอร่อยทุกกาล ทุกบุคคล ทุกขณะ เพราะบุคคลทุกคนคงไม่อยากได้ยินได้ฟังถ้อยคำที่ไม่จริง ใครพูดไม่จริง ก็ไม่ไว้เนื้อเชื่อใจโดยประการทั้งปวง ถ้าใครพูดจริงก็ก็นิยมนับถือ เชื่อถือไว้วางใจ ๆ สัจจะมีคุณสมบัติโดยลำดับฉะนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นธรรมของสัปบุรุษประการหนึ่ง ๆ

ข้อ ๗ โกธาภิภวนะ ระงับโกรธนั้น มีอธิบายว่า สัปบุรุษย่อมเป็นผู้ไม่โกรธ เมื่อยังไม่พ้นขีดโกรธ ก็คงยังมีโกรธ แต่เมื่อโกรธเกิดขึ้นแล้ว ย่อมรีบระงับเสีย ดังบุคคลผู้เห็นโทษแห่งไฟไหม้แม้ตั้งขึ้นเล็กน้อย ก็มิได้ปล่อยทอดธุระรีบดับเสียโดยเร็ว ฉันใด สัปบุรุษบุคคลระงับโกรธที่เกิดขึ้นฉันนั้น ๆ กิจการทั้งปวงซึ่งจะพึงจัดให้สำเร็จได้ ไม่ต้องอาศัยเดชแห่งความโกรธ ถ้ากระทำด้วยกำลังเดชแห่งความโกรธ คงสู้ความไม่โกรธหรือระงับโกรธก่อน

แล้วจึงทำไม่ได้ ใจอันความโกรธครอบงำแล้ว ไม่เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงไม่นับว่าเป็นธรรมของสัปบุรุษ ยกความระงับโกรธว่าเป็นธรรมของสัปบุรุษ ดังในที่สุดแห่งวัตตบทนี้ ฯ

ธรรม ๗ ประการ คือความเลี้ยงมารดาบิดา ความอ่อนน้อมต่อเชฏฐบุคคลในสกุล ความเจรจาถ้อยคำอันไพเราะห์ ความละเสียซึ่งวาจาส่อเสียด ความประกอบในอันนำความตระหนี่ออก สัจจะความระงับโกรธ เหล่านี้ มีแก่บุคคลผู้ใด สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทวดาชั้นดาวดึงษ์ เรียกผู้นั้นว่าสัปบุรุษ มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังบรรยายมาฉะนี้ ฯ

ธรรมจารีเทศนา

ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จาติ ฯ

บัดนี้จะได้เชิญพระพุทธภาสิต ที่ได้อุทเทสขึ้นไว้แล้วนั้น มาตั้งบรรยายความพอสมควรแก่เวลา ดำเนินความว่า

บุคคลผู้ต้องการความสุข ต้องประพฤติธรรมจึงจะเป็นสุข เช่นการมั่งมีทรัพย์สมบัติมาก ถือกันว่าเป็นสุข เพราะแก้ความทุกข์ยากได้ ถ้าไม่ประพฤติธรรมด้วย ก็เป็นสุขไม่ได้ตลอดไป เพราะยังจะต้องเดือดร้อนใจด้วยความไม่พอ ความไม่พอยังมีเพียงใด ก็ต้องขวนขวายไปจนกว่าจะพอ ความพอก็ไม่มีในโลก เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า **อุนฺโน โลโก** โลกเป็นของพร่อง คือไม่มีเวลาอิ่มและเวลาเต็ม ถ้านึกถึงพระพุทธภาสิตว่า **สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ** ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง ดังนี้ ก็สบายใจ อนึ่งร้อนด้วยการบริหารรักษา ถ้าทรัพย์สมบัตินั้นมาเป็นอันตรายไป ก็ทุกข์โทมนัส ปริเวทนาการไปต่าง ๆ ถ้านึกถึงพระพุทธภาสิตว่า **นานาภาโว วินาภาโว** เราจะต้องละเว้นเป็นต่าง ๆ จากของรักของชอบใจทั้งหลายทั้งปวงไป ทุกขโทมนัสก็เพลา ไม่รึงรัดเต็มที่ หรือมานึกถึงพระอนิจจังว่า ไม่เที่ยง ก็เป็นเหตุผ่อนทุกข์โทมนัส สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนสาวกว่า ไม่เที่ยง เพื่อให้รู้ล่วงหน้าเสียก่อน สิ่งใดรู้ล่วงหน้าเสียก่อนไม่ทำให้ขลุกขลักใจ อย่างแขกที่จะมาหา ถ้าไม่ให้เจ้าของถิ่น

ทราบล่วงหน้า ปุบปั๊บมาเจ้าของถิ่นก็ขลุกขลักฉะนั้น เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงสั่งสอนให้กำหนดความไม่เที่ยงล่วงหน้าว่า **รูปํ อนิจฺจํ** ฯ และไม่เที่ยงตลอด ทั้งส่วนที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ทั้งภายในภายนอก หยาบละเอียด เลว ประณีต อยู่ไกล อยู่ใกล้ **สพฺพํ อนิจฺจํ** สิ่งทั้งปวงเป็นอนิจจังทั้งหมด ฯ ทรัพย์สมบัตินั้น ถ้าซ้ำแสวงหาในทางที่ผิด ก็ยิ่งช้ำร้าย เป็นทุกข์ตั้งแต่ต้นจนอวสาน แม้จะได้ความชื่นบานว่า เรามีทรัพย์ในระวาง ๆ ก็ไม่พอกันกับทุกข์ ถ้าประพฤติธรรมด้วยก็เป็นสุขตามภูมิ ประพฤติได้อย่างหยาบก็เป็นสุขอย่างหยาบ ประพฤติได้อย่างกลางก็เป็นสุขอย่างกลาง ประพฤติได้อย่างประณีตก็เป็นสุขอย่างประณีต ฯ ถ้าจะมองด้วยนัยน์ตา เห็นคนที่ได้รับโทษทุกข์ต่าง ๆ แต่แล้วล้วนด้วยการไม่ประพฤติธรรมทั้งนั้น ไม่ประพฤติธรรมแล้วเป็นสุข ไม่มีตัวอย่างที่ไหน ประพฤติธรรมแล้วเป็นสุขมีตัวอย่างมาก เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ธมฺมจารี สุขํ เสติ** ผู้ประพฤติธรรมเป็นปกติย่อมอยู่เป็นสุข และไม่ใช่สุขแต่ฉะเพาะเวลานั้น ต่อไปก็เป็นสุข วันนี้เป็นสุข วันหน้าก็เป็นสุข เดือนนี้เป็นสุข เดือนหน้าก็เป็นสุข ปีนี้เป็นสุขปีหน้าก็เป็นสุข ชาตินี้เป็นสุขชาติหน้าก็เป็นสุข เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสต่อไปว่า **อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ** เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกหน้าดังนี้ และยังมีสุขอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าสุขอย่างยิ่ง คือ ไม่ใช่สุขเวทนา สุขนี้มา

แต่การประพฤติธรรมแท้ ๆ มีอธิบายเป็นลำดับไป คำว่า ธรรม แปลว่าทรง คือเป็นของควรทรงจำ ควรศึกษา ควรปฏิบัติ เมื่อบุคคลมาทรงธรรม ธรรมก็ทรงบุคคลผู้ทรงธรรมนั้นไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว สมด้วยพระราชนิพนธ์ภาสิตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๆ ว่า **ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี** ธรรมทรงบุคคลผู้ทรงธรรมไม่ให้ตกไปในโลกที่ชั่ว ข้อนี้มีพระพุทธภาสิตรับรองอีกว่า **ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี** ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดังนี้ ธรรมแปลว่าทรง โดยอธิบายดังนี้ ๆ

ธรรมนั้นใครจะกล่าวก็ตาม เมื่อต้องตามหลักโคตมีสูตร์ พระองค์ทรงรับรองว่าเป็นธรรมของพระองค์ โดยใจความ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความยุ่งนุงนัง ธรรมเหล่านั้นไม่ใช่คำสอนของพระองค์ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความไม่ยุ่งนุงนัง ธรรมเหล่านั้นเป็นคำสอนของพระองค์ดังนี้ ๆ

พระธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เมื่อกล่าวเป็นหมวด ๆ โดยพิศดารเป็นแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ย่นเป็นข้อที่จะพึงปฏิบัติเป็น ๓ คือ ศีล ๑ สมาธิ ๑ ปัญญา ๑ ศีลนั้นได้แก่การรักษามารยาท กาย วาจา ให้เป็นปกติ คือไม่ฆ่าสัตว์เป็นปกติ ไม่ลักของเขาเป็นปกติ ไม่ประพฤติผิดในกามเป็นปกติ ไม่พูดปดเป็นปกติ ไม่เสพสุราเมรัยเป็นปกติ ถ้านอกจากศีล ๕ ก็เป็นปกติตามที่กำหนด ๆ ไม่ฆ่าสัตว์ในเวลาที่ไม่มีสัตว์

จะฆ่า ไม่ลักของเขาในเวลาที่ไม่มีช่องโอกาส ไม่ประพฤติผิดในกามในเวลาที่ไม่มีกามหรือมีแต่ขัดข้อง ไม่พูดปดในเวลาที่ไม่มีใครจะพูดด้วย ไม่เสพสุราเมรัยในเวลาที่ไม่มีสุราเมรัยจะเสพ เช่นนี้ไม่เรียกว่าปกติไม่เป็นศีล ความมุ่งหมายของการมีศีล น่าจะล่วงได้แล้วไม่ล่วง ผู้ใดมาปฏิบัติได้เช่นนี้ นึกขึ้นมาคราวใด ก็ชุ่มชื่นใจ คนมีศีลย่อมมีความอุ่นใจ เหมือนคนมีทรัพย์ ไม่หวาดต่อภัยที่จะมีมา เพราะทุศีล ศีลอันบุคคลใดรักษาดีแล้ว ศีลย่อมรักษาบุคคลผู้นั้นไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ไม่ฉะเพาะแต่ในปัจจุบันอย่างเดียว ตลอดไปถึงโลกหน้า มีบาทพระคาถาข้อนี้รับรองว่า **สีเลน สุคตึ ยนฺติ** บุคคลจะไปสุคติก็เพราะศีล และแสดงต่อไปว่า **สีเลน โภคสมฺปทา** บุคคลจะถึงพร้อมด้วยโภคะสมบัติก็เพราะศีล **สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ** บุคคลจะถึงซึ่งความดับร้อนก็เพราะศีล **ตสฺมา สีลํ วิโสธเย** เพราะเหตุฉะนั้น ควรทำศีลให้หมดจดดังนี้ ฯ ศีลเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้น เป็นภาคพื้นของอาชารธรรมทั้งปวง ผู้ที่จะบำเพ็ญภาวนาทำสมาธิ ถ้าไม่มีศีล ก็ต้องสมาทานหรือตั้งใจวิรัติให้มีศีลเสียก่อน ใจจะได้ดีเป็นที่ตั้งแห่งสมาธิโดยง่าย ฯ

สมาธินั้นได้แก่ความตั้งจิตต์แน่วแน่อยู่ในสิ่งที่ปราศจากโทษ ไม่ให้โอกาสแก่นิวรณ์ทั้ง ๕ ที่จะเกิดขึ้น ทำจิตต์ให้มีอารมณ์น้อยอย่างมากเพียง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา เรียกว่าปฐมฌาน ครั้นวิตก วิจารณ์สงบไป เหลือแต่ ปีติ สุข เอกัคคตา

เรียกทุติยฌาน ครั้นปีติสงบไป เหลือแต่สุข เอกัคคตา เรียกตติยฌาน ครั้นสุขสงบไป เหลือแต่เอกัคคตา จิตต์เฉยเป็นดวงเดียว เรียก จตุตถฌาน ฯ ท่านที่กระทำจิตต์ให้เป็นสมาธิได้ ชื่อว่าเป็นผู้มีที่อยู่ เรียกว่า วิหารธรรม เวลาทุกข์ร้อนเกิดขึ้น ก็หลบเข้าวิหารธรรม เสียสบายใจ เหมือนคนที่มีที่อยู่อาศัย เวลาฝนตกแดดออก ก็หลบ เข้าไปอยู่ในที่อาศัยฉะนั้น ฯ อนึ่งในเวลาเจ็บไข้ประกอบด้วยทุกข เวทนา ผู้ที่มีสมาธิเป็นวิหารธรรม ก็หลบทุกขเวทนา เข้า อยู่ในวิหารธรรม ฯ จิตต์ที่ประกอบด้วยสมาธิ เมื่อจะเพ่งพิจารณา สังขาร ก็ย่อมเห็นชัด เหมือนดวงไฟที่มีเครื่องกั้นความสว่างให้รวม ฉายฉะเพาะในที่ต้องการ ย่อมแลเห็นถนัด ทำกิจได้ชัดฉะนั้น สมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งปัญญาได้ฉะนี้ ฯ

ปัญญานั้นได้แก่ความรู้ที่ไม่ผิด คือรู้ถูก รู้จริง คือจริงอย่างไร ก็รู้อย่างนั้น ไม่รู้ผิดจากความที่เป็นจริงไป เรียกว่า ยถาภูตญาณ รู้ตามเป็นจริง ฯ รู้ว่า ลาภ ยศ ความสรรเสริญ ความสุข เป็นของดีโดยส่วนเดียว จัดว่ารู้ไม่จริง หรือรู้ว่าความไม่มีลาภ ไม่มียศ นินทา ทุกข์ เป็นของไม่ดีโดยส่วนเดียว ก็เรียกว่ารู้ไม่ จริงเหมือนกัน ที่จริงนั้นต้องรู้จักทั้งสองประการ คือ ทั้งดี ทั้งชั่ว อนึ่งรู้ว่า แก่ เจ็บ ตาย เป็นของไม่ดีโดยส่วนเดียว หรือดีโดย ส่วนเดียว ก็จัดว่ารู้ไม่จริง ที่จริงนั้นเป็นของดีด้วยไม่ดีด้วยทั้งสอง ประการ ข้อนี้บัณฑิตจงวิจารณ์ด้วยตนเองเถิด จะได้เกิด

ยถาภูตญาณ และจะได้เป็นทางวิจารณ์อย่างอื่น ๆ ต่อไป ฯ

ธรรมแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์นั้น ย่นข้อปฏิบัติเป็น ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ฉะนี้ เมื่อเป็นแต่ศึกษาในศีล สมาธิ ปัญญา ก็จัดเป็นปริยัติ เมื่อปฏิบัติ ก็จัดเป็นปฏิบัติ เมื่อได้รับผลคือความรู้แจ้งแทงตลอด ก็จัดเป็นปฏิเวธ ฯ อนึ่งธรรมทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์นั้น ย่นข้อปฏิบัติให้น้อยอีกเป็น ๒ ประการ คือ ปหานะ การละอย่างหนึ่ง ภาวนา การเจริญอย่างหนึ่ง บรรดาความชั่วทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งเรียกว่าบาปหรืออกุศล หรือทุจจริต หรืออกรณียกิจ หรืออธรรมจริยะวิสมจริยาก็ตาม เป็นปหานะควรละทั้งหมด ฯ บรรดาความดีทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งเรียกว่าบุญหรือกุศล หรือสุจริต หรือกรณียกิจ หรือธรรมจริยะสมจริยาก็ตาม เป็นภาวนาควรเจริญทั้งหมด ข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนาโดยย่อมี ๒ ประการเท่านั้น แต่เบื้องต้นต้องรู้จักความชั่วความดีเสียก่อน จึงจะละและเจริญได้ ความชั่วอย่างหยาบได้แก่เวร ๕ เป็นหน้าที่ของศีลจะบำหราบเห็นง่าย ความชั่วอย่างกลาง ได้แก่นิวรณ์ ๕ เป็นหน้าที่ของสมาธิที่จะบำหราบ เห็นยากหน่อย ความชั่วอย่างละเอียด ได้แก่อนุสัย เป็นหน้าที่ของปัญญาที่จะบำหราบ เห็นยากมาก เพราะฉะนั้นจึงต้องรู้จักความชั่วความดี ถ้าไม่รู้จักก็ละไม่ถูกเจริญไม่ถูก เมื่อจะกำหนดความชั่วความดีโดยสังเขป ควรทราบดังนี้ ประพฤติอะไรก็ตาม ได้รับความเดือดร้อนใจ อันนั้นเป็นความชั่ว ประพฤติ

อะไรก็ตาม ได้รับความเยือกเย็นใจ อันนั้นเป็นความดี ความชั่ว ความดีที่ได้ทำแล้ว ไม่ตกเรี่ยเสียหายเก็บอยู่ที่ใจทั้งหมด อย่างไหนแรง อย่างนั้นก็ให้ผลก่อน อย่างไหนหย่อน อย่างนั้นก็ผ่อนให้ผล แล้วแต่จะเหมาะ ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปหานภาวนาแก่พระอานนท์ โดยใจความว่า ความชั่วเป็นกิจไม่ควรทำโดยส่วนเดียว ความดีเป็นกิจควรทำโดยส่วนเดียว การละชั่วประพฤติดี ไม่ใช่เป็นกิจล้นเหลือวิสัยที่คนทำไม่ได้ เป็นกิจอยู่ในวิสัยของคนทำได้ เมื่อทำได้แล้ว ไม่มีทุกขโทษ มีแต่ประโยชนคุณโดยส่วนเดียว ฯ การละชั่วประพฤติดีนี้แล เรียกว่าประพฤติธรรม ตามนัยปหานภาวนา ฯ เมื่อจะย่นธรรมทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ลงเป็นหนึ่ง ก็ได้แก่อัปปมาทธรรม โดยพระพุทธภาสิตว่า เย เกจิ กุสลา ธมฺมา บรรดากุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล อปฺปมาทสโมสรณา รวมชุมนุมอยู่ในความไม่ประมาท อปฺปมาโท เตสํ อคฺคมกฺขายติ บัณฑิตกล่าวความไม่ประมาทว่าเป็นยอดของกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้ ฯ

ความไม่ประมาทนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วทั้งที่เป็นเหฏฐิมปริยาย ๆ อย่างต่ำ อุปริมปริยาย ๆ อย่างสูง ฯ เหฏฐิมปริยายนั้น ได้แก่ความไม่ประมาทในการละกายทุจจริต

กระทำกายสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในการละวจีทุจจริต ทำวจีสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในการละมโนทุจจริต ทำมโนสุจริตให้บังเกิดมี ๑ ไม่ประมาทในการละความเห็นผิดทำความเห็นถูกให้บริบูรณ์ ๑ ความไม่ประมาทโดยปริยายนี้ นับว่าเป็นเหฏฐิมปริยาย ก็เพราะเป็นธรรมที่จะพึ่งประพฤติปฏิบัติทั่วไปในชนทั้งปวง ๆ อุปริมปริยายนั้น ทรงแสดงความไม่ประมาทในการระวังรักษาจิตต์ไม่ให้กำหนัดยินดี ในเวลาที่น่ากำหนัดยินดี ๑ ไม่โกรธเคืองประทุษร้าย ในเวลาที่น่าโกรธเคืองประทุษร้าย ๑ ไม่หลงในเวลาที่น่าหลง ๑ ไม่มัวเมาในเวลาที่น่ามัวเมา ๑ ความไม่ประมาทโดยปริยายนี้ นับเป็นอุปริมปริยาย ก็เพราะเป็นธรรมอันสูง เป็นไปเพื่อพระนิพพาน เพราะพระนิพพานเป็น **ราคกฺขโย** เป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ **โทสกฺขโย** เป็นที่สิ้นไปแห่งโทสะ **โมหกฺขโย** เป็นที่สิ้นไปแห่งโมหะ **มทนิมฺมทโน** บรรเทาเสียซึ่งความมัวเมา ฉะนี้ ๆ ความไม่ประมาทนี้เป็นธรรมมีอุปการะมากทั้งทางโลกทางธรรม ตลอดถึงพระนิพพาน เพราะฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงเตือนให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท โดยปัจฉิมวาทภาสิตดังนี้ว่า **หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนท่านทั้งหลาย **วยธมฺมา สงฺขารา** สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา **อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ** ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิดดังนี้ ฯ **โส ปเนส อตฺถโต**

สติยา อวิปฺปวาโส นาม ความไม่ประมาทนั้นโดยเนื้อความ เป็นชื่อของการไม่อยู่ปราศจากสติ คือ หมายเอาตัวสติ สติกับความไม่ประมาทมีเนื้อความอย่างเดียวกัน ฯ

ธรรมแปลว่าทรง หมายความว่าบุคคลควรทรงไว้ เมื่อบุคคลทรงธรรม ๆ ก็ทรงบุคคล ธรรมนั้นจัดโดยขันธ์เป็นแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ในธรรมทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์นั้น ย่นเป็นข้อปฏิบัติเป็น ๓ อย่าง คือ ศีล ๑ สมาธิ ๑ ปัญญา ๑ เมื่อย่นให้น้อยลงอีกเป็น ๒ คือ ปหานะ ๑ ภาวนา ๑ เมื่อย่นลงเป็น ๑ ก็ได้แก่ความไม่ประมาท ความไม่ประมาทนั้นได้แก่สติ มีเนื้อความดังได้แสดงมาแล้วโดยลำดับ ผู้ใดมาทำสติให้มีให้เป็นขึ้น ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติธรรม แต่ต้องให้มีสม่ำเสมอเป็นปกติ จึงจะเรียกว่าธรรมจารี ผู้ประพฤติธรรมเป็นปกติ ถ้าไม่สม่ำเสมอเป็นปกติก็เป็นธรรมจารีไม่เต็มที่ ธรรมจารีเต็มที่ก็เป็นสุขเต็มที่ ธรรมจารีไม่เต็มที่ก็เป็นสุขไม่เต็มที่ ชาตินี้เป็นสุข ชาติหน้าก็เป็นสุข มีอธิบายได้แสดงแล้วในเบื้องต้น ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า **ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ** ผู้ประพฤติธรรมเป็นปกติ ย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ดังนี้ ฯ **ตสฺมา** เพราะเหตุฉะนั้น ผู้ต้องการความสุข ก็จงประพฤติธรรมให้เป็นธรรมจารีบุคคล ตามพระโอวาทของพระทศพล สัมมาสัมพุทธเจ้า ดังแสดงมาฉะนี้ ฯ

กฐินเทศนา

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม ฯ เตน โข ปน สมเยน ตึสมตฺตา ปาเชยฺยกา ภิกฺขู สพฺเพ อารญฺญกา สพฺเพ ปิณฺฑปาติกา สพฺเพ ปํสุกูลิกา สพฺเพ เตจีวริกา สาวตฺถึ อาคจฺฉนฺตา ภควนฺตํ ทสฺสนาย อุปกฏฺฐาย วสฺสูปนายิกาย นาสกฺขึสุ สาวตฺถิยํ วสฺสูปนายิกํ สมฺภาเวตุนฺติ ฯ

บัดนี้ จะแสดงเรื่องกฐินทานเป็นลำดับไป ดำเนินนิทานอันเป็นเบื้องต้นว่า เตน สมเยน สมัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอยู่ณเชตวนาราม ของอนาถบิณฑิกคฤหบดีใกล้กรุงสาวัตถี ฯ ครั้งนั้น มีภิกษุชาวเมืองปาฐา ๓๐ รูป ล้วนทรงธุดงคคุณ คืออยู่ในป่าบ้าง ถือบิณฑบาตบ้าง ถือผ้าบังสกุลบ้าง ถือจีวร ๓ ผืนบ้าง ล้วนเป็นข้อปฏิบัติเครื่องขูดเกลากิเลส ท่านเหล่านั้น กำลังเดินมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าณกรุงสาวัตถี ครั้นกระชั้นพรรษา มาไม่ถึงตามกำหนด จึงแวะเข้าไปจำพรรษาอยู่ณเมืองสาเกต ไกลจากเมืองสาวัตถี ๖ โยชน์ ภิกษุ ๓๐ รูปนั้นไม่มีความผาสุก คิดแต่จะไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสมอ ครั้นออกพรรษาปวารณาเสร็จแล้ว กำลังฝนตกน้ำท่วม ภูมิภาคอากูลไปด้วยโคลนตม ไม่เป็นสมัยที่จะสัญจร ท่านก็มิได้รั้งรอ รีบออกจากเมืองสาเกต จาริกไปถึงกรุงสาวัตถีที่เชตวนาราม มีสะบงจีวรอันชุ่มชื้นไปด้วยน้ำและโคลน ครั้น

ถึงที่เฝ้าถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่งณะที่สมควรข้างหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสถามถึงผาสุกวิหารเป็นทาง ปฏิสันถารตามควร ภิกษุเหล่านั้นก็กราบทูลเหตุทั้งปวง ตั้งแต่มา ไม่ทันต้องจำพรรษาณะเมืองสาเกต จนถึงลำบากระวางทางเป็นที่สุด ให้ทรงทราบทุกประการ ๆ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า อาศัย เหตุนั้น ทรงทำธรรมีกถาตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ทรงอนุญาตกฐินัตถารวินัยกรรมว่า ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตเพื่อกรานกฐินแก่ภิกษุ ทั้งหลายผู้ได้จำพรรษาแล้ว ภิกษุทั้งหลายอานิสงส์ ๕ อย่าง จัก สำเร็จแก่ท่านทั้งหลายผู้ได้กรานกฐินแล้ว ๆ ๑ **อนามนฺตจาโร** เที่ยวไปในตระกูลไม่ต้องอำลา คือไม่เป็นอาบัติด้วยจาริตสิกขาบท ตามปกตินั้น เมื่อภิกษุรับนิมนต์เขาด้วยโภชนะทั้ง ๕ แล้ว จะไปใน ที่อื่นจากที่นิมนต์นั้น ในเวลาก่อนฉันหรือกลับจากฉันแล้ว ต้องลา ภิกษุที่มีอยู่ในวัดก่อนจึงไปได้ ถ้าไม่ลาก่อน เที่ยวไปต้องปาจิตตีย์ ได้กรานกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ ๆ ๒ **อสมาทานจาโร** เที่ยวไป โดยไม่ต้องเอาไตรจีวรไปด้วยก็ได้ ไม่เป็นอาบัติเพราะอยู่ปราศจาก ไตรจีวร ตามปกตินั้น ภิกษุจะไปแรมคืนณะที่ใด ต้องเอาไตรจีวร ไปด้วย ถ้าปราศจากไตรจีวรผืนใดผืนหนึ่ง แม้คืนเดียว ต้อง นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ได้กรานกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ ๆ ๓ **คณโภชนํ** ฉันคณโภชนะได้ไม่เป็นอาบัติด้วยคณโภชนะสิกขาบท ตามปกตินั้น เขานิมนต์ภิกษุออกชื่อโภชนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้ารับของนั้น

มาหรือฉันของนั้นพร้อมกันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปต้องปาจิตตีย์ ได้กรานกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ ฯ ๔ **ยาวทตฺถจีวรํ** มีจีวรได้ตามต้องการ คือเก็บอติเรกจีวรไว้ไม่วิกัปป์ไม่อธิฐฐานเกิน ๑๐ วันได้ ไม่เป็นอาบัติ เพราะปฐมกฐินและตติยกฐินสิกขาบท ตามปกตินั้น ภิกษุจะพึงทรงอติเรกจีวรผ้านอกวิกัปป์อธิฐฐานได้เพียง ๑๐ วัน ถ้าล่วง ๑๐ วันไป ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์ และภิกษุที่มีผ้าเกิดขึ้น ประสงค์จะทำจีวรแต่ยังไม่พอ ถ้ามีที่หวังอยู่ว่าจะได้ จะเก็บผ้านั้นไว้ได้เพียงเดือนหนึ่งเป็นอย่างยิ่ง ถ้าเก็บไว้เกินเดือนหนึ่งไป ถึงจะมีที่หวังอยู่ว่าจะได้ ก็ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ได้กรานกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ ฯ ๕ **โย จ ตตฺถ จีวรุปฺปาโท โส เนสํ ภวิสฺสติ** จีวรลาภใดที่เกิดแก่สงฆ์ในอาวาสนั้น จีวรลาภที่เกิดขึ้นนั้น จักเป็นของ ๆ ภิกษุทั้งหลายผู้ได้กรานกฐินแล้วนั้น ไม่ทั่วไปแก่ภิกษุอื่น ตามปกตินั้นจีวรที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ต้องแจกให้ทั่วถึงกันตลอดอาคันตุกะภิกษุ ได้กรานกฐินแลว จะแจกแต่ฉะเพาะพวกที่ได้กรานกฐินก็ได้ ฯ ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ นี้ จักสำเร็จแก่ท่านทั้งหลายผู้ได้กรานกฐินแล้ว อันนี้เป็นอานิสงส์ส่วนภิกษุ ลดหย่อนผ่อนสิกขาบทบางอย่าง เมื่อภิกษุมาทำให้ต้องตามพิธี ก็นับว่าได้รักษาพุทธานุญาตอันนั้นด้วย ฯ

ครั้นถึงจีวรทานกาลสมัย คือแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ จนถึงเพ็ญเดือน ๑๒ พุทธศาสนิกชนมาตามระลึกถึงพุทธานุญาตข้อนี้ ได้

พรักพร้อมกันจัดแจงกฐินทุสสทาน พร้อมด้วยบริวาร กระทำโดยสามัคคีธรรม ชื่อว่าช่วยกันรักษาพุทธานุญาตข้อนี้ ไม่ให้เป็นหมันนับเป็นทั้งอามิสบูชา และปฏิบัติบูชาในพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ เมื่อกล่าวประเภททาน โดยผู้รับที่เนื่องในพุทธศาสนาเป็น ๒ อย่าง คือ ปาฏิปุคคลิกทาน ๑ สังฆทาน ๑ กฐินทานนี้ก็นับเข้าในสังฆทาน ทาน ๒ อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญสังฆทาน ว่าประเสริฐกว่าปาฏิปุคคลิกทาน โดยภาสิตที่ประทานไว้ดังนี้ว่า **น เตฺววาหํ อานนฺท เกนจิ ปริยาเยน สงฺฆคตาย ทกฺขิณาย ปาฏิปุคฺคลิกทานํ มหปฺผลตรํ วทามิ** อานนท์ เราไม่กล่าวปาฏิปุคคลิกทาน ว่ามีผลใหญ่กว่าทักขิณาทาน ที่ไปแล้วในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ เลย ดังนี้ ฯ ครั้งหนึ่ง พระนางโคตมีนำผ้าคู่อย่างดีประณีตเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ไม่ทรงรับ รับสั่งให้ถวายในสงฆ์ และทรงแสดงว่า เมื่อถวายในสงฆ์แล้ว ชื่อว่าเป็นอันได้บูชาตถาคตด้วย สงฆ์ด้วย พระนางทูลวิงวอนถึงสามครั้งก็ไม่ทรงรับ ถึงกับเชิญพระอานนท์ให้เป็นนายหน้า เมื่อพระอานนท์จะทูลเหตุนั้น จึงได้ทูลคุณความดีของพระนางที่ได้ทรงเลี้ยงดูมีคุณควรรับ พระองค์ก็หาทรงรับไม่ ข้อนี้ก็เพราะทรงพระมหากรุณาในพระนางด้วย ในสงฆ์ด้วย ฯ อนึ่งสังฆทานนับว่าดีกว่าปาฏิปุคคลิกทาน เพราะให้แก่ผู้เดียวก็ชื่อว่าได้ด้วยกันทั้งหมด ส่วนเจตนาของผู้ให้ก็เป็นเจตนาอันดี มิได้มุ่งหมายต่อความตอบแทน เพราะฉะนั้น

สังฆทานจึ่งประเสริฐ มีเกณิยภาสิตอุปมาอุปมัยไว้ฉะนี้ **อคฺคิหุตฺตํ มุขา ยญฺญา** ยัญทั้งหลายมีการบูชาไฟเป็นหัวหน้า **สาวิตฺติ ฉนฺทโส มุขํ** สาวิตติฉันท์เป็นหัวหน้าของฉันทศาสตร์ **ราชา มุขํ มนุสฺสานํ** พระราชาเป็นหัวหน้าของมนุษย์ทั้งหลาย **นทีนํ สาคโร มุขํ** สมุทรสาครเป็นหัวหน้าของแม่น้ำทั้งหลาย **นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท** พระจันทร์เป็นหัวหน้าของดาวนักษัตรทั้งหลาย **อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ** พระอาทิตย์เป็นหัวหน้าของสิ่งที่มีแสงสว่างร้อนทั้งหลาย ฉันใด **ปุญฺญมากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ** สงฆ์แลเป็นหัวหน้าของทายกทั้งหลายผู้หวังบุญบำเพ็ญทาน ฉะนั้น ฯ อนึ่งกฐินทานนี้นับว่าเป็นกาลทานให้เหมาะกับกาลสมัย มีผลานิสงส์อันไพบูลย์ โดยพุทธภาสิตดังนี้ว่า **กาเล ททนฺติ สปฺปญฺญา วทญฺญู วีตมจฺฉรา** ผู้มีปัญญารู้ถ้อยคำ มีความตระหนี่ไปปราศแล้ว ย่อมให้ทานในกาลอันเหมาะ **กาเลน ทินฺนํ อริเยสุ อุชุภูเตสุ ตาทิสุ** ทานอันทายกให้แล้วในพระอริยะทั้งหลาย ผู้เป็นผู้ซื่อตรงคงที่ **วิปฺปสนฺนมนา ตสฺส วิปุลา โหติ ทกฺขิณา** ทักขิณาทานของเขาที่มีใจผ่องใสแล้ว ย่อมเป็นของไพบูลย์ ฯ **ตสฺมา ทเท อปฺปฏิวานจิตฺโต ยตฺถ ทินฺนํ มหปฺผลํ** เพราะเหตุนั้น ทานอันบุคคลให้ในที่ใด เป็นของมีผลใหญ่ ผู้มีจิตต์ไม่ขัดข้อง ควรให้ในที่นั้น **ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินํ** บุญทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า ฯ อนึ่งทานที่จะประณีต

หรือไม่ประณีตนั้น บัณฑิตท่านไม่ประสงค์พัสดุ ท่านประสงค์จิตต์ของผู้บริจาค และปฏิคาหกผู้รับ โดยพุทธภาสิตที่ตรัสแก่อนาถบิณฑิกคฤหบดีว่า **คหปติ ลูขํ ทานํ เทมีติ มา จินฺตยิ จิตฺตสฺมึ หิ ปณีเต พุทฺธาทีนํ ทินฺนํ ลูขํ นาม นตฺถิ** คฤหบดี ท่านอย่าคิดว่าเราให้ทานเศร้าหมอง ก็ครั้นเมื่อจิตต์ประณีต ทานที่บุคคลให้แก่ปูชเนยยบุคคลทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะชื่อว่าเป็นทานเศร้าหมองหามิได้ ดังนี้ ฯ จิตต์อย่างไรชื่อว่าประณีต จิตต์บันเทิงร่าเริงด้วยปีติปราโมทย์ ไม่มีความเดือดร้อนด้วยความตระหนี่เสียดาย ชื่อว่าจิตต์ประณีตสำหรับทานบริจาค สมด้วยพุทธภาสิตว่า **ปุพฺเพว ทานา สุมโน** บุคคลมีใจดีแต่ในก่อนให้ คือ บุรพเจตนา **ททํ จิตฺตํ ปสาทเย** ให้อยู่พึงยังจิตต์ให้เลื่อมใส คือ มุญจนเจตนา **ทตฺวา อตฺตมโน โหติ** ครั้นให้แล้วย่อมเป็นผู้มีใจดี คือ อปราปรเจตนา **เอสา ยญฺญสฺส สมฺปทา** คุณสมบัติสามนี้เป็นเครื่องถึงพร้อมแห่งยัญ คือทาน ใครเล่าชื่อเป็นปูชเนยยบุคคล ผู้ใดมาฝึกฝนทรมานตนให้ไกลจากความชั่วต่าง ๆ ผู้นั้นชื่อปูชเนยยบุคคล สมด้วยพุทธภาสิตว่า **ติณโทสานิ เขตฺตานิ** นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย **ราคโทสา อยํ ปชา** หมู่สัตว์นี้มีราคะเป็นเครื่องประทุษร้าย **ตสฺมา หิ วีตราเคสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ** เพราะเหตุนั้นเทียว ทานอันเขาให้ในท่านที่มีราคะไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่ **ติณโทสานิ เขตฺตานิ**

นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย โทสโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีโทสะเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีตโทเสสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นเทียว ทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีโทสะไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่ ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย โมหโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีโมหะเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีตโมเหสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นเทียว ทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีโมหะไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่ ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย อิจฺฉาโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีความอยากเป็นเครื่องประทุษ-ร้าย ตสฺมา หิ วีตอิจฺเฉสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นเทียว ทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีความอยากไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่ มาเส มาเส สหสฺเสน โย ยเชถ สตํ สมํ ผู้ใดพึงบูชาด้วยทรัพย์พันหนึ่ง ทุกเดือนสิ้นร้อยปีถ้วน เอกญฺจ ภาวิตตฺตานํ มุหุตฺตมปิ ปูชเย ส่วนเขาบูชาท่านที่มีตนอบรมแล้วองค์หนึ่งแม้ครู่เดียว สาเยว ปูชนา เสยฺโย ความบูชานั้นนั่นแลประเสริฐกว่าความบูชาของผู้นั้น ยญฺเจ วสฺสสตํ หุตํ ความบูชาสิ้นร้อยปีจะประเสริฐอะไรเล่า ฯ บัดนี้สงฆ์ผู้รับชื่อว่าเป็นปูชเนยยะประเสริฐกว่าบุคคลดังกล่าวแล้วในหนหลัง นับว่าเป็นปฏิคาหกสมบัติอันดีแล้ว ส่วนเจตนาสมบัติจะประณีตหรือไม่ประณีต เป็น

หน้าที่ของทายกทายิกา เพราะเหตุนั้น ทายกทายิกาทั้งหลายควรบำรุงอปราปรเจตนาของตน ๆ ให้บริบูรณ์ โดยความรำพึงอย่างนี้ว่า ยทตฺถํ โภคมิจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ บัณฑิตผู้ครองเรือนต้องการโภคะเพื่อประโยชน์อันใด โส เม อตฺโถ อนุปฺปตฺโต ประโยชน์อันนั้นเราได้รับแล้ว กตํ อนนุตาปิยํ กรรมที่ไม่ตามเดือดร้อนอันเรากระทำแล้ว เอตํ อนุสฺสรํ มจฺโจ อริยธมฺเม ฐิโต นโร นรชนผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรม มาระลึกถึงความดีอันนี้อยู่ก็เย็นใจ อิเธว นํ ปสํสนฺติ ในโลกนี้ ผู้รู้ทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขา เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ เขาละโลกนี้ไปแล้ว จะบันเทิงในสวรรค์ ทานมีอานิสงส์ทั้งในโลกนี้และโลกหน้าฉะนี้ มีพุทธภาสิตประมวลอานิสงส์ทานไว้ดังนี้ ปญฺจิเม ภิกฺขเว ทาเน อานิสํสา ภิกษุทั้งหลายอานิสงส์ทั้งหลาย ๕ ในทานเหล่านี้ กตเม ปญฺจ อานิสงส์ ๕ เป็นไฉน ๑ พหุโน ชนสฺส ปิโย โหติ มนาโป ทายกผู้ให้ทาน ย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนเป็นอันมาก ๒ สนฺโต สปฺปุริสา ภชนฺติ สัปบุรุษผู้สงบระงับทั้งหลาย ย่อมคบหาสมาคม ๓ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ กิตติศัพท์อันดีงาม ย่อมฟุ้งเฟื่องไป ๔ คิหิธมฺมา อนปคโต โหติ เขาจะเป็นผู้ไม่ไปปราศจากธรรมของคฤหัสถ์ บางภาสิตเปลี่ยนเป็น วิสารโท อุปสงฺกมติ อมงฺกุภูโต เขาจะเป็นคนแกล้วกล้าไม่เก้อเขินเข้าที่ประชุมบริษัทนั้น ๆ ๕ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ

โลกํ อุปปชฺชติ เบื้องหน้าแต่ร่างกายแตกสลายตายไป เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ ทาเน อานิสํสา ภิกษุทั้งหลายอานิสงส์ในทานทั้งหลายมี ๕ เหล่านี้แล นี่เป็นเรื่องของทานบดี ผู้เป็นเจ้าของแห่งทาน ฯ

เย ตตฺถ อนุโมทนฺติ เวยฺยาวจฺจํ กโรนฺติ วา ส่วนท่านทั้งหลายเหล่าใด ไม่ใช่เจ้าของทาน แต่พลอยชื่นชมอนุโมทนาด้วย หรือช่วยกันกระทำความขวนขวายเวยยาวัจจกรรม ให้ทานบริจาคนั้นสำเร็จโดยสวัสดี น เตน ทกฺขิณา โอนา ทักษิณาทานของเจ้าของเดิม ก็ไม่บกพร่องไปเพราะเหตุนั้น เตปิ ปุญฺญสฺส ภาคิโน แม้ชนทั้งหลาย ที่ได้อนุโมทนาช่วยทำความขวนขวายนั้น ก็เป็นผู้มีส่วนแห่งบุญที่ท่านได้กระทำแล้วนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจัดการอนุโมทนาส่วนบุญของผู้อื่นเป็นบุญประการหนึ่ง เรียกปัตตานุโมทนา ฯ ปัตตานุโมทนานั้น ท่านสาธกด้วยเรื่องพระเจ้าพิมพิสาร อนุโมทนาพุทธบูชาของนายสุมนมาลาการ และชุณหอมาตย์อนุโมทนาอสทิสทานของพระเจ้าปเสนทิโกสล ความสังเขปในสองเรื่องนี้ว่า นายสุมนมาลาการนั้น เคยถวายดอกมะลิแด่พระเจ้าพิมพิสารบรมกษัตริย์วันละแปดทะนาน ได้รับพระราชทานมูลค่าแปดกหาปณะเป็นนิจ วันหนึ่ง ถือดอกไม้ไปถวายตามกำหนด ได้เห็นสมเด็จพระบรมสุคต เสด็จพุทธดำเนินเพื่อบิณฑบาตในพระนคร เกิดความเลื่อมใส บริจาคชีวิตไม่คิดต่อราชอาชญา ได้ถวายดอกมะลิแปด

ทะนาน โปรยเป็นพุทธบูชา ได้เห็นความอัศจรรย์ของบูชานั้นแล้ว เกิดความเลื่อมใสเป็นกำลัง กลับมาบ้านเล่าความอันนั้นให้ภรรยาฟัง ภรรยาตกใจกลัวพระราชอาชญา เพราะขาดถวายดอกไม้ไปวันหนึ่ง จึงพาบุตรธิดาไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลว่า ตนไม่ได้พร้อมใจด้วยนายสุมนมาลาการ เมื่อราชทัณฑ์จะมีแก่นายสุมนมาลาการอย่างไร จงถึงแก่นายสุมนมาลาการผู้เดียว เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ทรงฟังดังนี้แล้ว ทรงเห็นว่า ภรรยาของนายสุมนมาลาการเป็นหญิงอันธพาล แล้วทรงอนุโมทนาบูชาพิเศษของนายสุมนมาลาการด้วยวิญญาณกทรัพย์และอวิญญาณกทรัพย์เป็นเอนก ฯ

เรื่องชุณหอมาตย์ ที่อนุโมทนาอสทิสทานของพระเจ้าปเสนทิโกสลนั้น ความว่า เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกสล ได้ทรงบำเพ็ญมหาทานอันผู้อื่นนอกจากพระบรมกษัตริย์ ผู้ได้มุรธาภิเษกแล้วไม่สามารถจะบำเพ็ญได้ จึงมีนามว่าอสทิสทาน กาฬอมาตย์ผู้หนึ่ง ไม่ยินดีอนุโมทนาต่อพระราชกุศลทานบริจาคอันนั้น ฝ่ายชุณหอมาตย์ยินดีอนุโมทนาต่อพระราชกุศลมหาทานอันนั้นว่า เมื่อพระมหากษัตริย์สมมติเทวราช ทรงบำเพ็ญทานเป็นการบริจาคใหญ่ฉะนี้ ซึ่งจะไม่พระราชทานส่วนพระราชกุศลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายนั้นไม่มีแล้ว เราผู้เสวกามาตย์ราชภัฏ โดยเสด็จสมเด็จพระบรมกษัตริย์พร้อมทั้งกายวาจาใจ ขออนุโมทนายินดีตามซึ่งพระราชกุศลมหาทานบริจาคนี้ ชุณหอมาตย์ มาคิดชอบอนุโมทนาต่อพระราชกุศลทานมัยนั้น ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า อาศัยความประพฤติของชนพาลและบัณฑิต ต่างกันโดยฉันทอัธยาศัยฉะนี้ จึ่งได้ตรัสพุทธภาสิตอันนี้ว่า **น เว กทริยา เทวโลกํ วชนฺติ** ชนผู้ตระหนี่เหนี่ยวแน่นย่อมไปเทวโลกไม่ได้เลย **พาลา หเว นปฺปสํสนฺติ ทานํ** ชนพาลเท่านั้นย่อมไม่สรรเสริญทาน **ธีโร จ ทานํ อนุโมทมาโน** ส่วนผู้มีปรีชามาอนุโมทนาทานของผู้อื่นอยู่ **เตเนว โส โหติ สุขี ปรตฺถ** เพราะเหตุอนุโมทนานั้นนั่นแล เขาจะเป็นผู้มีสุขในภพเบื้องหน้าดังนี้ ฯ

การอนุโมทนา ต่อคุณสมบัติของผู้อื่น มีทานเป็นต้น เป็นสาธุกิจของสัปปุริสบัณฑิตชน สมเด็จพระบรมทศพล ก็ทรงปฏิบัติในข้อนี้ และทรงอนุญาตกิจอนุโมทนาวิธี แก่ภิกษุพุทธบริษัทต่าง ๆ มี **ยถา สพฺพี** เป็นต้น ฯ

อนึ่งการอนุโมทนาความดีที่ผู้อื่นได้กระทำแล้ว นอกจากทานก็นับในปัตตานุโมทนา ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุโมทนาแด่พระเจ้าปเสนทิโกสล ความสังเขปในเรื่องนี้ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าปเสนทิโกสล ได้สดับธรรมีกถาพุทธโอวาทเนือง ๆ ก็ทรงพระปรีชาสามารถ ทรงพระดำริห์ว่า ชนเหล่าใดในโลกนี้ มาประพฤติทุจจริตด้วยกายวาจาใจอยู่ ไม่สละละเว้นเสียให้ได้แล้ว ชนเหล่านั้นไม่ชื่อว่ารักตน ชนเหล่าใดมาประพฤติสุจริตด้วยกายวาจาใจอยู่ สละละทุจจริตเสียให้ห่างไกล ชนเหล่านั้นชื่อว่ารักตน ทรงดำริแล้วเสด็จ

ไปสู่พระเชตวัน ทูลข้อพระราชดำรินั้นแด่พระโลกนาถ พระองค์ทรงอนุโมทนาเนื้อความนั้นว่า เป็นจริงดังพระราชดำริ แล้วตรัสธรรมปริยายนั้นซ้ำอีกวาระหนึ่ง เพิ่มอุปมาเข้าให้พิศดารว่า ผู้ประพฤติทุจจริตด้วยไตรทวารนั้น แม้มาเจรจาว่ารักตน ก็หาสะตามสัปปุริสวิสัยไม่ เหมือนไพรีปองร้าย มาประพฤติความฉิบหายแก่ปัจจามิตต์ฉะนั้น เหล่าชนซึ่งมาประพฤติสุจริตธรรม แม้เจรจาว่าไม่รักตน ก็เป็นผู้รักตนตามสัปปุริสวิสัย เหมือนมิตตสหาย มีใจผูกพันธ์ประพฤติสุขประโยชน์แก่มิตตสหายฉะนั้น การอนุโมทนาต่อสิ่งที่ชอบ เป็นธรรมปฏิบัติของนักปราชญ์ทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปัตตานุโมทนานี้ กระทำความปิติยินดีให้เกิดแก่ผู้ที่ประกอบในกิจอันชอบนั้น ทำให้เกิดความตั้งใจในอันที่จะประพฤติดีประพฤติชอบให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ ส่วนผู้อนุโมทนา เมื่อมาอนุโมทนาความดีของผู้อื่น ก็เป็นเหตุที่จะปราบถัมภะและริษยาและความตระหนี่ให้ปราศจากไป อันเป็นปฏิปทาแห่งตปเดชะ ดังพุทธภาสิตที่ทรงแสดงแก่สุภมาณพในสุภสูตร์ และเป็นไปเพื่อสุคติสวรรค์ โดยพุทธภาสิตดังแสดงมาแล้ว ฯ

การทอดกฐินมีอานิสงส์แก่พระภิกษุและทานบดีเจ้าของทาน และผู้ช่วยขวนขวายอนุโมทนา ดังแสดงมาฉะนี้แล ฯ

อิเมหิ ปุญฺญกมฺเมหิ โสตฺถี โหนฺตุ นิรนฺตรํ
กลฺยาณมิจฺฉิตํ ยํ ยํ ตํ ตํ ขิปฺปํ สมิชฺฌตุ ฯ

ด้วยการกระทำบุญทั้งหลายเหล่านี้ ขอความสิริสวัสดิพิพัฒน มงคลชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ สถาพร จงสโมสรสำเร็จเป็นนิจนิรันดร แก่ท่านทายกทายิกาทั้งหลายทั้งปวง ตลอดถึงท่านผู้ช่วยขวนขวายและอนุโมทนาด้วย สิ่งใด ๆ อันดีงามที่ปรารถนาแล้ว ขอสิ่งนั้น ๆ จงสำเร็จพลันตามประสงค์ทุก ๆ ท่าน ทุก ๆ คนเทอญ ฯ

พระศรีบัญชา ผู้พิมพ์โฆษณา
พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ถนนบำรุงเมือง พระนคร
๑/๒/๗๘